

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГУК МАРІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 94 (477)-055.2«1914/1918»:930

ДИСЕРТАЦІЯ

ЖІНКИ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ

07.00.06 ІСТОРИОГРАФІЯ– історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.С. Гук

Науковий керівник:
Коцур Анатолій Петрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Гук М. С. Жінки України у Першій світовій війні: історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.

У дисертації вперше у вітчизняній історичній науці здійснено комплексне історіографічне дослідження життя жіноцтва в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Всебічно проаналізовано основні етапи, напрямки і особливості вивчення теми. Виділено три історіографічні періоди: перший (1914-1939 рр.), другий (1939-1991 рр.), сучасний (1991-2019 рр.), які відображають тенденції вітчизняної науки в інтерпретації соціальної, військової, повсякденної історії війни в Російській та Австро-Угорській імперіях.

Встановлено, що перший період не став часом ґрунтовного аналізу подій Першої світової війни. Події 1914-1918 рр. розглядалися, як переддень революції 1917 р. Водночас західноукраїнські історики продовжили традиції вітчизняної історіографії, публікували мемуари безпосередніх учасників Першої світової війни, а також спогади про них. Другий період став часом «забуття» соціальної історії війни. Вийняток становили праці, які розглядали розвиток промисловості, робітничі, селянські рухи і участь у них жінок під час війни.

У дисертації акцентовано увагу на формуванні новітньої національної історіографії через рецепцію постмодерністських підходів західноєвропейської історичної науки (антропологічний поворот, мікроісторія), розширення предметної сфери соціальної історії Першої світової війни, в якій головним актором була жінка: повсякдення, біженство, благодійність, милосердна медична допомога. Виявлено, що новітня історіографія характеризується збагаченням історичних знань про жіноцтво

України в роки війни на українських територіях розділених між Австро-Угорською та Російською імперіями. Продовжується пошук і накопичення матеріалу, долається однобічність у висвітленні історії Першої світової війни через актуалізацію фемінологічних студій.

Прослідковано розвиток історіографічної репрезентації проблеми від публіцистично-мемуарних праць до спеціалізованих робіт фахових істориків упродовж трьох періодів 1914-1939 рр., 1939-1991 рр., 1991-2019 рр.

Виявлено, систематизовано комплекс джерел за період 1914-2019 рр., розкритий їх потенціал. Введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел, які практично не підлягали науковому аналізу. На їх основі визначено ключові аспекти окресленої теми. Встановлено, що позитивною тенденцією наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у даному контексті виступає систематичне збагачення комплексу історіографічних джерел з теми через залучення нових документів та матеріалів у конкретно-історичні дослідження окремих аспектів життя жінок у роки Першої світової війни. З'являються публікації присвячені військовому жіночому повсякденню в різних містах і селах, громадській, благодійній, харитативній, медичній діяльності як окремих жінок, так і цілих організацій, участі жінок у військових формуваннях Легіону Українських січових стрільців та армії Російської імперії.

З'ясовано, що процес становлення історіографії жіночої історії розвивається завдяки науковому інтересу жінок-дослідниць. Це роботи О. Маланчук-Рибак, Л. Смоляр, М. Байдак, О. Бежук, М. Дядюк, О. Бетлій, Л. Жванко, О. Драч, К. Світич, О. Книгицької, О. Винник. Вони використовують надбання і методологію західноєвропейської науки, вводять у науковий обіг чимало «жіночих» джерел, намагаються поглянути на війну очима жінки.

Встановлено, що історіографічна репрезентація ролі жіноцтва України під час Першої світової війни має свої особливості. Тема вивчається за територіальним принципом: або жінки Галичини, Буковини, або

Наддніпрянської України. Поділ зумовлений територіальними межами України під час війни і поділ земель між двома імперіями. Жінки Західної України перебували у зоні бойових дій, переживали декілька разів окупацію, були змушені переселятися. Жінки українських губерній Російської імперії знаходилися в тилу, але також відчували на собі негаразди війни: голод, безробіття, мобілізація і втрати чоловіків, хвороби. Більшість дослідників схильні вивчати специфіку життя жінок на регіональному рівні. Тому доводиться констатувати факт відсутності комплексного аналізу окремих монографій, які б порівняли жіночий досвід війни у двох ворогуючих імперіях, з'ясували спільне та відмінне в житті прекрасної половини у воєнний час.

З'ясовано, що більшість дослідників починають звертати увагу на різні аспекти військового повсякдення, у тому числа на життя жінок у містах і селах України. Встановлено, що авторів констатують кардинальні зміни у традиційних укладах життя мешканок міст: заміну чоловіків на їх робочих місцях і опанування жінками нових професій. Виділено, що популярною темою є девіантна поведінка населення під час війни. Висвітлено участь жінок у численних бунтах, соціальних рухах під час війни, що говорить про зростання трансформації позицій жінок у суспільстві.

Вперше в історіографічному плані порушено питання дослідження жіночої благодійності під час війни. Висновки науковців ілюструють, що війна стала для жінок можливістю проявити свої здібності на ниві допомоги біженцям, пораненим, військовим, дітям і самим жінкам. Чимало благодійниць різного соціального походження увійшли до громадських організацій і внесли свій вагомий вклад у допомогу населенню і на фронті.

У дисертації встановлено, що дослідження сестринського руху нерозривно пов'язано з вивченням діяльності Товариств Червоного Хреста. Історики акцентують увагу на умовах життя та діяльності сестер-милосердя у військовий і мирний час, кількісний та етнічний склад общин. Дослідників цікавлять причини, які спонукали жінок присвячувати своє життя служінню хворим і пораненим, фахову підготовку в общинах і на короткочасних курсах,

а також участь у військових діях, як санітарних загонів і молодшого медичного персоналу.

Здійснений історіографічний аналіз доводить, що дослідження жіночої військової історії набирає обертів. Висвітлення проблеми в історіографії має т. зв. «особистий» характер, що базується на джерелах особового походження і повідомленнях тогочасної преси про жінок-добровольців. Сучасні дослідники, головним чином, підходять до вивчення жіночих історій через виявлення та аналіз причин і наслідків їх вчинку; повсякденного життя в фронтових умовах; взаємодію з чоловічим середовищем.

На основі систематизації досягнень вітчизняних і зарубіжних вчених було з'ясовано, що тема знаходиться на стадії розвитку. Представлені здобутки належать переважно дослідникам Української асоціації дослідників жіночої історії, яким тема більш цікава. Також жіночі студії досліджуються новою генерацією істориків в Інституті історії України НАН України, Львівському національному університеті імені Івана Франка; на гуманітарному факультеті Національного університету «Києво-Могилянська Академія», історичних факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, факультеті історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Вказується необхідність подальшої наукової розробки проблеми, пошук джерел, залучення досвіду методології західноєвропейських колег. Актуальною є потреба системного осмислення проблеми, підготовка комплексного дослідження.

Практичне значення дисертації полягає у використанні її результатів при наукових розробках комплексних розвідок з антропологічних і соціальних проблем Першої світової війни загалом та гендерної історії. Опрацювання чисельної історіографічної бази може служити розширенню напрямків дослідження соціально-економічного, демографічного, культурно-

антропологічного, психологічного виміру війни. Вивчення історіографії благодійності, повсякдення, військової історії дозволяє урізноманітнити уявлення про життя і роль жінки під час війни.

Ключові слова: жінка, Перша світова війна, благодійність, повсякдення, сестри милосердя, жінка-воєк, Українські січові стрільці, Товариство Червоного Хреста.

SUMMARY

M. Huk. Women of Ukraine in the First World War: historiography. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis research for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines». – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2020.

For the first time in the national historical science, the thesis carries out a comprehensive historiographic study of women during the First World War of 1914-1918. The author thoroughly analyses basic stages, directions and peculiarities of research on the topic. She distinguishes three historiographic periods and one sub-period: first (1914-1939), second (1939-1991) and third (1991-2019). These periods reflect the tendencies of national science in the interpretation of social, military, everyday history of war in the Russian and Austro-Hungarian empires.

It was found that the first period became the time of accumulation of materials: publications of memoirs of participants of events in periodicals, reports of numerous charitable organizations and the Society of the Red Cross. The second period was a time of «forgetting» the social history of the war. The exceptions were the works that examined the development of industry, labor, peasant movements and the participation of women in them during the war.

The author focuses on the formation of the latest national historiography through the reception of postmodern approaches of Western European historical science (anthropological turn, microhistory), expansion of the subject area of social history of the First World War, in which a woman was the main actor: everyday life, refugee status, charity, merciful medical help. It is revealed that the latest historiography is characterized by the enrichment of historical knowledge about womanhood of Ukraine during the war years in the territories separated by two empires; there is a search and accumulation of material, they get rid of one-sidedness in covering the history of the First World War through the actualization of feminological studios.

The thesis research traces the development of the historiographical representation of the problem from the journalistic-memoir works to the specialized works of professional historians during the Soviet, Western Ukrainian and modern period.

The author has found, systematized and revealed the potential of sources for the period of 1914-2019. She introduces into the scientific circulation a wide range of new historiographical sources that were practically not subject to historiographic processing. On this basis, key aspects of the outlined topic are identified. It has been found that a positive trend in the late XX - early XXI centuries in this context is the systematic enrichment of a set of historiographical sources on the topic through the involvement of new documents and materials in specific historical studies of certain aspects of women's life during the First World War; there are publications dedicated to everyday life in different cities and villages, to public, charitable and medical work of both female individuals and women organizations, to the participation of women in the military formation of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and the army of the Russian Empire.

It has been determined that women historians took a major part in the process of women's historiography. These are the works of O. Malanchuk-Rybak, L. Smoliar, M. Baidak, O. Bezhuk, M. Diadiuk, O. Betlii, L. Zhvanko, O. Drach, K. Svitych, O. Knyhytska, O. Vynnyk. They use the heritage and methodology of Western European science, put into practice many "female" sources trying to look at war through the eyes of women.

The author states that the historiographical representation of the role of Ukrainian womanhood during the First World War has its own peculiarities. The topic is studied on a territorial basis: they either examine women of Galicia and Bukovina or those of Dnieper Ukraine. The division is caused by the territorial borders of Ukraine during the war and the existence between the two empires. Women of Western Ukraine were in the war zone, they survived occupation, were forced to relocate, while women of the Ukrainian provinces of the Russian Empire were in the rear, but also experienced the problems of war: famine, unemployment,

loss of men and illness. Most researchers tend to study the specifics of women's lives at the regional level. Therefore, it is necessary to state the fact that there is no comprehensive analysis of individual monographs that would compare the women's experience of war in the two warring empires or would find out common features and differences in the wartime life of womankind.

The study reveals that most researchers are starting to pay attention to various aspects of military life, including the lives of women in cities and villages of Ukraine. Most authors find that there are dramatic changes in the traditional way of life of urban dwellers: the replacement of men in their workplaces and the acquisition of new professions by women. The author highlights an aspect of the study of deviant behavior which increased in cities during the war. She also mentions about the participation of women in numerous riots and social movements during the war which indicates the increasing and transformation of women's positions in society.

For the first time in historiography, the research of women's charity during the war has been made. Scientists' findings illustrate that war became an opportunity for women to show their ability to help refugees, the wounded, the military, children, and women themselves. Many philanthropists of various social backgrounds joined public organizations and made a significant contribution to helping the community and the front.

The analysis has shown that study of the nursing movement is tightly connected with the study of the activities of the Red Cross Societies. Historians focus on the living and working conditions of the Sisters of Mercy in war and peacetime, the quantitative and ethnic composition of communities. Researchers are interested in the reasons that prompted women to devote their lives to serving the sick and injured, professional training in communities and on short-term courses, as well as participation in military operations of women's sanitary units and nurses.

The historiographic analysis proves that the study of women's military history is gaining momentum. The coverage of the problem in historiography has the so-called "personal" character based on sources of personal origin and on the time press

reports about women volunteers. Modern researchers mainly approach the study of women's stories by identifying and analyzing the causes and consequences of their actions, daily life in frontal conditions, interaction with the male environment.

Based on the systematization of the achievements of Ukrainian and foreign scientists, it has been found that the topic is under development. The presented achievements belong mainly to women of the Ukrainian Association of Women History Researchers who are more interested in the topic. The topic is also being explored by a new generation of researchers at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv; at the Humanities Department of the National University «Kyiv-Mohyla Academy», the historical faculties of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Odesa I.I.Mechnikov National University, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, faculty of history, political science and international relations of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

The author indicates the need for further scientific elaboration of the problem, the search of sources, involvement of experience and methodology of Western European colleagues. The need for systematic comprehension of the problem and preparation of complex research is urgent.

The practical significance of the thesis research is in possibility to use its results in the scientific development of complex intelligence on anthropological and social problems of both the First World War and gender history. The development of a numerical historiographic base can serve to expand the areas of research on the socio-economic, demographic, cultural-anthropological, and psychological dimension of war. The study of the historiography of charity, of everyday life, of military history allows us to diversify our understanding of the life and role of women during the war.

Keywords: woman, the First World War, charity, everyday life, Sisters of Mercy, woman warrior, Ukrainian Sich Rifleman.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та
виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:**

Публікації в закордонних виданнях:

1. Huk M. Interpretation of the "women's issue" in the first world war by the contemporary ukrainian historiography. *Politický a právní diskurz*. Praha, 2019. Svazek 6 (5). P. 68-76. (Index Copernicus, International Scientific Indexing).
2. Huk M. The status of refugee woman during the first world war: essays to the contemporary ukrainian historiography. *Eevropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2019. Svazek 5 (4). P. 6-12. (Index Copernicus, International Scientific Indexing).

**Публікації у фахових виданнях та виданнях, що включені до
міжнародних наукометричних баз:**

3. Гук М.С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 39. С. 104-113. (Index Copernicus).
4. Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 137-143.
5. Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у Першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання (Історичні науки)*. 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).
6. Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 40. С. 46-52. (Index Copernicus).

7. Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України в роки Першої світової війни: сучасна історіографія. *Вісник Київського національного університету*. Історія.К., 2019. Вип. 140. С. 15-18. (Index Copernicus, Google Scholar Metrics).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Гук М.С. Історіографія жіночої благодійності у Першу світову війну. *Шевченківська весна – 2019: історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. К, 2019. С. 170-173.

9. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. *«Каразінські читання (історичні науки)»*: тези доповідей 72-ї Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30-31.

10. Гук М.С. Жінки у товаристві Червоного Хреста у роки Першої світової війни у вітчизняних дослідженнях. Матеріали XIII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених *«Дні науки – 2019: Історія»*. К, 2019. С. 119-122.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1 Періодизація та стан наукової розробки проблеми.....	20
1.2 Джерельний комплекс, його класифікація та інформаційний потенціал...	38
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження	44
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО ЖИТТЯ І РОЛЬ ЖІНОК В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	48
2.1. Наукова репрезентація життя українських жінок у містах і селах в роки війни.....	48
2.2. Доля жінок біженок та переселенок у таборах в Австро-Угорській імперії: стан наукового вивчення.....	77
2.3. Дослідники про біженців в українських губерніях Російської імперії.....	87
РОЗДІЛ 3. ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА ТА ЧЕРВОНІЙ ХРЕСТ	99
3.1 Благодійність жінок України в роки війни: історіографія	99
3.2 Сестри-милосердя та Червоний хрест в історичній науковій літературі.....	135
РОЗДІЛ 4. ФЕНОМЕН ЖІНОЧОЇ УЧАСТІ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ В РОКИ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ.....	157
4.1. Військова діяльність українських жінок у лавах УСС: історичні дослідження	157
4.2. Наукова розробка питання ролі жінок в армії Російської імперії.....	185
ВИСНОВКИ.....	191
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	197
ДОДАТОК.....	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВСМ – Всеросійський союз міст

ВЖК – Вищі жіночі курси

ВЗС – Всеросійський земський союз

Комітет ПЗФ – Комітет Південно-Західного фронту союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам

РТЧХ – Російське товариство Червоного Хреста

СВУ – Союз Визволення України

Тетянинський комітет – Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій

УСС – Українські січові стрільці

ХТВТЖ - Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок

УАДЖІ - Українська асоціація дослідниць жіночої історії

ВСТУП

Актуальність теми. Процес утвердження національних інтересів у контексті сучасних політичних, соціально-економічних та культурних реалій актуалізує потребу узагальнення історичного досвіду. Як і 100 років тому, український народ знову вплутаний у війну, яка поділила суспільство на дві половини. Якщо участь жінок у війні 1914-1918 років була «феноменом», то на сьогодні в армії перебуває понад 27 тис. жінок-військовослужбовців, з яких 949 – старші офіцери. Також допомагати на фронт відправилося чимало жінок-медиків та волонтерок. Нині, як ніколи, є актуальними слова піонерки жіночої історії Г. Лернер «Жіночий досвід охоплює все, що належить до сфери людського; жінки поділяють – і завжди поділяли – світ нарівні з чоловіками у тому сенсі, що як мінімум половина досвіду людства належить жінкам»¹.

Так було і в роки Першої світової війни. Досвід виживання в містах і селах – на 50 % жіночий, досвід біженства – на 75 % жіночий і дитячий. Медична допомога на фронті і в тилу, благодійна діяльність у громадських організаціях, опікування пораненими, хворими, дітьми також не обходилися без «жіночих рук».

У 1970-х рр. західні історики під впливом «нової соціальної історії» прийшли до висновку, що питання повсякденного життя, воєнної економіки, соціальних конфліктів, медицини неможливо вивчити без жіночого досвіду. На конференції «Жінка і війна», організованій Центром вивчення Європи у Гарвардському університеті у 1984 році, було виголошене нове завдання: переписати історію війни у гендерних термінах, переміщаючи жінку від краю картини до центру². Саме тому у роботах західних істориків і вчених сусідніх країн жінки представлені як повноправна частина суспільства, війни й

¹ О.Р. Кісь. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. №2. С. 160.

² Ф. Тебо. *История женщин на Западе: в 5 т. Т. V: Становление культурной идентичности в XX столетии* / под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро, Ф. Тебо; науч. ред. перевод Н.Л. Пушкарева. СПб.: Алетейя, 2015. С. 31.

«чоловічого світу», учасниці політичних, економічних і культурних процесів. Публікація мемуарної спадщини учасників подій 1914-1918 рр. та зростання кількості спеціалізованих праць, присвячених становищу українців в умовах Першої світової війни загалом та жінок зокрема на фоні методологічних засад розвитку фемінологічних студій кінця ХХ – початку ХХІ ст., свідчать про оформлення останніх в напрям у національній історіографії. Відсутність комплексного історіографічного вивчення ролі жіноцтва в Першій світовій війні та переосмислення однобічного класового підходу до тематики в радянській історичній науці обумовлюють потребу узагальнення й об'єктивного, неупередженого аналізу інтерпретації проблеми в національній та світовій історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнологічна, краєзнавча та історико туристична проблематика в контексті розвитку сучасної історичної науки»» (державний реєстраційний номер № 16 КФ046-05).

Об'єктом роботи є комплекс історіографічних джерел, що стосуються історії жінок під час Першої світової війни на українських територіях Російської та Австро-Угорської імперій, де прямо чи опосередковано висвітлено жіночий досвід у повсякденному житті, благодійній діяльності, участь у військових діях, праця сестер милосердя, роль у соціальних рухах під час війни.

Предметом дослідження є історіографічний процес як відзеркалення знань про роль, статус, долю жінок України під час Першої світової війни на українських землях, які належали Російській та Австро-Угорській імперіям: специфіка становлення та накопичення концептуальних засад із проблеми, закономірності та тенденції її наукового осмислення.

Мета дисертаційного дослідження – історіографічний аналіз комплексу публікацій про жінок України під час Першої світової війни, розкриття

концептуальних особливостей репрезентації проблеми від початку війни до сьогодення; з'ясування повноти, стану та достовірності відображення в історіографії місця жіноцтва в соціокультурних реаліях 1914-1918 рр.; виявлення малодосліджених аспектів теми, окреслення перспективних напрямків її вивчення.

З огляду на мету, у роботі визначені наступні дослідницькі завдання:

- з'ясувати специфіку основних етапів відображення проблеми в історіографії; виявити, систематизувати основні групи історіографічних джерел з теми, розкрити інформаційний потенціал джерельного комплексу; охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи дослідження проблеми;

- проаналізувати висвітлення в історіографії повсякдення жіноцтва на сільському, міському та регіональному рівнях у воєнну добу: зайнятості, девіантної поведінки, долі біженки та виселенки;

- встановити повноту репрезентації істориками участі жіноцтва в благодійній справі та общинах сестер милосердя Товариства Червоного Хреста протягом 1914-1918 рр.;

- дослідити особливості наукової розробки жіночого досвіду на фронті; розкрити провідні тенденції вивчення істориками місця жінок у військових формуваннях;

- виявити недостатньо досліджені аспекти, напрямки подальшого наукового осмислення теми.

Хронологічні рамки дисертації мають конкретно-історичний та історіографічний виміри: 1) межі Першої світової війни на території України. Нижня межа – червень 1914 року. Верхня хронологічна межа - 1917-1918 роки – аргументується завершенням війни для Російської імперії через початок революції у 1917 році та розпадом Австро-Угорської імперії і початком україно-польського протистояння у 1918 - му; 2) часовий простір самих наукових досліджень даної проблеми (1914-2019 рр.).

Географічні межі дослідження мають два виміри: перший – це українські землі, які були поділені між двома ворогуючими сторонами Австро-Угорською і Російською імперіями. Другий вимір стосується географії самих досліджень означеної проблематики та місця публікації їх результатів. У дисертації досліджуються праці із вказаної теми, опубліковані як в Україні, так і за її межами.

Методологічною основою роботи є наукові принципи системності, об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи історіографічного аналізу, порівняння, періодизації, типологізації, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний та біографічний методи.

Наукова новизна полягає у постановці та втіленні авторської концепції наукового вивчення проблеми, за якою *вперше*: у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено комплексний аналіз історіографії проблеми; введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел; залучено найновіші матеріали, які практично не підлягали історіографічному аналізу; запропоновано періодизацію проблеми з обґрунтуванням її у контексті розвитку національного історіографічного процесу, новітніх методологічних підходів; висвітлено історіографічну репрезентацію ролі жіноцтва України під час Першої світової війни; здійснено історіографічну реконструкцію вивчення питань жіночого повсякдення, соціальної і благодійної роботи, організації та діяльності сестер милосердя, долі біженки і виселенки під час війни 1914-1918 рр. на українських землях, що входили до складу двох імперій; виявлено історичні й історіографічні аспекти, що обумовлюють перспективність подальшого вивчення. *Удосконалено*: основні теоретико методологічні підходи дослідження теми українських жінок у роки Першої світової війни як наукової проблеми. *Подальшого розвитку дістало*: з'ясування поглядів українських і зарубіжних науковців щодо життя та діяльності жіноцтва у період війни; накопичення здобутків різних поколінь української історіографії.

Практичне значення одержаних результатів. Результати і здобутки дисертації можуть бути використані при написанні історіографічних праць з гендерних студій і жіночої історії. Результати сприятимуть переосмисленню історії війни, можуть скласти основу спецкурсів відповідної тематики і бути використані в загальних курсах з вітчизняної історіографії та історії України. Виконане дослідження концентрує увагу дослідників на ще не вирішених завданнях, розробці актуальних проблем ролі жінки під час війни, як на фронті, так і в тилу. Зміст та висновки дисертації можуть бути використані науковцями та громадськими діячами для проведення історичних паралелей багатьох нинішніх явищ у державі, у прогнозуванні майбутнього.

Апробація результатів дослідження здійснена на всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Шевченківська весна – 2019. XVII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка. 15.03.2019; Дев'ятнадцять джерелознавчі читання «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів», присвячені 100-річчю від народження професора Марка Варшавчика. КНУ імені Тараса Шевченка. Історичний факультет. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. 5 грудня 2018 р.; XIII Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2019» (Секція «Історія»). Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка 16-18 травня 2019 р.; 72-а Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» 26 квітня 2019 р. Харків, 2019.

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у 10-ти авторських публікаціях, 5 з яких у вітчизняних фахових наукових виданнях, 2 – у зарубіжних, 3 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків Повний обсяг дисертації – 229 сторінок (із них 184 сторінок основного тексту), список використаних джерел та літератури нараховує – 304 позиції (29 сторінок), додатки – 2 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Періодизація та стан наукової розробки проблеми

1.2

Аналіз історіографії жіночої історії Першої світової війни на українських землях війни має свої особливості. Означена проблематика досить молода, тому процес формування наукових висновків набирає обертів. Окремої роботи, яка проаналізувала стан наукової розробки ще не було представлено. Історіографічні фрагменти представлені здебільшого у дисертаційних дослідженнях дотичних до жіночої історії тем – воєнне повсякдення, благодійна діяльність, біженство.

На сьогодні в українській історіографії комплексними оглядами стану наукового вивчення історії Першої світової війни є спеціалізовані роботи О. Реєнта і Б. Янишина³. Вони виділяють три етапи у дослідженні історії українських земель у контексті Першої світової війни: міжвоєнний (1918-1939 рр.), період Другої світової війни і післявоєнний (1939-1991 рр.) і сучасний (з 1991 р.). Їх характеристика історіографії окреслює орієнтири наукової розробки питання, відповідно до методологічної орієнтації історичної науки ХХ ст. Автори визначили, що до Другої світової війни європейська і радянська наука займалися однаковими питаннями війни, політики, пошуком винних. Європейські колеги виявили інтерес до історії людини, ментальності, повсякденності, жіночого досвіду, тоді як радянські дослідники «застрягли в проблематиці міжвоєнного періоду». Дослідники засвідчили, що кардинальна зміна умов історіографічного процесу в 1990-х суттєво не вплинула на стан вивчення та зацікавленість історією українських земель у Першій світовій війні. Лише на початку ХХІ ст. історики констатували «згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає

³ Реєнт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_4_3

зацікавлення дослідників до перебігу соціальних процесів на мікрорівні». Серед перспективних тем, на які слід звернути увагу вітчизняним дослідникам, на їх думку, є соціальна історія.

Загальні характеристики української історіографії Першої світової війни розробили О. Реєнт⁴, К. Кондратюк і О. Сухий⁵, М. Зеркаль⁶, Л. Гуцало⁷. Дослідники одностайні, що доба незалежності принесла кардинальні зміни у історіографії, методології, проблематиці досліджень. К. Кондратюк і О. Сухий відзначають роботи С. Попика, В. Бурдяк, О. Сердюка з проблематики трагічної долі цивільних людей (біженців, виселенців, інтернованих)⁸. М. Зеркаль також згадує важливий доробок Г. Сегеди, Л. Жванко, Т. Лазанської, О. Доніка з проблем біженства, евакуації українського населення Галичини, Волині, діяльності різних добродійних організацій⁹. Л. Гуцало ґрунтовним внеском у розвиток історіографії називає колективну працю співробітників Інституту історії України НАНУ та провідних вітчизняних фахівців із проблематики «Велика війна і Україна», вагоме місце в якій відведено соціально-економічному становищу й повсякденню українського соціуму у час воєнного лихоліття 1914–1918 рр.¹⁰. Дослідниця також ключовою проблемою сучасних досліджень Першої світової війни називає біженство і діяльність благодійних організацій.

⁴ Реєнт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3-37.

⁵ Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб. М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.

⁶ Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158-166.

⁷ Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119-131.

⁸ Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб. М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. С. 19.

⁹ Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 162

¹⁰ Гуцало Л. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 120.

Ретельний аналіз історіографії повсякденної історії зробив у своїй докторській дисертації Т. Герасимов¹¹. Він розглянув праці сучасників Великої війни, радянських дослідників, сучасних українських науковців. Він відзначив скудність аналітичних робіт в роки війни, їх публіцистичність, заангажованість, але водночас насиченість фактами і статистикою, яка була втрачена. Наприклад, Т. Герасимов назвав якісною роботу Є. Гельмгольца¹² про організацію допомоги постраждалим військовослужбовцям та їхнім родинам, видану у 1916 році, а також високо оцінив насиченість фактами, ідеями збірник «Дети и война», виданий Київським Фребелівським товариством¹³. Щодо радянського часу, то думка дослідника не відмінна від інших: тематика повсякденного життя міст розглядалася опосередковано, «в контексті загострення класових протиріч, як передумови приходу більшовиків до влади»¹⁴. Серед представників діаспори тема також не розглядалася. Т. Герасимов пояснив, що у дослідників не було доступу до джерел, та й повсякденна історія не входила до кола їхніх наукових інтересів.

Сучасний етап вивчення проблем повсякденності Т. Герасимов характеризує досить позитивно. На його думку, падіння «залізної завіси» і ознайомлення зі здобутками західної історіографії, сприяло появі нових наукових напрямків. На сьогоднішній день, за його словами, відбувається «справжній бум» в українській історичній науці у галузі дослідження соціальної проблематики: досліджується історія міст (В. Молчанов, О. Вільшанська, А. Лисий та М. Марценюк, О. Соловйов, О. Вітюк, П. Кліщинський, І. Берест). Дослідник окремо відзначив О. Вільшанську,

¹¹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

¹² Гельмгольц Е. Справочная книжка по призрению раненых и увеченых нижних чинов и их семейств 2-е изд. Київ: Б. в., 1916. 272 с.

¹³ Дети и война: сборник статей. Киев: Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. 120 с.

¹⁴ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 16.

наголосивши, що запропонована нею методологія і аналіз повсякденності є орієнтиром для дослідників. Т. Герасимов зауважив, що істориками досліджується вплив війни на населення, але здебільшого з акцентом на економічні та політичні чинники, а психологічні детермінанти не враховуються. Під кутом аналізу діяльності громадських організацій досліджується благодійність (Н. Загребельна і І. Коляда, О. Донік, Т. Курінна, Ж. Тітовська). Ключовою історичною темою 2000-х Т. Герасимов назвав – біженство. Він відмітив, що дослідники підходять до аналізу проблеми комплексно. Прикладом, є багаторічна праця Л. Жванко ««Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)»», повсякдення війни вона досліджувала в контексті історії жнки-біженки. Також історик відзначив праці Т. Лихачової, О. Сердюка, Л. Багас, Л. Білоус, В. Доценко.

Історіографічний огляд питання благодійності міститься у монографії Н. Загребельної та І. Коляди¹⁵. Перші праці за словами дослідників з'явилися ще в період війни (А. Загряцков, Н. Казимиров), але вони мали описовий характер, без ґрунтового аналізу. А для радянського періоду було притаманно не вивчати явища буржуазного суспільства, але водночас такі організації як ВЗС і ВСМ, відмітили дослідники, розглядалися як «органи політичної консолідації буржуазії і ліберальних поміщиків з метою захоплення влади у лютому-березні 1917»¹⁶. Тільки в 90-их відродився інтерес до проблем благодійної допомоги. Н. Загребельна та І. Коляда зазначили, що розпочалося дослідження РТЧХ В. Оріховським і С. Кармалюком, які присвятили цьому питанню свої дисертації. Досить добре аналізували допомогу міського самоврядування О. Головка, І. Сулига. Ґрунтова характеристика діяльності ВЗС, ВСМ, Тетянинський комітет, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, Російське Товариство Червоного Хреста, на думку дослідників, у роботах О. Доніка¹⁷. У

¹⁵ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.

¹⁶ Там само. С. 7

¹⁷ Там само. С. 8.

даному напрямку працював відзначили доробок Ф. Ступака. Н. Загребельна та І. Коляда акцентували увагу на розвитку нової теми – біженства. У цьому напрямку вони згадали роботи М. Горного, Б. Бернадського, О. Сердюка, Т. Лазанської, Г. Степаненко.

Аналізу української історіографії біженства присвятила окрему статтю Л. Жванко¹⁸. Найбільш успішно висвітленою проблемою вона називає формування та діяльність різних благодійних організацій, яку розробили О. Донік і Н. Загребельна, І. Сулига. Історикиня відмітила, що колеги ґрунтовно проаналізували «процес становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій»¹⁹. Критично оцінила дослідниця висновки О. Сердюка, Б. Заброварного та О. Михайлюка щодо жахливої картини руху біженців, але погодилася з їх думкою про необхідність подальшого пошуку джерел про процес евакуації. Л. Жванко також вказала, що малодосліджені такі напрями, як організація проживання біженців на нових місцях, медичної допомоги, долі неповнолітніх біженців, проблеми їх працевлаштування.

Своє бачення наукової розробки жіночої теми у Першій світовій війні у міжвоєнний період представила М. Дядюк²⁰. Аналізуючи питання в контексті розвитку української гендерної історії, вона зазначила, жіноча історія досліджувалася в рамках боротьби за українську державність та «культу героїзму»²¹. Саме в такому контексті писали К. Левицький, О. Навроцький, О. Степанів. На її думку, праці названих авторів мали велике значення для оформлення жіночого руху.

Аналіз радянського нарративу з питання участі жінок у селянських бунтах періоду Першої світової війни знаходимо у дисертації Д. Кудінова²². Він

¹⁸ Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії? *Історіографічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. 568 с.

¹⁹ Там само. С. 388.

²⁰ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів. 2011. 368 с.

²¹ Там само. С. 22

²² Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917 р.: історіографія. дис. ...док. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.

визначив, що хоча історики (А. Гриценко, К. Шиян, Ю. Кир'янов, Є. Маленко, П. Плугатир'єв) показували як змінився склад протестувальників проти Столипінської реформи і відзначали саме посилення активності жінок, але в цілому жіночий селянський рух не був виокремлений істориками у самостійний предмет дослідження²³.

Характеристику сучасної історіографії жіночої історії Великої війни містить дисертація М. Байдак. Вона пише, що історія Великої війни «асоціюється переважно з «чоловічими аспектами» й національними викликами часу». Дослідниця характеризує жіночу історію війни в українській історіографії як «відірвану» від чоловічої, а також від політичного, економічного, соціального й культурного життя, замкнутість досліджень лише для жіночого кола. Водночас, історикиня відзначила позитивні зрушення, тенденції в історичній науці, а саме: не ігнорувати жінок на війні, спробувати схопити «жіночий» стиль мислення, «не асоціювати жінок з чеканням і стражданням». В цілому М. Байдак зробила позитивні висновки, що нині «людський вимір війни (а тим паче жіночий) стає самостійним напрямом дослідницьких зацікавлень». Вона високо оцінила доробок М. Богачевської-Хом'як, О. Бежук, М. Дядюк, О. Кісь, О. Винник, О. Мамроцької, Т. Орлової, М. Гавришко, Р. Голика, О. Павлишина, які шукають зв'язки між чоловічими і жіночими досвідами, виділяють національні аспекти жіночої активності.

Київська дослідниця О. Оніщенко, яка вивчає проблему участі жінок України у подіях 1917 р., назвала сучасні наукові здобутки «результативними у вивченні загальнотеоретичних, методологічних та практично-історичних проблем жіночого руху та загалом місця жінки у модерному суспільстві стали 90-ті рр. ХХ ст. та початок ХХІ ст.».

На думку К. Світич, низький науково-історичний рівень висвітлення соціальної ролі жінки в час воєнного лихоліття пов'язаний із традиційним підходом до вивчення війни сучасних дослідників. Актуальним завданням для

²³ Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917 р.: історіографія. дис. ...док. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. С. 118

істориків є усунення прогалин, збагачення соціального досвіду суспільства під час війни.

Свою оцінку критичну оцінку української історіографії Великої війни подала О. Бетлій²⁴. Вона зауважила, що концентрація уваги на національно-державницькій темі, Легіоні УСС та СВУ призвели до ігнорування історичного досвіду населення. Дослідниця, додала, що столітня річниця Війни не призвела до розширення методологічної та джерельної бази, зміни векторів дослідження, не зменшилася прірва між західною і вітчизняною історіографією²⁵. О. Бетлій наголосила, що перед історичною наукою стоїть завдання написання нової європеїзованої історії війни, в якій чимале місце має займати досвід цивільного населення.

Короткі фрагменти історіографії жіночої історії містять статті О. Бежук²⁶. Вона охарактеризувала стан наукової розробки питання участі жіноцтва в національно-визвольній боротьбі як рідкісне явище. Вона зазначила, що початок дослідження питання припадає на повоєнний час, коли питання, здебільшого, розглядалися у працях мемуарного характеру учасниць подій. У сучасний період найбільш ґрунтовними дослідженнями даної теми О. Бежук назвала праці М. Богачевської-Хом'як. Також, відмітила дослідниця праці М. Дядюк, А. Косс, у яких участь жінок у національно-визвольній боротьбі українців подається через персоніфіковані образи Олени Степанів, Ольги Басараб.

Отже, можна цілком впевнено говорити, що історіографічний напрям дослідження жіночої історії війни розвивається пропорційно самій проблематиці.

Наукові праці, які висвітлюють участь жінок України у Першій світовій війні, можна поділити на такі групи: 1) публікації (статті, замітки,

²⁴ Бетлій О. Перша світова війна та Україна: неперехрещені шляхи історії та пам'яті. *Україна модерна*. №23/2016. С. 15-22.

²⁵ Там само. С. 16.

²⁶ Бежук О.М. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Гуманітарні науки» [Ювілейний збірник на пошану С.Гелея]. 2011. Вип.10. С. 271-278.

повідомлення) у тогочасних виданнях 1914-1918 рр.; 3) мемуари-спогади учасників подій; 4) праці радянських істориків; 5) напрацювання представників української діаспори; 5) дослідження вітчизняних істориків незалежної України; 6) доробок зарубіжних дослідників.

Здійснений аналіз історіографічних джерел з теми дозволяє виділити три етапи в історичній реконструкції місця жіноцтва України у Першій світовій війні: перший – 1914-1939 рр.; другий – 1939-1991 рр.; третій – 1991-2019 рр.

Перший етап: 1914-1939 рр. має свої особливості. По-перше, він представлений працями сучасників війни і роботами мемуарного характеру учасників подій. По-друге, після війни українська історіографія стала розвиватися в двох територіальних площинах – радянська та західноукраїнська.

Перший етап не характеризується численною кількістю праць. Окремі роботи були видані публіцистами та громадськими діячами. Під час війни у Києві було видано книгу Є. Гельмгольца, який описав види, організацію допомоги постраждалим військовослужбовцям та їхнім родинам. Його праця насичена офіційними документами, порадами, прикладами, які стосуються дружин, вдів, дітей мобілізованих. У 1915 році В. Темницький у праці «Українські січові стрільці» у 1915 році у Відні першим звертає увагу на питання жіночого вкладу і контингенту на війні і відзначає непересічну роль жінок у формуваннях Січового стрілецтва²⁷. У 1914 році була опублікована робота Д. Михайлова про сестер милосердя Російської імперії та закордоном²⁸.

Після «Великої Жовтневої революції» і встановлення радянської держави провідним аспектом вітчизняної історіографії у дослідженні подій війни став революційний рух та боротьба трудящих за встановлення диктатури пролетаріату в Україні. Війна розглядалася як переддень революційних подій і перспективи встановлення більшовицької влади.

²⁷ Темницький В. Українські січові стрільці (думки і уваги з приводу укр. мілітарного руху). Відень, 1915. 40 с.

²⁸ Михайлов Д. Красный Крест и сестры милосердия в России и за границей., Пг. К., 1914.

Водночас західноукраїнські історики мали можливість продовжити традиції української історіографії, вільно використовувати та інтерпретувати фактичний матеріал. Окремо слід зазначити, що до 1939 року національні традиції історіографії та історичної правди зберігалися і розвивалися на Західній Україні. Історики розглядали Першу світову війну через призму боротьби українців за державну незалежність. В центрі наукових інтересів були теми Українських січових стрільців, австро-угорських репресій, щоденне життя і побут населення в роки російської окупації. Цей період можна назвати мемуарно-історичним, оскільки частина очевидців і учасників тих подій публікувала свої власні спогади, в яких жіноцтво займає непересічне місце. Робота Д. Дорошенка розкриває сторінки благодійної допомоги жінок з Наддніпрянської України²⁹; публікації О. Степанів, Г. Дмитерко, І. Вільде – відкривають інформацію про перших жінок в Легіоні УСС³⁰; опубліковані спогади В. Маковського, В. Ваврика – про австро-угорський терор та умови життя у таборах Терезин, Талергоф, Гмінд³¹. Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 році український історіографічний процес був звужений і обмежений, центр досліджень перемістився в еміграцію, переважно до США.

Другий етап: 1939-1991 рр. характеризується становленням історіографії Першої світової війни, появою праць з військової, економічної історії війни. Слід зазначити, що будь-яких ґрунтовних розробок обраної теми в радянській історичній науці не проводилося. Історія великої війни була затьмарена революцією і розглядалася як переддень громадянської війни та класової

²⁹ Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки). Мюнхен, 1969. 543с.

³⁰ Степанів О. Гандзя Дмитерко. *Нове життя*. Львів, 1932. 10 жовтня. Ч. 11. С. 1.; Степанів О. Жінка-воjak. Назустріч. Львів, 1934. Ч. 12. С. 3.; Степанів О. З воєнних усмішок. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів: Червона Калина, 1934. С. 17–19.; Дмитерко Г. Під Лисовичами (уривок із щоденника). *Нова хата*. Львів, 1934. Листопад. Ч. 11. С. 4.; Дмитерко Г. Тайний «Пласт» перед війною. *Нова хата*. Львів. 1936. 15 листопада. Ч. 22. С. 2.; Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Жіноча доля*. Коломия, 1939.1–15 трав. Ч. 9–10. С. 14–15.

³¹ Маковський В. Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934. 260 с.; Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. К 50-летней годовщине трагедии Галицко-Русского народа. URL: http://makeevdon.narod.ru/pages/files_sbor/Terezin.i.Talergof.pdf

боротьби. І радянські, і європейські дослідники концентрували свою увагу на питаннях військової історії, зовнішньої політики, пошуку винуватців війни. Якщо західноєвропейська наука у 1960-х роках розпочала вивчати соціальну історію війни, воєнне повсякдення, культуру війни, а з 1980-х – гендерну історію, то радянські історики продовжували вивчати війну на макрорівні (маси, класи, армії, більшовицькі організації).

Окремі аспекти, пов'язані з жіночою історією, висвітлювалися радянськими істориками в контексті дослідження більшовицьких організацій, проблем робітничих і селянських рухів. Так, у монографії Й. Щербини проаналізовано зміни у складі промислових робітників, відзначено факт праці на підприємствах (за відсутності чоловічої робочої сили в умовах воєнної ситуації) жінок і дітей³². На основі широкого кола джерел (Статистичний збірник за 1913-1917 рр., Статистика промисловості і праці, фінансово-економічний щорічник «Народне господарство» за 1916 р.) автором розкрито умови праці робітниць, рівень їхньої заробітної плати, статистичні дані кількості задіяних жінок у різних сферах промисловості.

У ході вивчення селянських рухів у роки війни Й. Щербиною у розділі XVII «Перша світова війна і Лютнева революція» висвітлено скрутне становище селянства, відзначено посилення ролі жінок (солдаток) у тогочасних подіях³³.

Проблематику жіночих виступів у різних повітах українських губерній досліджували Є. Маленко, О. Кошик, Ю. Кір'янов, А. Гриценко і К. Шиян³⁴.

³² Щербина Й. «Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках». Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 363 с.

³³ Щербина Й. «Перша світова війна і Лютнева революція». Історія селянства Української РСР». Розділ XVII. Київ: Наукова думка, 1967. 525-536 с.

³⁴ Маленко Є. Ю. Більшовики Сумщини в період Першої російської революції (1905–1907 рр.). *Вісник Харківського університету*. Серія: Історія КПСР. 1975. № 133. С. 13–20.; Кошик О.К. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни. *Український історичний журнал*. 1959. № 3. С. 37.; Шиян К.К. Боротьба селян Харківської губернії проти Столипінської аграрної реформи. *Наукові записки ХДПІ ім. Г. С. Сковороди*. 1951. Т. XII. С. 61–62.; Гриценко А. П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1958. № 4. С. 76-85.

Вони на конкретних прикладах показали, що жінки стали відігравати провідну роль у протестах.

У радянській історичній науці традиції благодійності і гуманітарної допомоги в роки Першої світової війни досліджувалися досить поверхово, в основному вивчалась діяльність Радянського Товариства Червоного Хреста. Є. Лотова вивчала епідеміологічні заходи ВЗС і ВСМ³⁵, М. Юрій вивчав зазначені організації, як органи політичної консолідації буржуазії для захоплення влади³⁶.

Третій етап: 1991-2019 рр. розпочався після проголошення незалежності. Українські історики отримали можливість ознайомитися із новітньою методологією, напрацюваннями європейських колег. Сприяли започаткуванню модерної української історіографічної школи, новому баченню та створенню наукової історії України перші історіографічні праці і посібники А. Коцура та В. Коцура³⁷, Я. Калакури³⁸, І. Колесник³⁹, В. Масненко⁴⁰ та ін.

Цей період ознаменувався появою нових дослідницьких напрямків: зовнішньополітичний аспект, історія Легіону УСС, біженство і благодійна допомога, російська окупація Галичини і Буковини, "культура війни", воєнне повсякдення, соціальна історія війни, фемінологічні студії.

Можна впевнено стверджувати, що сучасні дослідники жіночої історії війни частково працюють у рамках чотирьох складових, запропонованих

³⁵Лотова Э. Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914-1918). Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. Ред. П.И. Калыо. Москва, 1965. С. 111-148

³⁶Юрий М. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914-1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). Москва, 1990. 358 с.

³⁷Коцур В.П. Історіографія історії України: Навч. Посібник. Київ, 1996. 214 с.; Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці, 1999. 519 с.

³⁸Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. 2-е вид., доп. Київ: Генеза, 2012. 512 с.

³⁹Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

⁴⁰Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ, Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

французькою дослідницею Франсуазою Тебо: хронологія та форми мобілізації жінок; випробування та зміни у повсякденному житті; патріотизм, пацифізм і участь у соціальних протестах, вплив війни на індивідуальний життєвий шлях, місце жінки у суспільстві⁴¹.

Першим дослідником, що закликав колег вивчати історію жінок стала історикня українського фемінізму М. Богачевська-Хом'як. У 1993 р. у своїй праці «Дума України-жіночого роду» вона наголошувала на необхідності нової соціальної історії України. А саме, відмовитися від шаблонів і почати вивчати життя людей, і якщо поставили у фокус жінок, то «побачимо історію України в новому освітленні»⁴². Жіночий рух М. Богачевська-Хом'як закликала вивчати не з позицій фемінізму чи націоналізму, а на тлі доби і громад. У своїй роботі вона вперше написала про жінок Наддніпрянської і Західної України під час Першої світової війни. Вона коротко окреслила зміни у статусі жінки, благодійну діяльність, а також феномен жінки на війні.

У 1998 році побачила світ монографія Л. Смоляр, присвячена жінкам, а саме «Жіночий рух кін. XIX ст. - поч. XX ст.», в якій в окремому невеликому розділі розглянуто діяльність жіночих товариств під час Першої світової війни⁴³. Залучивши матеріали ДАРФ ф. 1795, ООДА ф. 643, публіцистичні матеріали газет «Рідний край», «Жінка», «Екатеринославль», спогади З. Мірної, Д. Дорошенка, О. Леонтович, звіти жіночих організацій, дослідниця вперше розповіла про суто жіночі організації в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, які направили свою роботу на вирішення проблем біженців, родин мобілізованих, жінок, дітей.

Відзначення 100-річчя початку війни стало поштовхом до появи комплексних праць, які об'єднували результати досліджень ключових питань Першої світової війни 1914-1918 рр. Такою стала колективна робота «Велика

⁴¹ Жінки Європи у Першій світовій війні (1914-1918 р.): конспект лекції Франсуази Тебо. URL: <http://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview>

⁴² Богачевська М. Дума України жіночого роду. Київ, 1993. С. 7.

⁴³ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Одеса, 1998. 408 с.

війна 1914-1918 рр. і Україна» у 2-х томах⁴⁴. Становище жінок та дітей розглянув Ю. Кирієнко⁴⁵, питання повсякденного життя у Києві – О. Вільшанська⁴⁶, проблеми біженства – Т. Лазанська⁴⁷, Л. Жванко⁴⁸.

Протягом останніх років з'явилася низка робіт, які розглядають жіночий фактор у роботі промисловості підросійської України в роки війни. В них переважає думка, що збільшення жіночої сили, яка замінила на виробництвах призваних до армії чоловіків, призвела до погіршення роботи підприємств. Водночас дослідники вивчають статистику, дані заробітної плати, умови праці жінок. Опановування жінками чоловічих професій у транспортній, охоронній, комунальній сферах – тема, яка добре розглядається в дисертаційних роботах останніх років Т. Герасимова⁴⁹, Є. Джумиґи⁵⁰, М. Байдак⁵¹, О. Оніщенко⁵².

Чималі здобутки сучасної історіографії стосуються питань благодійності у роки війни 1914-1917 рр. Свої розвідки цьому питанню присвятили

⁴⁴ Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 784 с.

⁴⁵ Кирієнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: ТОВ Видавництво КЛІО, 2013. С. 467-481.

⁴⁶ Вільшанська О.Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 245–254.; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал.* 2004. № 4. С. 56-70.

⁴⁷ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196-240.

⁴⁸ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 568 с.

⁴⁹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

⁵⁰ Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 160 с.

⁵¹ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 308 с.

⁵² Оніщенко, О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.

Н. Загребельна⁵³, Ф. Ступак⁵⁴, О. Донік⁵⁵, Л. Жванко⁵⁶, Є. Джумига⁵⁷ Н. Сейко⁵⁸, О. Вільшанська⁵⁹, Ж. Тітовська⁶⁰, Т. Ісса⁶¹, Т. Курінна⁶². Дослідники одноставні, що харитативна діяльність дала офіційну можливість жінкам виявити свої здібності, зробити внесок у добрі справи і не порушувати «традиційний» порядок.

Для сучасної історіографії характерним є вивчення воєнного повсякдення, героїнями якого була найчисленніша група жителів міст і сіл – жінки. Спеціальним дослідженням щоденних практик львів'янок у роки війни стала низка публікацій і дисертація М. Байдак⁶³. Дослідження охоплює

⁵³ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.

⁵⁴ Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України., 2009. 269 с.

⁵⁵ Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 23-37.; Донік М.О. Громадська благодійність в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61-86.

⁵⁶ Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету. *Історичний журнал*. 2005. №4. С. 106-109.

⁵⁷ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 160 с.

⁵⁸ Сейко Н.А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.

⁵⁹ Вільшанська О.Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 245–254.

⁶⁰ Тітовська Ж. В. Діяльність жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни (1914-1917). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2010. Вип. 40. С. 23-26.

⁶¹ Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. 217 с.

⁶² Курінна Т.М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2003. 6. С. 280-291.

⁶³ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 308 с.; Байдак М.С. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. №6. С. 1286-1293.; Байдак М.С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). *Українознавчий альманах*. 2015. Вип.18. С. 119-123.; Байдак М.С. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23: Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S. 496–509.; Байдак М.С. Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Спеціальний випуск'2017. Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць /за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Львів, 2017. С. 329–356.;

широкий спектр питань, які розкривають різні аспекти повсякденного життя жительок міст і сіл Галичини під час війни: жінка в сім'ї та її обов'язки, щоденні практики, жінка на війні, війна очима жінки, гендерні взаємини, жіночі образи у текстах, фольклорі та мистецтві. Є. Джумига⁶⁴, Т. Герасимов⁶⁵, О. Вільшанська⁶⁶, О. Бетлій⁶⁷ залучили жіночий досвід до вивчення повсякденного життя таких міст – Одеси, Києва, Житомира, Вінниці, Луцьку.

Тема жіночої милосердної діяльності на фронті, в тилу, в шпиталях, останнім часом набуває популярності серед українських дослідників з кінця 1990-их. Досвід сестер милосердя на теренах України в Російській імперії, в рамках діяльності РТЧХ, досліджують В. Оріховський⁶⁸, С. Кармалюк⁶⁹, І. Круковська⁷⁰, Т. Моїсеєва⁷¹, К. Світич⁷², частково К. Недря⁷³. На Західній Україні та в еміграції «шпитальну» милосердну діяльність жінок розглядають М. Байдак, О. Бежук⁷⁴. Зважаючи на те, що тема нова і тільки починає розвиватися, історики накопичують фактичний матеріал

⁶⁴ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 160 с.

⁶⁵ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

⁶⁶ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56-70.

⁶⁷ Бетлій О. Культура доносів та винайдення "внутрішнього ворога" у Києві в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 194. Історичні науки. С. 65-72.

⁶⁸ Оріховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1997. 247 с.

⁶⁹ Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867- 1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 с.

⁷⁰ Круковська І.М. Медична освіта на Волині. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. С.376-418

⁷¹ Моїсеєва Т.М. Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелекція і влада*. Серія Історія. 2013. Вип.29. С. 165-175.

⁷² Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 96-98.

⁷³ Недря К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет. Дніпропетровськ.: Національний гірничий університет, 2013. 159 с.

⁷⁴ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків, 2017. С. 78–105.

і досліджують загальні питання, залучаючи матеріали державних архівів у Львові, Києві, Полтаві, Дніпрі, повідомлення тогочасної преси, спогади самих жінок. Здебільшого увага прикута до таких напрямків, як зародження і розвиток сестринського руху, умови і діяльність общин сестер милосердя в мирний і воєнний час, допомога жіночих медичних загонів на фронті.

На регіональному рівні жіночу тему в контексті проблем Першої світової війни вивчають О. Павлишин – селянки Галичини⁷⁵, В. Качмала – соціально-економічні проблеми Лівобережжя⁷⁶, В. Заполовський – становище Буковини⁷⁷, О. Винник – Львів і воєнне повсякдення⁷⁸, В. Пархоменко – Миколаївщина під час війни⁷⁹. У статтях О. Бежук показано долю та культурно-освітню роботу жінок-таборянок у Гмінді⁸⁰. С. Попик і І. Берест детально розглядають побут та життя українців в деяких австро-угорських таборах, але жіноцтво згадують побіжно⁸¹.

Потужне дослідження по вивченню біженецького руху під час війни зробила Л. Жванко, яка довела, що більшість у потоці виселенців, евакуйованих становили жінки і поглянула на ситуацію очима жінки-

⁷⁵ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 152-170.

⁷⁶ Качмала В.І. Соціально-економічні проблеми Лівобережжя в період Першої світової війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 118-130.

⁷⁷ Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914 – 1918. Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Золоті литаври, 2003. 242 с.

⁷⁸ Винник. О. Регламентація щоденних практик у публічному просторі Львова (1914–1918 рр.). *Магістеріум. Історичні студії*. Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2010. Вип. 41. С. 16-21.

⁷⁹ Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2014_3.

⁸⁰ Бежук О.М. Культурно-освітня праця “жіночого комітету” у таборі українських біженців та виселенців м. Гмінд (1916–1918 рр.). *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2013. Вип. 15. № 1 (3). С. 61-67.

⁸¹ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. 235 с.; Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка"*. 2007. № 584. С. 201-206.

біженки⁸². Даним питанням також займаються Т. Лихачова⁸³, Т. Лазанська⁸⁴, О. Сердюк⁸⁵, на регіональних рівнях - Л. Багас⁸⁶, О. Олійник⁸⁷, С. Гвоздик⁸⁸, В. Пархоменко⁸⁹. Питання діяльності благодійних організацій по питаннях біженців вивчають О. Донік⁹⁰, Н. Загребельна та І. Коляда⁹¹. Їх роботи містять деякі дані про жіноцтво, а також згадки про окремі персоналії.

Протягом останніх років з'явилася низка узагальнюючих праць про Легіон Українських січових стрільців. Але, наслідуючи «традиції», феномену жіночої участі майже не приділена увага, або наводяться окремі прізвиська і фотографії. Тому за справу взялися самі ж українські дослідниці. М. Байдак, на підставі архівних документів, спогадів січовичок запропонувала способи дослідження та інтерпретації воєнного досвіду українок в роки Першої світової війни: історія жінок з фронту – історія особистостей⁹². Феномен участі жінки у війні, особливості сприйняття жінкою фронтової дійсності розглянули О. Бежук і М. Байдак у четвертому розділі колективної праці

⁸² Жванко Л.М. Судьба женщины-беженки по документам Первой мировой войны. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-mirovoy-voyny>.

⁸³ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – rozdziałach XXI wieku*. Olszyn; Charków, 2010. S. 33-50.

⁸⁴ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196-240.

⁸⁵ Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX-поч. XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 111-132.

⁸⁶ Багас Л. Вирішення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни. *Наукові записки*. Сер.: Історія / ВДПУ ім. М.Коцюбинського. № 12. С. 171-174.

⁸⁷ Олійник О. Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Вип. 23. С. 270-278.

⁸⁸ Гвоздик В. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915-1916 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. XXXIV. С. 70-74.

⁸⁹ Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2014_3.

⁹⁰ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. 4. С. 155-182.

⁹¹ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.

⁹² Байдак М.С. Втеча і повернення: українки у лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016.- №6. С. 1286-1293.

«Українські жінки у горнилі модернізації»⁹³. Вони описали жінок на фронті не з точки зору героїзації, а показали реальність їхніх вчинків і що їм довелося пережити. Так, О. Бежук окремо в статті розглянула історію хорунжої Софії Галечко⁹⁴, а О. Книгицька присвятила громадській, військовій, науковій діяльності О. Степанів свою кандидатську дисертацію⁹⁵.

Тема участі жінок у військових формуваннях Російської імперії майже не розроблена. Історіографія питання складає поодинокі статті, згадки про хвилю патріотизму і втечу дівчат на фронт, пошук повідомлень у тогочасній пресі про подвиги переодягнених жінок на фронті в роботах Т. Герасимова⁹⁶, В. Пархоменко⁹⁷, Ж. Тітовської⁹⁸. Але короткі загальні повідомлення є цінними для подальших досліджень, спростовують думку про жіночу пасивність в роки війни. Історії формування в 1917 році жіночого батальйону у Києві присвятила детальну статтю О. Оніщенко⁹⁹.

Отже, історіографічний аналіз стану наукового вивчення життя та участі жінок України під час Першої світової війни дає можливість зробити наступні висновки. Комплексне історіографічне дослідження, присвячене розгляду всій сукупності основних рис та проявів селянського руху, ані в радянський, ані в пострадянський період вітчизняної історіографії, так і не було представлено.

⁹³ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків, 2017. С. 78–105.

⁹⁴ Бежук О.М. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип.30. С.44-52.

⁹⁵ Книгиницька О.В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 224 с.

⁹⁶ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

⁹⁷ Пархоменко В. А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой войны. Николаев: ННУ им. В. А. Сухомлинского, 2011. 180 с.

⁹⁸ Тітовська Ж.В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Вісник Луганського Національного Університету імені Тараса Шевченка*. 2011. №11 (222). Ч.1. Історичні науки. С.52-60.

⁹⁹ Оніщенко О.В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби? *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 49. С. 13-17.

Тому вивчення жіночої проблематики з впевненістю можна називати «молодим напрямком», який знаходиться на етапі свого розвитку. До 1990-х років через ідеологічні чинники українська наука уникала жіночої проблематики війни 1914-1918 рр. На сучасному етапі історіографія позначена низкою досліджень, що ілюструють зростаючий інтерес до «women studies».

Слід відзначити, що жіноча історія більше цікава дослідницям. Історикині пишуть про жінок для жінок. Науковий доробок – це низка публікацій у наукових часописах та періодиці, виступів на конференціях, дисертації.

Ще одна особливість, на яку варто звернути увагу: розділення існуючих робіт за територіальним принципом ще часів війни. Історики присвячують свої роботи окремо жінкам українських земель, які перебували у Австро-Угорській та Російській імперій. Позитивним є те, що все активніше питання досліджується на регіональному рівні.

1.2. Джерельний комплекс, його класифікація та інформаційний потенціал

При вивченні будь-якої проблеми дослідники вибирають за інформативною насиченістю джерела, які детально і повноцінно розкривають предмет, об'єкт і завдання дослідження. Історіографічні джерела «розглядаються як джерельна база історіографії, яка дозволяє дослідити історико-науковий процес у всій його повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки, з'ясувати найхарактерніші досягнення, труднощі, недоліки». Беручи за основу специфіку теми, наша робота опирається на різноманітну за походженням історіографічну та історичну джерельну базу. Використані нами джерела умовно можна поділити на такі групи:

1) документальні джерела досліджуваного періоду, можна поділити на дві підгрупи. До першої входить офіційна документація – звіти різного плану благодійних та громадських організацій, які розпочали свою діяльність з

початком війни у 1914 році і діяли протягом 1915, 1916, 1917 років. Вони видавалися окремими брошурами. Так як більшість організацій були загальнодержавного значення, то і наявні як їх загальні тогочасні збірки документів, так і видання місцевих відділів. У загальних збірниках інформація подавалася по губерніях, що значно спрощує вибірку даних про українські території. Інформативним є збірник, виданий Комітетом Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій під назвою «Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г.», в якому розміщені звіти Київського, Харківського, Одеського, Катеринославського, Чернігівського відділів, що дають можливість з'ясувати роботу як жіноцтва у товаристві, так і допомогу, надану біженкам. Друкували свої звіти такі організації, як Всеросійський земський Союз, Всеросійський союз міст, Комітети, що спеціалізувалися на допомозі дітям, сиротам, військовополоненим, пораненим, жінкам, біженцям.

Окремо слід виділити документи-звіти, списки Російського Товариства Червоного Хреста, окремих медичних закладів. Вони висвітлюють діяльність сестер милосердя, дають реальні імена жінок, місця служби і посади. Звіти про діяльність також друкували самі общини сестер милосердя.

Друга підгрупа – це збірки документів, зібрані і підготовлені сучасними дослідниками, в яких відображаються окремі аспекти даної проблематики. У 2009 році історики О. Добржанський і В. Старик видали «Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали»¹⁰⁰. У 2015 році побачила світ колективна робота «Велика війна і Україна» у 2 книгах¹⁰¹. Саме друга стала збірником документів, у якому

¹⁰⁰ Добржанський О. В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.): до 90-річчя Буковинського віча 1918 р. Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.

¹⁰¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: ТОВ "Видавництво "КЛЮ", 2015. 800 с.

український контекст Першої світової війни відображено крізь призму міжнародного дипломатичного листування, стратегічних і оперативних документів армійського командування, зведень спецорганів, матеріалів діловодства різних установ та організацій, статистичних даних, спогадів і приватного листування офіцерів, рядових солдатів, пересічних жителів прифронтової зони й тилу.

2) узагальнювальні праці і монографії (індивідуальні та колективні). Перші присвячені подіям Першої світової війни, регіональній історії Галичини, Буковини, боротьбі українських січових стрільців. На жаль, ми не можемо назвати жодної монографії, яка б узагальнила жіночий досвід війни і розкрила життя та діяльність жінки у різноманітних сферах. Монографії показують жіноцтво на різних історичних етапах, у тому числі і в роки Першої світової війни. Прикладом може бути праця Л. Смоляр «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст.»¹⁰², в якій в окремому невеликому розділі розглянуто діяльність жіночих товариств під час Першої світової війни. У роботі «Жіноцтво у суспільному житті Західної України кін. XIX ст. – 1939 р.» Б. Савчук виокремив соціальну активність і харитативну діяльність жінок у роки війни¹⁰³. М. Дядюк дослідила становлення українського жіночого руху і його задіяність у суспільно-політичні процеси, у тому числі війни¹⁰⁴. Об'єктом нашого розгляду були і колективні монографії, одна з яких – «Жінки у горнилі модернізації» під редакцією О. Кісь. Розділ про українське жіноцтво у Першій світовій війні, написаний М. Байдак і О. Бежук, є значним внеском у розвиток жіночої проблематики¹⁰⁵. Проаналізовані в нашій дисертації монографії

¹⁰² Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. 408 с.

¹⁰³ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 278 с.

¹⁰⁴ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів. 2011. 368 с.

¹⁰⁵ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.

Н. Загребельної та І. Коляди¹⁰⁶, Л. Жванко¹⁰⁷, К. Недрі¹⁰⁸, С. Попика¹⁰⁹, І. Береста¹¹⁰, в яких жінка не є головним об'єктом роботи, але виступає в ролі актора у досліджуваних ними проблемах.

3) Статті у наукових журналах і збірниках - найчисленніший пласт джерел нашої роботи. Написані в різні роки, переважно сучасної доби, вони дають змогу розглянути процес розкриття теми і еволюцію історичних поглядів авторів. Найвні у нашому аналізі й статті М. Байдак, О. Бежук, Л. Смоляр, К. Світич, Л. Жванко, О. Бетлій, О. Оніщенко, М. Вороніної, О. Драч, Т. Курінної, Т. Моїсєєвої, О. Павлишина, К. Потіцкої, Н. Сейко, які конкретно спеціалізуються на жіночих темах. Також до нашої роботи включені наукові розвідки, які містять характеристики низки різних питань, що стосуються повсякдення, економіки війни, біженства, благодійності, Товариства Червоного Хреста. До даної групи джерел входять і статті іноземних авторів, які подають власні оцінки «women history» на території України.

3) матеріали науково-практичних конференцій. Конференції з питань жіноцтва почали організовуватись лише в 90-х роках ХХ ст. Використані нами матеріали були заслухані й надруковані у збірниках на таких конференціях: Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнародна науково-практична конференція (Дніпропетровськ, 4-5 листопада 1995 р.), Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998), «Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.» Всеукраїнська наукова конференція (Вінниця, 3-

¹⁰⁶ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.

¹⁰⁷ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 568 с.

¹⁰⁸ Недря К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет. Дніпропетровськ.: Національний гірничий університет, 2013. 159 с.

¹⁰⁹ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. 235 с.

¹¹⁰ Берест І.Р. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти. Львів: Вид-во УАД, 2015. 322 с.

4 квітня 2015 р.), Перша міжнародна науково-практична конференція "Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини", присвячена 125-ій річниці з дня народження Ольги Басараб (Львів, 23-24 вересня, 2014), Гендерна політика міст : історія і сучасність : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 6 – 7 жовтня 2015 р.).

4) дисертації та автореферати дисертацій (переважають кандидатські - 18, докторських - 3). Це роботи М. Байдак, В. Гайсенюк, Т. Герасимова, О. Доніка, Ю. Гузенка, О. Дем'янюка, Є. Джумиגי, Т. Ісси, С. Кармалюка, В. Качмали, О. Книгицької, Д. Кудінова, О. Оніщенко, В. Оріховського, О. Орлик. О. Ткаченко. Всі використані роботи у нашому дослідженні – результати роботи істориків вже у новітній час. А деякі роботи були захищені нещодавно, протягом 2016-2018 років. Свої дослідження, зважаючи на умови підготовки дисертацій, автори публікували у вигляді статей у фахових виданнях.

5) довідкова та навчальна література представлена статтями в енциклопедичних виданнях «Енциклопедія історії України» (2003-2014 рр.), «Історія в термінах і поняттях: довідник» (2014 р.), «Сучасний словник з етики: Словник» (2014 р.), «Тернопільський енциклопедичний словник» (2008 р.), «Жінки України. Біографічний енциклопедичний словник» (2001 р.), Вони дають наукове пояснення ряду наукових дефініцій, які використані нами у дисертації. Навчальна література сполучає ідеї та концепції історіографічних досліджень. Посібники і підручники Я. Калакури, І. Колесник, А. та В. Коцурів розкривають етапи періодизації та розвитку історичної думки, особливості методології історіографії і внесок провідних істориків у створення наукової історії окресленої теми.

б) джерела особового походження, насамперед, автобіографії, спогади українок, які воювали на фронті, працювали у благодійних організаціях чи

сестрами милосердя. Спогади О. Степанів¹¹¹, Г. Дмитерко¹¹² розкрили історію жінок-військових. Про функціонування шпиталів, роботу сестер милосердя згадують Н. Суровцева¹¹³, лікар Б. Пржевальський¹¹⁴. Так, про умови життя в таборах Терезин і Талергоф пишуть в'язні таборів В. Маковський¹¹⁵, В. Ваврик¹¹⁶. Окремі сюжети періоду Першої світової війни, під кутом зору розвитку національного руху, знайшли своє відображення у діаспорних виданнях (праці-спогади І. Кедрин¹¹⁷, Д. Дорошенка¹¹⁸).

Отже, вивчення і використання при написанні роботи зазначеної літератури та джерел дали можливість виконати поставлені в дисертації завдання, дати об'єктивну оцінку проблемі жінок України у роки Першої світової війни, зробити відповідні висновки.

¹¹¹ Степанів О. Жінка-воjak. Назустріч. Львів, 1934. Ч. 12. С. 3.; Степанів О. З воєнних усмішок. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 17–19.; Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / упоряд. О. Шаблій / О. Степанів. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2003. 608 с.; Степанів О. Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Веланюк. Львів, 2009. 632 с.; Степанів О. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. Календар «За народ» на рік 1944. 22 серпня. С. 40–42.

¹¹² Дмитерко-Ратич Г. Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій... (Жмут спогадів про Олену Степанів). Свобода. Нью Джерсі; Нью-Йорк, 1963. 2 серп. Ч. 145. С. 2.; Дмитерко Г. Під Лисовичами (уринок із щоденника). Нова хата. Львів, 1934. Листопад. Ч. 11. С. 4.; Дмитерко Г. Тайний «Пласт» перед війною. Нова хата. Львів. 1936. 15 листопада. Ч. 22. С. 2.

¹¹³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. Україна. Наука і культура. 1990. Ч.1. Вип.24. С.412-559.; Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. Україна. Наука і культура. 1991. Ч.2. Вип. 25. С. 215-301.

¹¹⁴ Пржевальський, Б.Г. Медицинская часть отчета о лазарете для раненых воинов Харьковского медицинского общества и Всероссийского союза городов № 4. Харьков., 1916. 16 с.

¹¹⁵ Маковський В. Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934.

¹¹⁶ Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. К 50-летней годовщине трагедии Галицко-Русского народа. URL: http://makeevdon.narod.ru/pages/files_sbor/Terezin.i.Talergof.pdf

¹¹⁷ Кедрин І. У межах зацікавлення. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто., 1986. 525 с.

¹¹⁸ Дорошенко, Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки). Мюнхен, 1969. 543с.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Історіографічний характер дослідження проблеми, що вивчає різні аспекти життя, участі і долі жінок України під час Першої світової війни визначив специфіку його теоретичної та методологічної основи.

Працюючи над дисертацією, авторка дотримувалася головних правил історіографічного дослідження. А саме методологічних принципів – історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності).

Наше дослідження, що базується на принципах історизму, спонукало дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу теми, враховувати умови, в яких творили і творять історики, як формувалися їхні погляди і які чинники впливали на них, який шлях пройшла історична думка і яка її сучасна доля.

Принцип системності спрямував наше дослідження вивчати жіноцтво в усіх сферах життєдіяльності, враховуючи специфіку історичного періоду: соціальной, економічній, громадській, військовій, культурній. Слідуючи за даним принципом, ми намагалися врахувати здобутки науковців не лише материкової України, а й української діаспори.

Суть принципу об'єктивності – максимальна виваженість в оцінках кожного історіографічного явища, співставлення різних точок зору на нього¹¹⁹. Погоджуємось із позицією історіографа жіночої історії Т. Орлової, що «додержання названого принципу вимагає подолання андроцентричного підходу у суспільних науках. В історії це передбачає повернення жінкам належного у висвітленні їх внеску в історичні процеси у всіх областях і створення історії самого жіноцтва. Можливо, за цим потягнеться переосмислення «об'єктивності» попередніх часів, в якій не бралася до уваги соціальна роль половини людства або більшої частини населення України»¹²⁰.

¹¹⁹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 28

¹²⁰ Орлова Т.В. Теоретико-методологічні засади історіографії ролі жіноцтва в історії України. Київ, 2010. С. 58

До історіографічного процесу, зокрема тему жіночої історії в роки Першої світової війни в процесі розвитку історичної думки, необхідно підходити всесторонньо, аналізувати, враховуючи її багатоаспектність, застосовуючи принцип всебічності. Тому авторка намагалася проаналізувати всі періоди історіографічного процесу даної теми; виявити наявний комплекс джерел, створених протягом 1914-2019 рр.; розглядати тему у різних напрямках (благодійність, біженство, повсякдення, військова служба); розглядати публікації всіх авторів, незважаючи на обсяг і наукову цінність, що дає можливість зробити узагальнюючі висновки про стан вивчення проблеми.

Обрана нами проблематика знаходиться серед малодосліджених тем. Тому, застосовуючи принцип наступності (спадковості), авторка прагнула показати процес накопичення і збагачення знань про жіноцтво в роки Першої світової війни, а також звернути увагу на аспекти, які були висвітлені недостатньо. Такий підхід відповідає прогностичній функції історіографії щодо «окреслення проблем, тем, питань, які варті вивчення»¹²¹.

Виконанню дослідницьких завдань послугувало використання комплексу методів історіографії: історіографічного аналізу і синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-ситуаційний, порівняльний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації.

Історіографічний аналіз дозволив з'ясувати витоки, умови, тематичні особливості історіографічних знань про жіноцтво під час Першої світової війни на конкретному етапі чи розвитку. Аналіз проводився до кожного використаного джерела і напрацювань з теми, навіть, якщо згадки про жінок мали епізодичний характер. Історіографічний синтез дозволив поєднати отриману інформацію і синтезувати картину повної розробки проблеми.

Реалізація системно-структурного і проблемного методу дозволила розкрити становлення, розвиток, періоду згасання і відродження уваги до теми, а також напрямки досліджень. Дотримуватись послідовного викладу матеріалу – встановлення долі жіноцтва в контексті взаємодії історичних

¹²¹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 29.

процесів і явищ Першої світової війни вдалося – за допомогою логічного методу.

Важливе місце в інструментарії кожного історика-історіографа займають такі методи дослідження як історико-хронологічний і історико-ситуаційний. Перший дозволив розгляд теми у в рамках загально історичної панорами 1914-1918 рр., а також межах розвитку вітчизняної історіографічної історії. Другий скеровує увагу на умови війни, що змінили умови життя і статус жіноцтва, а також умови, в яких працювали історики обраної нами теми.

Порівняльний метод забезпечив співставлення напрямків і характеру досліджень у різні часи історіографії, а також точок зору деяких зарубіжних і вітчизняних авторів.

Методи типологізації, класифікації, періодизації були задіяні при аналізі джерел нашої роботи, а також при побудові структури і системи дослідження, що забезпечило виділення в історіографічному процесі найприкметніших періодів і етапів історичної й історіографічної розробки проблеми.

Таким чином, застосування означених методів сприяло виявленню реального простору знань з проблеми, конкретизації внеску окремих істориків чи наукових шкіл у їхнє збагачення. Специфіка і малодослідженість теми вимагала використання загальнонаукових принципів та підходів, які відповідають сучасному методологічному інструментарію історика. Цілісне й етапне розкриття особливостей розвитку історичних знань про жіноцтво як підросійської, так і західної України під час Першої світової війни було втілене завдяки дослідженню на основі принципів системності, об'єктивності та всебічності. Принципи історизму і наступності стали основою аналізу історіографічної ситуації від 1914 року до сьогодення. Достовірність результатів дослідження забезпечили методи загальнонаукового, історичного та історіографічного пізнання і дозволили реалізацію поставлених завдань.

Висновки до розділу:

Історіографія дослідження теми «Жінки України під час Першої світової війни» представлена трьома періодами - перший (1914-1939рр.), другий (1939-1991 рр.), третій (1991-2019 рр.). Означені періоди демонструють особливості оформлення як самого напрямку дослідження жіночої теми, так і вектори конкретно-історичних досліджень відповідно до кон'юнктурних та методологічних основ історичної думки впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Перший період став часом накопичення інформації і публікації «живих» історій, аналіз яких перервала революція та встановлення радянської влади. Другий період відобразив історичні тенденції у європейській і радянській історичній науці – вивчення політичної, економічної, дипломатичної складової війни, а не історію людей, у тому числі і жінок. Третій, сучасний період, виходить на новий рівень, адже розпочинається наукова розробка проблеми, залучаються новітні надбання методологічного плану.

Впродовж означеного часу сформувався великий комплекс історіографічних та історичних джерел, які становлять різнопланову і достатньо широку основу для репрезентації особливостей процесу формування та розвитку історичних знань з означеної тематики. Всебічне вивчення історіографічного процесу обумовило необхідність застосування у його дослідженні головних принципів історіографічного дослідження. Застосовані методи дали змогу прослідкувати найважливіші концептуальні положення та висновки у розробці проблеми на певних її етапах, а також персональний внесок істориків у примноження знань, окреслити її перспективні аспекти.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО ЖИТТЯ І РОЛЬ ЖІНОК В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Наукова репрезентація життя українських жінок у містах і селах в роки війни

В кінці 60-х років ХХ ст. в історичній науці відбувся історико-антропологічний поворот. Поряд із історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією в самостійний напрям досліджень виокремлюється й історія повсякденності. Історики все частіше починають звертати увагу на «звичайних» людей. У центрі уваги дослідника повсякденності опиняється не просто побут, а життєві проблеми людей та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Історія повсякденності війни особливо важлива. Оскільки «перехідні епохи, революції, війни переводять суспільство у більший чи менший періоди екзистенції, нестабільності, форс-мажору. Воєнний стан «пронизує» всі сфери життя і навіть у віддалених від фронту районах воюючої країни відчувається напружений пульс протистояння з ворогом. Мобілізація до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильства окупантів – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя»¹²².

Центральними в аналізі повсякдення є життєві проблеми тих, хто був «забутий» чи «безіменний». Так, в історії війни досить довго забутою залишалася жінка. І лише у 1970-ті роки західна історична наука почала використовувати гендерний підхід. Більшість західних дослідників дійшли висновку, що без гендерних підходів неможливо вивчати історію повсякденності, зрозуміти трансформацію суспільства у повоєнні роки. Тому

¹²² О. Лисенко. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. Вип. 13. С. 16.

сучасні українські історики, беручи за приклад методологію західних колег, починають порушувати питання, яка роль жінок у подіях Першої світової війни, як проходило їх життя в тилу і прифронтових територіях, як війна вплинула на становище жінки у суспільстві, як сприймалася війна та її виклики самими жінками, як вирішували вони життєві проблеми. Таким чином, жінка стає повноправним об'єктом уваги сучасної української історичної науки.

Періодизація дослідження нашої теми має свою особливість. В радянський час історики не вивчали повсякдення, а концентрували увагу на питаннях військової історії та зовнішньої політики, шукали винуватців війни тощо. Війна розглядалася як переддень революції, і чимало уваги приділялося становищу робітників, стану промисловості і соціальним протестам. Таким чином і жінкам у роботах радянських істориків знайшлося місце.

Базовою для багатьох сучасних дослідників стала побудована на багатому джерельному матеріалі монографія українського радянського історика Й. Щербини «Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках». Досліджуючи склад робітників на підприємствах під час війни, він взяв до уваги і фактор участі жіноцтва у промисловості. Й. Щербина навів статистичні дані й порівняв кількість жінок на підприємствах різних губерній з 1913-го по 1916 рр. : «...в Катеринославській вона збільшилася в шість разів, у Таврійській і Подільській у два рази, у Полтавській у 2 рази»¹²³. Загальний відсоток жінок, задіяних на виробництві, він визначив 77%. Історик також виявив нерівномірність зростання робітниць по різних галузях: «інтенсивніше зростала кількість у тих галузях промисловості, що працювали для потреб війни»¹²⁴. У металообробній у дев'ять разів, в обробці продуктів тваринництва – в три рази. А в текстильній, механічній обробці дерева, обробці харчових продуктів на деякий час, навпаки, знизилася. На основі статистичних збірників, автор визначив, що на 1917 р. частка робітниць і підлітків досягла

¹²³ Щербина Й. «Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках». Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 50

¹²⁴ Там само. С. 51.

27, 2 % загального складу робітників, тоді як у довоєнний період вона становила 16, 5%¹²⁵.

Насиченою конкретно-історичним матеріалом є «Історія селянства Української РСР» Й. Щербини (розділ XVII «Перша світова війна і Лютнева революція»). Він висвітлює скрутне становище селянства і серед особливостей селянського руху того часу виділяє посилення ролі жінок (солдаток) у протестних акціях. Вперше на основі архівних документів на той час ЦДІА УРСР у Києві (фондів Харківського, Чернігівського жандармських управлінь) визначив нові форми боротьби: виступи проти ревізій хліба, тварин, землі; воєнно-окопних робіт; на ґрунті дорожничі. Й. Щербина відобразив активну роль селянок, які виступали часто самостійно або разом із дружинами запасних: «Заслуговує на особливу увагу виступ поденниць з с. Юнаківки Сумського повіту Харківської губернії. Ранком 17 травня на подвір'я юнаківської економії зібралося до 300 осіб. Управитель заявив, що буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп., оскільки перевірка проривки буряків легша від самої проривки. Селянки обурились, розібрали кілька сажнів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків і пішли додому. Дорогою повибивали вікна в крамницях місцевих куркулів Мироненка та Лазебного»¹²⁶.

З точки зору зміни соціального складу протестуючих в роки війни розглядали жіночі виступи А. Гриценко і К. Шиян. Вони змалювали кілька таких картин виступів селянок у Старобільському та Ізюмському повітах вже в перші місяці війни, Ю. Кирьянов – у Каменецькому повіті, Є. Маленко – в Охтирському повіті, П. Плугатирьов – у Лебединському й Сумському повітах. Жінки, зазначав М. Марковський, відігравали провідну роль і в протестах проти проведення сільськогосподарського перепису в 1916 р. на Поділлі¹²⁷.

¹²⁵ Щербина Й. «Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках». Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 51.

¹²⁶ Щербина Й. «Перша світова війна і Лютнева революція». Історія селянства Української РСР». Розділ XVII. Київ: Наукова думка, 1967. С. 538.

¹²⁷ Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917 р.: історіографія. дис. ...док. іст. наук: 07.00.06. К., 2015. С. 118.

Питання становища робітників у період війни дослідив радянський історик О. Комаренко. Один із аспектів, який він розглянув – це допомога сім'ям мобілізованих. О. Комаренко гостро критикує заклик уряду жертвувати частину зарплати родинам, які залишилися без годувальника. «Уряд заохочував лихоманку пожертвувань, що охопила на початку війни і частину робітничого класу, насамперед тому, що таким чином зменшувалися витрати держави на утримання сімей мобілізованих і зміцнювалися «патріотичні» ілюзії...»¹²⁸. Він схвалює, що через деякий час робітники відмовилися віддавати 1-2 % місячного заробітку, коли більшовики провели агітаційні заходи.

Таким чином, в радянській літературі темі повсякдення війни уваги не приділялося, але деякі аспекти – становище робітниць, виступи селянок - вивчалось дослідниками належним чином, як причини і передумови революції.

Сучасні історики визнали Першу світову війну соціальною катастрофою. О. Гладун у своїй монографії «Нариси з демографічної історії України ХХ століття» подав наступні оцінки демографічних втрат для України. Всього загинуло 1,5 млн. осіб, з яких 81,4% - чоловіки, 18,6% - жінки. Співвідношення втрат, на думку дослідника, свідчить, що Перша світова війна менше захопила мирне населення¹²⁹. Природньо, що війна змінила чисельний склад міст і сіл. Мобілізація чоловіків, військові дії на прифронтових територіях призвели до того, що у більшості неселених пунктів кількісно стали переважати жінки. Наприклад, на основі історіографічних джерел Т.Герасимовим визначено, що в м. Києві показники кількості жіночого населення суттєво збільшились. Якщо у 1887 р. чоловіків було 50,1%, а жінок 49,9%, то на 1917 р. показники становили 44,7% і 55,3% відповідно. А жінки у віці від 15 до 40 років

¹²⁸ Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату до Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С.70.

¹²⁹ Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. С. 158-159.

переважали чоловіче населення у 1,5 рази¹³⁰. За підрахунками кременчуцького історика В. Саранчі демографічні показники на 1897 р. між чоловіками і жінками у містах Полтавщини мали вигляд 50,2% проти 49,8% і 49,5% проти 50,5% у сільській місцевості, а от частка чоловіків у селах Полтавщини у 1917 р. становила 43,7%, тоді як у містах, за рахунок вояків місцевих гарнізонів, робітників евакуйованих підприємств і селян-відхідників, цей показник залишався на достатньо високому рівні¹³¹. Статистику на Лівобережній Україні зафіксувала В. Качмала, зазначивши, що у сільському господарстві жіноче населення перевищувало чоловіче на 25 %: « на 1 тис. чоловіків припадала 1231 жінка»¹³². У Львові за переписом населення у 1920 році мешкало 219 388 осіб: з них 99 266 чоловіків і 120 122 жінок. За словами львівської дослідниці М. Байдак, головна складність у підрахунках полягає у визначенні відсотка українок, полячок, єврейок серед жительок міст, оскільки у переписах національність не вказувалася¹³³. Кількість жінок у містах переважала, ситуація не змінилася в 1917 р., коли воєнні дії припинилися і чоловіки повернулися додому. Порівняла дані переписів населення київська дослідниця О. Онищенко. «При загальному збільшенні населення, яке відбулося в Києві з 1917 по 1919 рік, значною була кількісна перевага жінок, хоча кількість жінок зросла лише на 5863, а чоловіків на 22 906 осіб»¹³⁴. Подібна ситуація спостерігалася і у Волинській губернії, дані якої проаналізувала дослідниця.

Війна принесла не тільки демографічні зміни, а й трансформувала традиційні уклади життя як жительок прифронтових зон, так і в тилу. Ще під

¹³⁰ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 157.

¹³¹ Саранча В. Соціально-демографічні процеси в Полтавській губернії під час Першої світової війни. Кразнавство, 2016. Вип 3 (4). С. 202-211.

¹³² Качмала В.І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. С. 168.

¹³³ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 52.

¹³⁴ Онищенко, О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ, 2008. С. 41.

час війни авторки феміністичного часопису «Наша мета» констатували факти змін становища жінок: «Війна по-різному позначилася на громадській активності жіноцтва: вона „відсунула назад” розвиток інтелігенції, оскільки багато освічених жінок воліли залишитися в „сімейному світі”, осторонь суспільних потреб. Натомість для селянок війна стала „жорстокою, але й надзвичайно успішною школою життя»¹³⁵.

Більшість сучасних вітчизняних дослідників називають війну «каталізатором» суспільної активності жіноцтва. Дослідниця феміністичного руху М. Богачевська-Хом'як зазначила, що з одного боку жінки потрапили у залежність від обставин війни – були змушені рятувати власне життя і дітей, дбати про дах над головою і їжу, замінити чоловіків і підтримувати економіку, а з іншого боку «ці нетрадиційні функції давали жінкам почуття незалежності й віри у власні сили»¹³⁶.

Б. Савчук одним із перших зазначив, що «доба національно-визвольних змагань українського народу за свою державність зумовила велике піднесення духовності та суспільної активності жіноцтва»¹³⁷. Дослідниця жіночої історії О. Драч вважає: «Перша світова війна допомогла жінці стати іншою, реалізувати себе в новій якості, у цивільно-правовому аспекті»¹³⁸. Вона зазначила, що війна дала нові імпульси жіночому повсякденню, породила громадську ініціативу, уможливила відчуття жінками свободи і відповідальності». На думку історика І. Верби, Перша світова війна була одним із чинників, які розширили участь жінок в усіх сферах життя, включаючи наукове¹³⁹. Львівська дослідниця М. Байдак вказує, що це був час

¹³⁵ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. С.72.

¹³⁶ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. Львів: Український католицький університет. 2018. С. 173.

¹³⁷ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. С.72.

¹³⁸ Драч О.О. Гендерний вимір Великої війни: фінал емансипації жіноцтва. *Гендерна політика міст: історія і сучасність*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції 6 - 7 жовтня 2015р. Харків, 2015. С. 59.

¹³⁹ Верба І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884– 1973). Ніжин, 2008. С. 62.

«пробудження» жінки, росту її самооцінки, набуття нових ролей, змін у менталітеті жінок і громадської думки¹⁴⁰. «Шляхом соціального визволення» називає О. Павлишин нові ролі жінок, опанування нових професій¹⁴¹.

Новий імпульс теоретичному осмисленню повсякденного життя жінок під час Першої світової війни дала дисертація М. Байдак, захищена у 2018 році¹⁴². Незважаючи на те, що спільним у всіх жінок була боротьба за виживання, щоденна праця, аби прогодувати своїх дітей, збереження честі і гідності під час відсутності чоловіків вдома, у своїй роботі М. Байдак з'ясувала, що життя інтелігенток і селянок під час війни мало свої відмінності. Для селянок, як зазначила науковець, заняття і спосіб життя залишалися традиційними. Вони займалися господарством і під час відсутності чоловіків самі засаджували город і тримали худобу, займалися торгівлею в місті. У зв'язку з дорожнечою і дефіцитом продуктів, львів'янки змінювали ставлення до господинь із передмість: «Коли з'являється господиня з передмістя, її негайно беруть в облогу, причому відбувається аукціон даного продукту». За таких умов селянки ставали в місті «рапіамі ро́зоженіа»¹⁴³. Таким чином, селянка, опинилася у більш вигідному становищі, зазначила авторка. Водночас, зауважила М. Байдак, селянка не була захищена ні родиною, ні суспільством, тому часто ставала жертвою фізичного насилля або «їх працю використовували військові у власних цілях»¹⁴⁴. Мародерство, проституція, насильство - звичні явища для тих територій, через які проходила як російська, так і австрійська армія: «Бойові дії й перебування російських солдатів по селах перетворювали жінок у жертв, які ставали не потрібні родині й громаді»¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Байдак М.С. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23: Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S.506.

¹⁴¹ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 152.

¹⁴² Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 308 с.

¹⁴³ Там само. С. 73.

¹⁴⁴ Там само. С. 79.

¹⁴⁵ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 72.

В. Заполовський у своїй монографії «Буковина в останній війні Австро-Угорщини» також навів приклади звірств, які чинили солдати російської армії щодо жіночого населення. Серед них – насильство, примусові роботи, нерідкі факти побиття жінок¹⁴⁶.

Аналізуючи повсякденне життя жінок, В. Заполовський дійшов такого висновку. Не зважаючи на складне положення, жінка стає головою сім'ї під час війни, а роль чоловіка набуває формального статусу. Жінки у містах продовжували забезпечувати «життя домашнього фронту», виховувати дітей й підтримувати чоловіків, навіть в еміграції. Інтелігентки, які не мали матеріальної підтримки, влаштувалися вчительками, давали приватні уроки, іноді навіть допомагали своїм чоловікам за кордоном.

Значний доробок з тематики життя жінки-селянки на Галичині знаходимо у статті О. Павлишина «Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» у 1918 р. у Східній Галичині»¹⁴⁷. Він визначив, що війна кардинально змінила функціональні практики жінки, за відсутності чоловіків вони утримували не тільки хатнє господарство у своїх руках, а стали головними годувальниками сім'ї. Тому жінки за відсутності чоловіка: «...орали землю, сіяли збіжжя, косили сіно, зносили сіно та снопи збіжжя, молотили зерно, рубали дрова»¹⁴⁸. Дослідник відмітив якісну зміну юридичного статусу жінки: так, закон від 12 жовтня 1914 р. розширив їх права у родинних і сімейних стосунках: «відтепер вони могли бути свідками під час підписання документів чи стати опікунами»¹⁴⁹. Змінилися правила успадкування: жінка могла успадкувати $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, і навіть усе майно, в залежності від кількості дітей і родичів. Нешлюбні діти ставали спадкоємцями по кривих матері, як і діти від законного шлюбу.

¹⁴⁶ Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914 – 1918. Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Золоті литаври, 2003. С.54.

¹⁴⁷ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 152-170.

¹⁴⁸ Там само. С. 155.

¹⁴⁹ Там само. С.154.

Обсяг мобілізації працездатного чоловічого населення до армії призвело до того, що, окрім виснажливої праці в сільському господарстві, на плечі жіночого населення лягли роботи, пов'язані з проведенням воєнних операцій. В. Качмала, В. Заполовський, О. Павлишин зазначають, що жінки рили окопи, як на підросійській Україні так і в західних регіонах. Якщо в українських губерніях це був наряд на землекопні роботи, а от на Буковині і австрійська, і російська армії «силою виганяли жінок на окопні роботи, а тих, хто відмовлявся, били»¹⁵⁰. С. Орлик віднайшла архівні дані, в яких зазначено, що під час окупації Буковини Всеросійський союз міст наймав жінок на окопні і дорожні роботи. Заробітна плата жінок становила від 75 коп. до 1 руб. 25 коп.¹⁵¹. До натуральних повинностей для жителів окупованих територій (жінок, дітей) також увійшла вирубка лісу для військових та інших потреб, відновлення залізниць та сухопутних шляхів, і все це за мізерну платню¹⁵².

Після мобілізації чоловіків у містах напризволяще залишилися їхні дружини з дітьми. Кількість жінок була такою чисельною, що вони становили окрему категорію «дружини запасних», а їх матеріальне становище таким, що без зовнішньої допомоги вони не могли прогодувати сім'ю. У 2018 р. ґрунтовну статтю солдаткам Києва присвятила київська дослідниця О. Бетлій: «тема досить мало вивчена, оскільки, більшість таких жінок були малограмотні і не залишили після себе документальних свідчень, тому ніби і випали з поля зору дослідників, які досить довго міську історію вважали суто «чоловічою»»¹⁵³. За словами дослідниці, вирахувати точну кількість солдаток навіть на початку війни досить важко, оскільки документів про кількість мобілізованих їй не вдалося віднайти. І хоч наявні статистичні дані, що 7000

¹⁵⁰ Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914 – 1918 / В. М. Заполовський; Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Золоті литаври, 2003. С. 54.

¹⁵¹ Орлик С.О. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини та Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква. 2018. С. 479.

¹⁵² Там само. С. 484.

¹⁵³ Бетлій О. Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. № 1. С. 56.

сімей потребують допомоги у вересні 1914 р., але, на думку історикині, їх потрібно ретельно перевіряти.

Проаналізувавши клопотання, О. Бетлій поділила солдаток на такі категорії: дружини служителів при установах, які мали безкоштовне житло і намагалися продовжити справу чоловіка, отримували платню і були під опікою установи; дружини різноробів, які були найвразливішими, бо потребували додаткової фінансової допомоги, активно шукали способи виживання (клопотання і спроби заробітку). Останніми опікувалися міська управа, церква, релігійні братства, благодійні організації. Авторка проаналізувала, що матеріальне становище жінки залежало від наступних чинників: статусу чоловіка; можливості працевлаштування; розбудові дитячих притулків; квартирного питання (витрати йшли або на житло, або на їжу)¹⁵⁴. І лише після ретельних перевірок помешкання і свідчень сусідів, якщо окреслена в клопотанні ситуація підтверджувалася, визначався розмір фінансової допомоги.

В контексті дослідження рівня життя населення Лівобережної України у роки війни розмір допомоги сім'ям мобілізованих у своїй дисертації розглянула В. Качмала¹⁵⁵. Вона з'ясувала, що рішення про видачу допомоги було прийняте урядом як пересторога голоду в 1915 році. Але розмір виплат залежав від кількості дітей: «дружина і п'ятеро дітей – повний оклад чоловіка; дружина та чотири дитини – $\frac{3}{4}$ окладу; дружина та троє дітей або менше – $\frac{2}{3}$ окладу; дружина – $\frac{1}{2}$ »¹⁵⁶.

Про те, що допомогу родинам військових виділяли філантропічні товариства, знаходимо в дисертації Ю. Гузенка, який вивчав розвиток благодійних організацій на півдні України в роки війни. Він дослідив, що, зокрема, у Миколаєві матеріальну, юридичну, медичну допомогу надавало утворене 25 липня 1914 року «Товариство допомоги родинам нижніх чинів,

¹⁵⁴ Там само С. 64.

¹⁵⁵ Качмала В.І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 215 с.

¹⁵⁶ Там само. С. 149.

яких призвали на військову службу». Автор відзначив цікаву особливість, що організація допомагала не тільки дружинам, а й матерям, мачухам, сестрам, тобто всім, хто був на утриманні воїна, призваного на фронт. Головне - було офіційно підтвердити, що вони перебували на утриманні¹⁵⁷.

Пошук роботи став необхідністю у більшості випадків для жінок, чоловіки яких були мобілізовані, підсумувала київська дослідниця повсякдення О. Вільшанська у своїй статті «Зміни у громадському житті Києва в роки Першої світової війни»¹⁵⁸. Переважно вони працювали в лазаретах, де робота вважалася найбільш тяжкою, бо щоденно жінки бачили «кров, рани і смерть»¹⁵⁹. Поширеним було працевлаштування у майстернях пошиття білизни та виготовлення теплих речей для солдат, які відкривалися дамами з вищого світу. Дефіцит робочої сили призвів до того, що спеціальним наказом міністра сполучених шляхів жінкам було дозволено займати посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників. Авторка акцентувала, що найменше прав мала категорія жінок - дружини запасних. Для них міські управи видавали матеріальну допомогу, а також забезпечували роботою вдома – замовляли пошиття одягу: «Так, за два роки Трудовою комісією було здано 1 576 616 шт. речей на суму 2 114 589 руб. У липні 1917 р. в Києві роботою було забезпечено 1011 дружин запасних»¹⁶⁰.

Вінницький історик Т. Герасимов, вивчаючи житлове питання в Києві у воєнні роки, порушив проблему квартирного забезпечення дружин запасних. На основі рясної низки повідомлень місцевої преси, він дійшов до висновку, що виселення сімей мобілізованих чоловіків стало масовим явищем, оскільки дружини залишалися без можливості розрахуватися за орендоване приміщення. Дослідник відзначив, що жінки намагалися боротися за свої

¹⁵⁷ Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних організацій на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд.іст.наук: 07.00.01.Київ, 2004. С. 86.

¹⁵⁸ Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 245–254.

¹⁵⁹ Там само. С.246.

¹⁶⁰ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал.* 2004. № 4. С. 59.

права: «Київські дружини запасних, спантелічені таким безкомпромісним ставленням домовласників, били на сполох по всіх доступних інстанціях, осаджуючи судові установи, адвокатські контори, органи місцевої влади»¹⁶¹. Але цю боротьбу він назвав безрезультаною. Т. Герсимов визначив, наступні причини, чому жінкам не вдавалося відстояти арендоване житло. По-перше, жінка не мала юридичного права судитися з домовласником, тільки чоловік-військовий, а по-друге, попит на житло зростав і орендодавці були зацікавлені віддати житло за дорожчу ціну.

Якщо більшість дослідників не вважають виплати достатньою допомогою в роки війни сім'ям мобілізованих, то О. Павлишин, досліджуючи емансипацію жінки-селянки в роки Першої світової війни, навпаки зазначив, що виплати «причинок» селянкам Східної Галичини суттєво покращили їх рівень матеріального забезпечення: «родині вояка платили по 57 сотиків на кожного члена сім'ї за 8 років, родині комірників – 85, 5 сотиків денно. У 1917 р. через подорожчання продуктів харчування розмір причинок збільшили на 20 %»¹⁶². Цікавою з точки зору аналізу життя жінок є інформація, представлена у статті щодо використання жінками отриманих коштів від держави. Історик з'ясував, що жінки по-різному розпоряджалися грошима: одні купували одяг, ласощі, парфуми, за що їх звинувачували у марнотратстві, а інші сплатили борги за землю, докупили господарське і хатнє устаткування. Бути добрими газдинями і не витратити марно кошти закликали селянок жінки з Союзу Українок¹⁶³.

В роки війни досить часто жінки ставали учасницями різних демонстрацій, антивоєнних мітингів як у місті, так і в сільських місцевостях. Наприклад, одну із міських акцій висвітлила М. Байдак у статті «Жінка в

¹⁶¹ Герасимов Т. Загострення квартирної проблеми в Києві в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Уманська старовина*: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві. 2017. № 3. С.57.

¹⁶² Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 156.

¹⁶³ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 157.

Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій». Голод у Львові, підвищення цін на продукти у 1916 році призвів до кількатисячної демонстрації під гаслом «Геть війну», «Віддайте нам наших батьків і синів». Натопт жінок і дітей був розігнаний, а декого навіть арештували. А от маніфестанткам в Одесі вдалося взяти верх над поліцією. Дружини запасних (більше тисячі), які чекали видачу пайків більше місяця, вийшли в центр міста і закидали камінням управу і поліцейських, а також пройшлися по Миколаївському бульвару до ресторанів Петербурзького готелю, де вимагали надати їм грошову допомогу. Інформацію про цей випадок віднайшов серед архівних документів Є. Джумига¹⁶⁴.

Л. Смоляр також відзначила факт активності жінок, описуючи демонстрацію дружин запасних в Одесі в січні 1915 року, коли була затримана грошова допомога.

Окрім боротьби за нагальні потреби, жінки приймали участь також в демонстраціях проти війни. Т. Герасимов знайшов в архівних документах опис демонстрації у Києві у 55-ті роковини від дня смерті Т.Г. Шевченка в роботі Т. Герасимова. Серед 201 особи більшість становили жінки – 114. Мітингуючі закликали припинити братовбивчу війну і боротьбу за інтереси Росії.

Про виступи жінок не тільки в містах, а й у сільській місцевості у Східній Галичині, знаходимо в роботі О. Павлишина, який подав факти «Бабської революції» у повітах Східної Галичини. Жінки захищали худобу, яку намагалася забрати відступаюча армія. Причиною жіночих бунтів також стали вимоги місцевої адміністрації виконувати роботи на користь поміщиків. Відмічає автор і незадоволення урядовими рішеннями жінок Наддніпрянської України. У червні 1916 р. у Подільській губернії прокотилася хвиля виступів солдаток, коли розпочався перепис худоби, робочої сили і продовольчих запасів. Серед селян поширилися чутки, що такий перепис здійснюється для ревізії майна, закріпачення і збільшення податків: «жінки збиралися у юрби по

¹⁶⁴ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 160 с.

декілька сотень осіб і прямували до переписувача...вимагали від нього видати переписні бланки»¹⁶⁵. На думку дослідника, у жіночих виступах гендерний контекст шукати не варто, оскільки жінками рухали тільки соціальні та економічні чинники.

На жіночі бунти у Стрию, Станіславі, Коломиї звернув увагу у статті «Міське населення Східної Галичини у воєнному лихолітті 1914-1918рр.» О. Мазур. Він зазначив, що жінки вимагали продуктів, тому організовували демонстрації. Чи вдалося жінкам досягти бажаного, автор не зазначає, але закінчились ці жіночі виступи розгоном поліції та навіть арештами¹⁶⁶.

Ширший перелік форм спротиву селянок представлений у книзі Б. Заброварного та О. Михайлюка «Українське село в роки Першої світової війни». У роботі окремо виділено «політичні» виступи солдаток. Дослідники також звернули увагу на малодосліджений економічний вид боротьби – порубки. Історики визначили, що цей вид спротиву був «жіночим», оскільки дружини солдатів намагалися заpastися дровами на зиму, «для чого виїжджали в ліс і робили відповідні заготівлі»¹⁶⁷. Книга побудована на великому фактичному матеріалі, серед якого чимало інформації про жіночі виступи.

Гендерним бунтам на Сумщині в роки війни відводиться місце і в статті М. Вороніної «Гендерно-ментальні особливості Сумщини як одна з передумов розповсюдження більшовизму (1861-1917 рр.)». Серед основних причин вона називає захист землі. Виступали переважно солдатки, яких мала б держава захищати, а не перерозподіляти землю: «21-25 квітня 1915 року відбувся трьохтисячний виступ переважно солдаток щодо переділу землі...». Ще однією причиною було відстоювання заробітної плати: « У с. Юнаківка Сумського

¹⁶⁵ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. С. 155.

¹⁶⁶ Мазур О. Міське населення Східної Галичини у воєнному лихолітті 1914-1918рр. *Україна культурна спадщина національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Випуск 16. С. 272

¹⁶⁷ Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни: Навч. посіб. / Б. Й. Заброварний. Луцьк: Надстир'я, 2002. С. 100.

повіту 17 травня 1916 року ...біля 300 робітниць із прополки цукрового буряку економії Лещинської «у переважній більшості солдаток» різко висловили своє невдоволення щодо зниження поденної плати з 50 копійок до 45 копійок»¹⁶⁸. На жаль, авторка лише використала доробок попередників, не збагативши своє дослідження новим науковим матеріалом.

В історії повсякденного життя, навіть у роки війни, не обходять увагою історики одяг і модні тенденції. За словами дослідниці життя киян у 1914-1917 роках О. Вільшанської, «модним стало відмовитися від моди»¹⁶⁹. Слідом за коронованими особами, жіноча половина відмовлялася від бальних суконь, хутра і дорогоцінних прикрас. По-перше, це вважалося недоречним у такий час, а по-друге, для більшості населення купувати нові речі стало дорого, зазначила авторка. Т. Герасимов відмітив, що чимало жінок продовжували наряджатися, що приносило досить чималі кошти для місцевих виробників одягу, оскільки поставки з-за кордону бойкотувалися¹⁷⁰. О. Вільшанська зазначила, що київські дами вирішили не носити жалоби вслід за петербурзькими, але в газетах частіше стала зустрічатись реклама жалобних суконь¹⁷¹.

На думку черкаської дослідниці О. Драч, переворот в одязі був спричинений змінами зайнятості жінок. Вони стали працювати, тож мали носити зручний, функціональний одяг: без корсетів, коротші спідниці. Відійшли також і помпезні зачіски, на зміну яким прийшла коротка стрижка.

¹⁶⁸ Вороніна М.С. Гендерно-ментальні особливості Сумщини як одна з передумов розповсюдження більшовизму (1861-1917 рр.). *Studia Slobozhanica*. 2019. С. 25-26.

¹⁶⁹ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 67.

¹⁷⁰ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор.наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 260.

¹⁷¹ Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С.254.

Дослідниця відмітила, що у жіночий гардероб увійшла військова одіж, зокрема «тренчкот» - траншейне пальто¹⁷².

Цікаві факти пертурбації жіночого життя, які принесла війна, подала у своїй статті М. Байдак «Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини і в світлі особових джерел)»¹⁷³. Вона зазначила, що на прифронтові території активно поширювався побут фронту. Плаття і спідниці стали коротшими. Все частіше можна було зустріти жінку з цигаркою. Поява на вулиці дівчини без супроводу чоловіка не викликала обурення, а стала звичною нормою¹⁷⁴. Перша світова війна, за висновком авторки, звільнила жінку від усталених патріархальних норм і правил, тож жінки отримали можливість жити «повним життям».

Спробою узагальнити театральне життя Львова під час російської окупації стала стаття Оксани Дудко «Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 – червень 1915 року)»¹⁷⁵. Дослідниця спростувала тезу, що культурне життя під час війни у Львові завмерло. Вона, навпаки, розглянула взаємозв'язки між війною і театральним життям, дослідила міську культуру як «спільний простір де взаємодіяли різні національні і імперські проекти»¹⁷⁶. Розглядаючи інституційні перетворення польського, українського і єврейського театрів, історикиня визначила, що найбільшу підтримку громади і адміністрації мали польські митці, а от українські і єврейські театри не змогли протидіяти закриттю. Так, Український народний театр «Руська бесіда» було зачинено. Частина акторів і акторок припинили театральну діяльність і переїхали до

¹⁷² Драч О.О. Гендерний вимір Великої війни: фінал емансипації жіноцтва. *Гендерна політика міст: історія і сучасність*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції 6 - 7 жовтня 2015р. Харків 2015. С.61.

¹⁷³ Байдак М.С. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* /відп. ред. М. Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133.

¹⁷⁴ Там само. С.128.

¹⁷⁵ Дудко О. Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 -червень 1915 року). *Україна модерна*. 2016. Число 23. С.45-76

¹⁷⁶ Там само. С.47.

родичів: Ольга Дівнич (Завадська) після закриття театру переїхала до Болехова, а Катря Рубчакова у Чортків. А от Ірина Коссак з сестрою, Софія Стаднікова вийшли на сцену популярного, різнонаціонального театру «Казіно де Парі», де виконували уривки з українських опер і оперет¹⁷⁷.

Про використання жіночих образів у пропаганді знаходимо в статті О. Маєвського «Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни»¹⁷⁸. Автор зазначив, що образ жінки у роки війни був у Російській імперії менш тиражованим, а образ дівчини як національний символ взагалі заборонений. Водночас жінка стала символом «Батьківщини». Причина полягала у сприйнятті самої постаті жінки – об'єкт, що потребує захисту¹⁷⁹.

Детальніше образ жінки у мистецтві, художніх творах війни розглянула М. Байдак. Перша особливість, яку відмітила авторка: «У порівнянні з європейцями, які різко реагували на війну, українські митці здебільшого брали участь «у формуванні ідейного та культурного обличчя Українського Стрілецтва»¹⁸⁰. Друга – жіночих образів у мистецьких творах мало. Їх можна побачити у полотнах в сюжетах прощання з солдатом, у найкращому одязі і веселими. Дослідниця висловила думку, що позитивний образ розлучення «мала на меті поширювати думку, що українські жінки і чоловіки мали жертвувати власним щастям задля суспільного (або національного) блага»¹⁸¹. Третя особливість, яку зазначила М. Байдак – українські художники демонстрували «чистість» українських дівчат, не торкалися теми взаємин українок з солдатами інших національностей¹⁸². Четверта – митці зображали

¹⁷⁷ Дудко О. Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 -червень 1915 року). *Україна модерна*. 2016. Число 23. С.68.

¹⁷⁸ Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2016. Вип. 4. С. 4-16.

¹⁷⁹ Там само. С. 10.

¹⁸⁰ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С.190.

¹⁸¹ Там само. С.191.

¹⁸² Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 192.

традиційне жіноче повсякдення, виступаючи за збереження старих позицій. Персоніфікація образу жінки «України», «берегині» також притаманна художникам Галичини. Але для українських митців це був образ звільненої держави, яка благословляє свій народ. Зображення жінок в карикатурах мало геополітичне значення: жінка – образ «України», «Європи», яка потерпає від війни. У карикатурі І. Фошко зобразив знедолену жінку як Україну, яка потерпає від голоду, нестатків, смерті в той час, коли Америка допомагає Польщі, з написом: «Америка Польщу рятує, а України і її недолі не бачить»¹⁸³. Окремо дослідниця охарактеризувала художні роботи на тему війни української художниці О. Кульчицької.

Нестабільна ситуація в країнах, різне погіршення матеріального становища сім'ї, необхідність прогодувати дітей змусили жінок шукати варіанти власного заробітку. У таких умовах жінка була вимушена йти на виробництво, займаючи відповідну нішу в професійній структурі, подекуди повністю замінюючи чоловічу складову в промисловості. Царський уряд, турбуючись про безперебійну роботу підприємств, 9 березня 1915 р. прийняв закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яно-вугільних копальнях Європейської Росії». 19 жовтня 1915 р. імператор затвердив положення, яким надавалося право міністру торгівлі і промисловості дозволяти нічну та передсвяткову роботу не тільки жінок і підлітків, а й малолітніх дітей на фабрично-заводських, гірничих і гірничо-заводських підприємствах, що виготовляли предмети, необхідні для воєнних потреб.

Статистичні дані про кількість жінок, задіяних на виробництві, наводять О. Реєнт і О. Сердюк у монографії «Перша світова війна і Україна»¹⁸⁴. Авторів цікавили причини зменшення обсягів і якості виробництва, тому в контексті однієї з причин вони подали дані про збільшення відсотку жіночої та дитячої

¹⁸³ Там само. С.196.

¹⁸⁴ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.

праці у кам'яновугільній промисловості (на 1916 р. - 6,04%)¹⁸⁵, на металургійних заводах¹⁸⁶, на виробництвах, що працювали на оборону (в Одеському районі на 30 %), що також впливало на якість вихідної продукції. На підприємствах Катеринославщини К. Світич і В. Бурмига на основі архівних списків працівників заводів підраховали, що на 1915 р. кількість задіяних у промисловості жінок збільшилась на 1,5 тис. На Криворізьких рудниках у 1916 р. 24,86 % працюючих були жінки. А серед 20 % працюючих неповнолітні становили 250 дівчат до 17 років¹⁸⁷.

Перша світова війна принесла зміни і у регіон Донецьких шахт. Харківська дослідниця М. Вороніна підготувала розвідку для збірника «Донбаські студії. Гендерні дослідження»¹⁸⁸. Хоча стаття не присвячена саме нашому питанню, але авторка в контексті історії жінок Донбасу, узагальнюючи дані попередніх досліджень, розповіла, що до війни жінки не мали права працювати на шахтах, але вже на 1916 р., коли заборону було офіційно знято, власники шахт використовували працю 12,8 тис. жінок. На 1200 шахтах 4,4% працюючих становила жіноча сила¹⁸⁹.

Також збільшення працюючих жінок на Лівобрежній Україні в роки війни відмітила В. Качмала. Наприклад: «На Полтавщині кількість жінок, зайнятих у промисловості, в 1916 р. збільшилась у півтора рази»¹⁹⁰.

Є. Джумиґа у своїй статті «Трудова мобілізація та умови праці жінок у передреволюційній період Першої світової війни 1914-1916 рр.» також зробив висновок, що відсоток кількості працюючих жінок на промислових

¹⁸⁵ Ресент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. С. 30.

¹⁸⁶ Там само. С. 47.

¹⁸⁷ Бурмаґа В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип. 12. С.42.

¹⁸⁸ Вороніна М. Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20–30-ті роки 20-го століття. Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії». Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. Київ, 2015. С. 22-29.

¹⁸⁹ Там само. С. 27.

¹⁹⁰ Качмала В.І. Соціально-економічні проблеми Лівобережжя в період Першої світової війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 123.

підприємствах під час війни зріс до 77 %¹⁹¹. Такі зміни були зумовлені, по-перше, відсутністю чоловічих рук на виробництвах, а по-друге, жіноча робоча сила була дешевшою (робітниці отримували меншу заробітну плату). Є. Джумига зазначив, що, незважаючи на декрет від 15 жовтня 1915 року, який мав захищати працюючих жінок і підлітків, умови праці були досить важкими, а зарплата маленькою. На більшості підприємств робочий день починався о 6.00 ранку і тривав до 18.00, середня ж заробітна плата становила 40-50 коп. на день¹⁹².

На підприємствах Катеринославщини К. Світич і В. Бурмига помітили цікаву особливість, що жінки отримували меншу заробітну плату не тільки за чоловіків, а й за підлітків: «на Дніпровському заводі с. Кам'янське в січні 1916 р. для чоловіка заробіток складав 2,38 руб.; для жінки – 1,08 руб., а підліток отримував 1,18 руб.»¹⁹³. Прослідковуючи динаміку зміни оплати праці, історики показали, що до 1917 року дискримінація посилювалася. Зарплата чоловіка зростає до 4,08 руб., а жінки до 1,87 руб. Лише революційні перетворення урівняли дохід чоловіка і жінки – до 8,11 руб. Розмір оплати залежав від власного рішення роботодавця і дискримінацію в оплаті вони пояснювали низьким рівнем кваліфікації робітниць, зазначає О. Оніщенко. Окрім того, дослідниця виявила в архіві документи про ставлення роботодавців до жінок. Наприклад, життя жінки оцінювалося дешевше, ніж чоловіків. Соціальні виплати робітнику у випадку смерті дружини на виробництві були вповнину на менші¹⁹⁴.

¹⁹¹ Джумига Є. Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914 – 1916 рр.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_46.- С. 117.

¹⁹² Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. С. 43.

¹⁹³ Бурмага В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип. 12. С. 43.

¹⁹⁴ Оніщенко, О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. С. 62.

Не погоджується пов'язувати загальний низький рівень заробітної плати на підприємствах лише з появою там жінок Н. Шапошнікова. Дослідниця проаналізувала дані кількості жінок і заробітної плати на Нікопольсько-Маріупольському заводі, де частка жінок і підлітків на була однією з найбільших (25%), а заробітна плата виросла солідно склавши 131 %, а на Таганрозькому металургійному заводі частка жінок і підлітків була незначною (11%), а заробітна плата виросла лише на 64%»¹⁹⁵. Н. Шапошнікова зробила висновок, що на рівень зарплати впливав вид підприємства (металургійний, машинобудівний чи ін.), а також нестача сировини, коксу, страйки, низька якість палива, несвоєчасна подача вагонів та тощо.

Динаміку заробітної плати, у тому числі і для жінок Буковини, коротко розглянула у своїй дисертації С. Орлик. У 1916 році жінки, що працювали у категорії «різноробочі», могли отримати оплату на 18% більшу ніж у попередній рік¹⁹⁶. Замалу оплату «яких було недостатньо навіть на харчування, не те щоб платити податки» отримували жінки, що працювали на будівництві доріг¹⁹⁷.

Незважаючи на попит «жіночих рук», жінка не могла влаштуватися будь-де і будь-ким. Такого висновку дійшли історики К. Світич і В. Бурмига у своїй розвідці «Жінки у промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни»¹⁹⁸. Їм вдалося встановити, що на посаду жінки впливав її соціально-ієрархічний статус і освітньо-кваліфікаційний рівень: «неповнолітні спадкові дворянки, навіть не маючи відповідної підготовки, обіймали, як правило, посади друкарок, комірниць, працювали в конторі. Їхні однолітки, вихідці із середньої ланки соціальної ієрархії, уже були вимушені

¹⁹⁵ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.). НАН України. Ін-т історії України. К., 2002. С. 147.

¹⁹⁶ Орлик О.С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис.... док. іст. наук: Київ, 2018. С.223.

¹⁹⁷ Там само. С. 258.

¹⁹⁸ Бурмага В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2014. Вип. 12. С. 39-45.

працювати помічницями в ливарному відділі, виконували обов'язки лаборантів тощо. Жінки, які мали достатньо високий рівень освіти, нерідко працювали на заводі рахівниками, залучалися до викладацької роботи в училищі підприємства та виконували обов'язки медичних сестер у заводській лікарні»¹⁹⁹. У статті окреслено умови, за яких приймали на роботу: письмова згода чоловіка або батьків (щоправда, не окреслено, хто видавав згоду, якщо чоловік перебував на фронті), дозвіл від лікарської комісії.

Феноменом часу Першої світової війни стало опанування жінками «чоловічих професій» на фабриках, заводах і в міському транспорті. Є. Джумига, акцентуючи увагу на воєнній Одесі, зазначив, що одеситки лише у 1916 році отримали дозвіл працювати візниками, кондукторами, водіями трамваїв, станційними сторожами, але до офіційного указу працювали нелегально: розчищали колії і виконували «чорну» роботу. Дослідник вивчав тогочасну пресу і виявив, що жінок, зайнятих у «чоловічих» професіях, сприймали досить неоднозначно: «Одеські газети писали, що жінки у візницькому каптані та картузі виглядають доволі дивно, хоча справляються зі своїми обов'язками успішно, принаймні вони більш ввічливі зі своїми клієнтами»²⁰⁰.

Про жінок кондукторів київських трамваїв писав у своїй докторській дисертації вінницький історик Т. Герасимов. Він зазначив, що керівниці «стали невід'ємною частиною повсякденного життя міського населення, будучи яскравим проявом емансипації жінок у тогочасному суспільстві, і все частіше займали місця мобілізованих чоловіків»²⁰¹. Але, як зазначив дослідник, у Києві, на відміну від Одеси, жінкам дорікали за принциповість і

¹⁹⁹ Бурмага В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип. 12. С. 41-42.

²⁰⁰ Джумига Є. Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914 – 1916 рр.) URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_46. С. 118.

²⁰¹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 350.

безкомпромісність у роботі, надто суворе дотримання своїх обов'язків. Преса висміювала їх у фейлетонах, називаючи «злочими церберами», «трамвайними мегерушками».

З'явилися жінки-кондуктори і в львівських трамваях. За висновком дослідниці М. Байдак, громадськість вітала представниць прекрасної статі в транспортній сфері. Для бажаючих (від 25 років) було організовано курси з подальшим працевлаштуванням. Історикня дослідила жіночу професійну зайнятість у воєнному Львові у своїй розвідці «Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів». На основі використаних тогочасних газетних оголошень про вакантні посади і пропозиції автор доводить, що у Львові поділ сфер зайнятості за статевою ознакою все-таки зберігався. Жінкам пропонувалася робота служниць, кухарок, прибиральниць, економок, нянь, прачок, продавчинь, учителів²⁰². Найбільш затребуваними жінки були у сфері медицини та швейній справі. «Новинками» стали жінки-підприємці, які здавали житло в оренду, керували кав'ярнями.

Дослідник історії цензури та інформаційної політики О. Кириєнко у своїй статті «Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених»²⁰³ також порушує питання працевлаштування жінок у роки війни. За його словами, жінки заміняли мобілізованих чоловіків навіть на металургійних заводах і копальнях. На основі архівних даних О. Кириєнко встановив, що військові цензори досить часто залучали своїх освічених

²⁰² Байдак М.С. Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Спеціальний випуск'2017. Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць /за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Львів, 2017. С.340.

²⁰³Кириєнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. С. 467–481.

дружин або інших родичів жіночої статі до перекладацької діяльності. А з 1917 року жінки могли самі обіймати посаду цензора²⁰⁴.

Жінок залучали на роботах на залізниці, зазначила київська дослідниця О. Оніщенко у своїй дисертації «Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік»²⁰⁵. Вона проаналізувала повідомлення тогочасної преси і з'ясувала, що жінкам від 18 до 40 років дозволялося обіймати посади машиністів, кондукторів, кочегарів, начальників станцій, роз'їздів, постів, охоронників залізниць, при цьому за ними зберігалися всі права, що мали й чоловіки. А перша жінка-машиніст Єфимова працювала на Миколаївській залізниці²⁰⁶.

Наукова розробка питання працевлаштування жінок інших національностей характеризується незначним ступенем вивчення. Наявні відомості, головним чином, про польських біженок. Так, О. Білобровець²⁰⁷, досліджуючи становище польських біженців-інтелігентів, зазначила, що полячки зверталися до Польських комітетів допомоги біженцям, а ті в свою чергу влаштовували їх як на тимчасову роботу (виготовлення ялинкових прикрас, іграшок, пошиття білизни, одягу), так і підшукували постійну. Найбільшим попитом користувалися вчителі. У 1915 році було працевлаштовано 375 кандидаток, а у 1917 році - 693 із 1050 записаних у Бюро працевлаштування при Колі Коліжанок м. Києва²⁰⁸.

У Першу світову війну в містах зросла динаміка девіантної поведінки як чоловіків, так і жінок. Падіння життєвого рівня населення, ріст кримінальної активності, знищення матеріальної основи населення призвели до збільшення

²⁰⁴ Кириєнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. С. 476.

²⁰⁵ Оніщенко, О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. 184 с.

²⁰⁶ Там само. С.60.

²⁰⁷ Білобровець О.М. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. С. 26.

²⁰⁸ Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України у Перші світову війну: сучасна історіографія. Вісник Київського національного університету. Історія.К., 2019. Вип. 140. С. 16.

рівня злочинності серед жінок. Жінки поставали перед судом у таких справах: умисні і ненавмисні вбивства, нанесення тілесних пошкоджень різного рівня складності та іншої шкоди здоров'ю, діяння проти власності приватних осіб, крадіжках майна та різного роду документів, обманах та шахрайстві (обмір та обваження при купівлі, продажу або обміну цінних речей).

На конкретних прикладах архівних матеріалів Правобережної України (Вінниці, Ковеля, Луцька, Рівного, Кам'янець-Подільського та ін.) ситуацію описав вінницький історик Т. Герасимов у своєму дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня доктора наук. У його фундаментальній роботі знаходимо, що аферисти використовували різні форми обману населення: «у Житомирі потрапила під арешт 17-річна дівчина, котра у формі сестри милосердя ходила по помешканнях з проханням жертвувати на користь родин моряків, що ніби-то загинули під час затоплення пароплаву біля Риги», а у Києві панянка у 1915 р. намагалася вкрати кружку з пожертвуваннями під час зборів коштів «Сербії та Чорногорії»²⁰⁹. М. Байдак також наголошує на зростанні жіночої злочинності у Львові: «Найчастіше жінки у Львові потрапляли за ґрати через спекуляцію продуктами, незаконну торгівлю спиртними напоями, крадіжки, шахрайство, тілесні ушкодження, іноді вбивство»²¹⁰.

У роки війни в більшості міст процвітала проституція. Т. Герасимов виділив такі причини розповсюдження цього негативного явища: економічні, психологічні, міграційні, релігійні, мобілізаційні²¹¹. Жінки часто не могли забезпечити родину через втрату годувальника, біженки і переселенки шукали

²⁰⁹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор.наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 166.

²¹⁰ Байдак М.С. Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2017. Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць /за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Львів, 2017. С. 348-349.

²¹¹ Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України у Першій світовій війні: сучасна історіографія. Вісник Київського національного університету. Історія.К., 2019. Вип. 140. С. 16.

будь-яку роботу або просто потрапляли до рук шахраїв, які заманювали обіцянками працевлаштування. Попит на подібні послуги також збільшило розташування армії в містах²¹². Дослідник відмітив зниження вікового цензу в даній «професії». Діти біженців, які губилися або залишалися без батьків, за коробку цукерок потрапляли у руки шахраїв, які відправляли їх на «роботу»²¹³.

Причини та масштаби появи стихійної й організованої проституції в Україні періоду Першої світової війни досліджував Є. Кириєнко у своїй статті «Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених»²¹⁴. До першої категорії він зараховує жінок і дівчат, які були змушені займатися цією справою через безвихідь, а до другої – представниць найдавнішої професії, які працювали ще до війни в будинках побачень. Автор зазначив: якщо з першою місцева влада намагалася боротися, то «представниці борделів перебували на особливому рахунку в контррозвідувальних і жандармських управліннях, і часто під прикриттям «публічних жінок» працювали професійні розвідниці»²¹⁵.

Є. Джумиґа у своїй статті «Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.)»²¹⁶, використовуючи повідомлення одеських газет, також зазначає про збільшення кількості повій у місті. Зростання було зумовлене потоком жінок-біженок, які втрачали зв'язки зі своєю ріднею, а дорожнеча та нестача коштів примушували їх займатися проституцією. «Знайомі» на вулиці пропонували дівчатам гарну роботу, а насправді продавали в «будинки побачень» або «чайні будиночки»²¹⁷. На

²¹² Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 173.

²¹³ Там само. С. 176.

²¹⁴ Кириєнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: ТОВ Видавництво КЛІО, 2013. С. 467–481 с.

²¹⁵ Там само. С. 474-475.

²¹⁶ Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_12

²¹⁷ Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України у Першій світовій війні: сучасна історіографія. *Вісник Київського національного університету*. Історія.К., 2019. Вип. 140. С. 16.

основі спогадів служителів закону автор зазначив, що зростала кількість малолітніх дівчаток-повій²¹⁸. Боротися з проблемою намагалася адміністрація та громадські організації. Поліція влаштовувала облави, хворих жінок відправляла на лікування, а інших висилала з міста. Але їхнє місце одразу займали наступні. Іншими способами намагалася допомагати Російське товариство захисту жінок. В Одесі члени товариства влаштовували чергування на вокзалах і пристанях з метою уберегти біженок від аферистів²¹⁹. А Київське товариство відкрило притулок для біженок та безкоштовну їдальню для дітей-сиріт, зазначила Л. Смоляр, яка присвятила окрему статтю діяльності цієї організації з моменту заснування до 1917 року²²⁰.

Збільшення кількості повій дослідила у своїй розвідці про щоденні практики у Львові О. Винник²²¹. Багато жінок втратили годувальника, в місті у зв'язку з окупацією перебувала велика кількість військових. Російська влада намагалася контролювати ситуацію, забороняла повіям з'являтися на площах, вулицях, у кав'ярнях. Влаштовували постійні облави. Дослідниця зазначила, що венеричні хвороби стали поширеним явищем і підрахувала, що кількість хворих жінок з 1914 року зросла вдвічі. Так, у 1914 р. – 714 осіб, а у 1915 р. – 1615 осіб. Авторка охарактеризувала досить незвичну практику: львівські лікарі виступали за легальні заклади розпусти, оскільки їх легше було контролювати²²².

Оригінальною і новаторською є стаття київської дослідниці О. Бетлій «Культура доносів та винайдення «внутрішнього ворога» в Києві в роки Першої світової війни»²²³. Досліджуючи формування міської політичної

²¹⁸ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_12.

²¹⁹ Там само. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_12.

²²⁰ Смоляр. Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905-1916 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. №3. С. 98.

²²¹ Винник. О. Регламентация щоденних практик у публічному просторі Львова (1914–1918 рр.). *Магістеріум*. Історичні студії. Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2010. Вип. 41. С. 16-21.

²²² Там само. С. 17.

²²³ Бетлій О. Культура доносів та винайдення "внутрішнього ворога" у Києві в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 194. Історичні науки. С. 65-72.

культури під час війни, а саме – практику доносів, вона з'ясувала, що серед списку «внутрішніх ворогів» (німців, австрійців, євреїв) опинилися і жінки, що займалися проституцією. Пояснень авторка знайшла декілька. Перше, «війна» адміністрації з повіями розпочалася у зв'язку зі збільшенням венеричних захворювань серед солдат. О. Бетлій віднайшла документальні пояснення початку такої компанії: «Є вказівки, що німецько-єврейська організація витрачає досить значні кошти на утримання захворілих на сифіліс жінок для того, щоб вони заманювали до себе офіцерів і заражали б їх»²²⁴. Хворих примусово відправляли на лікування, а потім у заслання. По-друге, в результаті Горлицького прориву та поразок російської армії розпочався черговий виток боротьби з німецькими шпигунами, до повій ставилися, як до німецьких шпигунів. Якщо була доведена причетність жінки до «шайки», то застосовувались тілесні покарання, їх депортували у віддалені губернії і вони не могли оскаржити вирок.

Необхідно відзначити, українські дослідники, на відміну від західноєвропейських і російських колег, не вивчають тему інтимних стосунків жінок з солдатами на фронті. Через призму російських джерел та історіографії зачепила тему М. Байдак у статті «Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій»²²⁵. Вона зазначила, що випадкові стосунки між солдатами і біженками, солдатками, повіями, мешканками прифронтових територій чи медсестрами Червоного Хреста стали поширеним явищем: «на передовій сифіліс називали „сестритом“, а символіку Червоного Хреста над військово-санітарною установою жартома порівнювали з „червоним ліхтарем»²²⁶.

²²⁴ Там само С. 69.

²²⁵ Байдак М.С. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23: *Kobieta w Galicji*. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S. 496–509.

²²⁶ Байдак М.С. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23: *Kobieta w Galicji*. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S. 501.

Про факти неприпустимої поведінки з сестрами милосердя у київських лікарняних установах зазначили у статті «Київ в роки Першої світової війни» В. Купченко, Ж. Серга²²⁷. Вони віднайшли архівні скарги на адресу Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту зі штабу про розпусту, яку дозволяють собі офіцери, знаходячись на лікуванні²²⁸.

В соціальній аналітиці порушувалися питання впливу Великої війни на поширення злочинності, кількість самогубств. Т. Герасимов у дисертації констатував, що на початку ХХ ст. результатом суспільної модернізації, яка насамперед полягала у зменшенні впливу релігії на соціум, стало, з одного боку, зростання кількості самогубств, та, з іншого боку, зменшення числа випадків убивств новонароджених дітей. За воєнної доби ситуація змінилася кардинальним чином. У Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576 до 378. У 1915 р. серед самогубців були 114 чоловіків, 261 жінка та 3 дітей. Дослідник назвав таку ситуацію як «гендерний переворот у сфері самогубств» – на одного чоловіка припадало дві жінки²²⁹. Дослідник виділив наступні причини: дія «сухого закону» (зменшення кількості суїцидів серед питущих чоловіків), скорочення частки чоловічого населення (наприклад, у Києві в 1917 р. – до 44%) та досить часто – нестерпні труднощі війни, що випали на жіночі плечі²³⁰. А також поява «нових» психологічних мотивів – на політико-національному ґрунті (цькування австрійських підданих) та ускладнення міжособистісних і родинних зв'язків (загибель коханого).

Ще одна дихотомія суспільного життя, пов'язана безпосередньо з жінками, – явище дітозгубництва. На основі повідомлень в газетах і статистики Вінницького окружного суду Т. Герасимов дійшов висновку, що

²²⁷ Купченко В.П., Серга В.І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 24-34.

²²⁸ Там само. С. 32.

²²⁹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С.181.

²³⁰ Там само. С.250.

на початку 1915 року кількість випадків відмови жінок від власних дітей та дітовбивств зросла²³¹. Досліджуючи документи судових розглядів, історик змалював причини даного явища: «По-перше, внаслідок мобілізації чоловіків багато їхніх дружин опинилися серед представників соціально-незахищених верств. Невпевненість матерів-одиначок у завтрашньому дні, почуття безвиході, відчаю, чинили руйнівний вплив на жіночу психіку, підштовхуючи їх до дій, що суперечили нормам моралі. По-друге, на збільшення кількості позашлюбних дітей безпосередньо впливало зростання в тогочасному суспільстві кількості позашлюбних статевих зв'язків»²³².

Таким чином, українські дослідники дійшли до висновку, що жінки у містах і селах в роки війни становили більшість, тож стали включати їхній досвід виживання до своїх наукових розвідок. «Жіночими» стали теми професійної зайнятості, шахрайств і девіантної поведінки, соціальних виступів. Жінки все частіше й активніше включалися у повсякденний вирій тогочасного життя.

2.2 Доля жінок біженок та переселенок у таборах в Австро-Угорській імперії: стан наукового вивчення

На долю населення Західної України в роки війни випало чимало потрясінь: військові дії, окупація, а також примусове виселення українців у табори вглиб імперії. Установлений австрійською владою військово-поліцейський режим у прифронтових територіях став основою боротьби з прихильниками єднання з Російською імперією. Українців звинувачували у зраді, шпигунстві на користь противника, поразках австрійської армії. Під цими гаслами арештовували тисячі людей, яких спіткали різні види покарань: ув'язнення, страти і виселення вглиб імперії. Під «криваву руку» режиму

²³¹ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. - Кам'янець-Подільський, 2018. С. 162-163.

²³² Там само. С. 178.

потрапляли чоловіки, жінки і діти. Цілі сім'ї без суду і слідства виселяли у концентраційні табори. Заарештованих галичан направляли у Талергоф у Штирії та Терезин на Огрін у Північній Чехії.

Нелюдське життя у таборах почало обговорюватися ще за війни. У таких газетах як «Діло», «Сокіл», «Січ» подавалися відомості про життя в'язнів. Так як питання було досить контроверсійне, вже у 30-х роках у Галичині спалахнула гостра полеміка між москвофільським і проукраїнським таборами дослідників. У 1923 р. москвофіли заснували Талергофський комітет, який видав чотири випуски «Талергофського альманаху» зі спогадами 31 колишніх в'язнів. Москвофіли В. Ваврик, В. Маковський, А. Хиляк доклали багато зусиль для дослідження історії репресій у Галичині під час Першої світової війни. З проукраїнських позицій питання таборів вивчали В. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Лозинський, С. Томашівський, Л. Цегельський²³³. Речники обох сторін створювали свої концепти історії Галичини, шукаючи винних у репресіях. Їхні праці притаманні такі риси, як «позитивістська методологія, партійно-політична заангажованість авторів, популяризаторська, виховна, іноді й моралізаторська спрямованість студій тощо»²³⁴.

У 1934 році вийшли спогади В. Маковського, який описував своє життя у Талергофі²³⁵. Його книга стала основою для вивчення табірної життя українців. Він детально описав свій шлях, арешт, переїзд до табору, перші дні та умови життя, розпорядок, діяння австрійських солдатів, відносини між українцями та росіянами. Жінкам у його спогадах відведено небагато місця, але можна віднайти певні відомості. Зокрема, ми дізнаємося, що жінок у Талергофі було чимало. На жаль, причини, чому вони потрапили у табір, В. Маковський не розкриває. Як і чоловіки, жінки несли весь тягар перших днів табірної життя, лише через деякий час для них був побудований окремий

²³³ Великочій В. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2010. Вип. 17. С. 376.

²³⁴ Там само. С. 376.

²³⁵ Маковський В. Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934. 260 с.

барак. Описує автор також знущання австрійців, під які потрапляло жіноцтво: «З полудня прийшли вартові до клуні із запитом, чи є такі пані, які знають німецьку, російську, польську, французьку, потрібні до військової канцелярії. Знайшлися і зголосилися чотири такі пані. Вартові їх забрали і повели... Вартові завели їх всі чотири до військової пральні, де їх з гумором обступили змовлені вояки і змусили прати брудне жовнярське білля. А дика вояцька згряя дошкулювала їм, глузуючи на всі лади»²³⁶. Таким чином, спогади автора можна використовувати як джерело з вивчення жіночого питання у австрійських концентраційних таборах в роки війни.

Дослідники використовують ще одну роботу очевидця і в'язня В. Ваврика «Терезин і Талергоф», яка була перевидана декілька разів: у 1928, 1961, 2001 роках. Ми не будемо характеризувати москвофільські погляди автора, це не входить в завдання нашої роботи. На жаль питання, що нас цікавить, у його спогадах представлено побіжно. Згадки про жінок та їхнє життя у Терезині відсутні, а в частині про Талергоф дублюються зі спогадами В. Маковського. Але з його праці можна зробити висновки, що терор поліцейського режиму не оминув і жінок. Їх також арештовували, ув'язнювали, страчували і відправляли в табори. Автор зазначає: «Девушка-гимназистка пала на колени перед статуей, находившейся в углу улицы, и подняла вверх руки: Божья Мати, спаси нас! Внезапно к девушке подбежал мадьяр и со всего размаха ударил ее револьвером по голове, а затем выстрелил из него прямо в ее чело. Как подкошенная, она упала на землю. Выстрел в девушку был сигналом к кровавой расправе прочих арестованных»²³⁷.

В радянський період формула «війна – переддень революції» майже витіснила інші напрямки дослідження, але деякі українські історики розглядали у своїх роботах питання репресій і таборів. Розділ про дії австрійської влади в роки війни знаходимо в дослідження львівського історика

²³⁶ Маковський В. Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934. С. 133.

²³⁷ Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. К 50-летней годовщине трагедии Галицко-Русского народа. URL: http://makeevdon.narod.ru/pages/files_sbor/Terezin.i.Talergof.pdf

В. Осечинського «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в період імперіалізму». Робота, з типовими для того часу формулюваннями, змальовує картину політики австро-угорського уряду, переслідування галичан в містах і селах, незалежно від віку і статі. Автор наводить чимало прикладів, в яких фігурує інформація про знущання над жінками: «Після запеклих боїв під Городком, розбиті австрійські війська взяли з трьох сіл цілого повіту 141 селянина, в тому числі жінок і дітей, і вчинили над ними жорстоку розправу... Жінок і дітей змусили бути свідками страшної смерті їх чоловіків і батьків»²³⁸. У монографії нацковець також характеризує евакуацію і виселення населення у табори. На жаль, автор не розрізняє виселенців та інтернованих, його відомості обмежені лише одним табором Талергоф. Єдине джерело на яке посиляється історик – «Stenographische Protokolle» 1917-1918 pp. Цифра жертв військово-політичного терору в роботі сягає 60 тис. страчених і 100 тис. загиблих у таборах, але дані не підкріплені документально. Невідомо звідки взяв автор цифру 5 тис. інтернованих у Талергофі у 1914 році. І, прикро, що автор не ставив собі завданням виділити окремо кількість жінок, чоловіків і дітей.

До питання життя українців у таборах стали повертатися вже сучасні історики, які акумулюють і доповнюють своїх попередників. Наприклад, питання кількості постраждалих від австрійських репресій досі залишається дискусійним. Головна причина у невизначеності, на думку івано-франківського історика В. Великочія, полягає у тому, «що ряд сучасних авторів, причому не лише в історичних синтезах, а й у спеціальних узагальнюючих студіях, воліють покликатися на своїх попередників, аніж вдаватися до джерелознавчого аналізу»²³⁹. В. Великочій зазначив, що частина науковців користується висновками радянського історика В. Осечинського,

²³⁸ Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Л., 1949. С. 99.

²³⁹ Великочій В. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2010. Вип. 17. С. 382.

що жертвами боротьби з масовим шпигунством і диверсіями стали понад 60 тис. осіб, а ще 100 тис. померло у таборах²⁴⁰. Більш реальними на його думку, є підрахунки О. Мазура: «що у Талергофі перебувало близько 7 тис. осіб з Галичини й понад 1 тис. – з інших країв²⁴¹.

С. Попик також вказав на складність підрахунку постраждалих українців і запропонував опиратися на такі джерела, як написи на могильній плиті, встановлені після війни на талергофському цвинтарі, на якій записано про загибель 1767 осіб з Галичини і Буковини та депутатська заява в австрійському парламенті про дві тисячі українських жертв²⁴².

На основі спогадів В. Маковського і звернення послів К. Левицького та В. Сінгалевича до його Ексцеленсії президента міністрів у справі смертних кар і інтернованих в Східній Галичині, будує свої висновки І. Берест: «наприкінці вересня 1914 р. там перебувало до п'яти тисяч інтернованих осіб, а на початок листопада цього ж року – понад 8 тисяч»²⁴³.

Таборам Терезин і Талергоф присвятив свою наукову розвідку ужгородський дослідник В. Сурнін²⁴⁴. Незважаючи на те, що автор поставив завдання показати важке становище галицьких русинах, в його роботі розкриваються питання умов життя людей у концентраційних таборах. В статті відображаються причини, чому жінки також опинялися серед ув'язнених: їх арештовували разом із чоловіками, як неблагонадійних. Навіть, коли чоловіка було засуджено до страти, жінку все одно відправляли у заслання. Описуючи умови життя у таборі, автор підкреслив, що найбільше страждали жінки, оскільки там не було поділу за статевою ознакою. Але потрібно зазначити, що автор переніс опис перших днів, які були

²⁴⁰ Там само. С. 382.

²⁴¹ Мазур О.Я. Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. Львів, 1997. С.19.

²⁴² Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 98-99.

²⁴³ Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка"*. 2006. № 571. С. 202.

²⁴⁴ Сурнін В. Терезин і Талергоф – табори смерті Першої світової війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. 2014. Вип. 1 (32). С. 79-89.

найжахливішими, на весь термін табірної життя. Також до основних недоліків статті можна віднести досить одностороннє використання напрацювань російських авторів і джерел, в той час, коли спогади українських в'язнів не були взяті до уваги.

Популярною проблематикою серед дослідників стала тема москвофільства в роки війни. Даній темі присвятив кандидатську дисертацію чернівецький історик В. Гайсенюк. Він детально розкрив питання політики австрійської військової адміністрації і угорських військових. За його словами, підкріпленими документальними джерелами, жінки і діти страждали нарівні з чоловіками. Їх арештовували, страчували, відправляли в табори. В його роботі знаходимо деякі дані (використані з журналу № 2 «Голос народа» за 1915 рік), які проливають світло на кількість жінок у Талергофі: «У грудні 1914 р. за даними самих москвофілів у Талергофі перебувало 7 тис. в'язнів, серед них 100 священників, а на початку 1915 р. – 8 тис. в'язнів, серед них 500 жінок, 300 священників і до 2 тис. осіб інтелігенції»²⁴⁵.

Питання становища русинів і ставлення до них австро-угорської адміністрації вивчається і деякими російськими науковцями. Зокрема, санкт-петербурзький історик С. Суляк присвятив даній темі низку статей у спеціалізованому виданні «Русин», що видається у Молдові при сприянні організації «Русский мир». Він звинувачує українську історіографію у тенденційності, ігноруванні принципу історизму. Зі свого боку, його підхід також базується на формулі «великоруського світу». Населення Галичини і Буковини він ділить на «українців» - націоналістів, зрадників і русинів. На жаль, автор більш зацікавлений показати геноцид русинів, які прагнули повернутися до «загальноруської культури», тому жіноча тема у роботах зовсім не презентована. Статистичні дані, наведені автором, досить заплутані: «Через Талергоф прошли не менее 20 000 русских галичан и буковинцев», «Протягом півтора року померло 15% талергофців, тобто більше ніж 3 000

²⁴⁵ Гайсенюк В. В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. С. 155.

галичан і буковинців»²⁴⁶. Скільки з них жінок і дітей, автор не з'ясовує. Описи життя ув'язнених у таборах повністю розглядаються на основі спогадів В. Ваврика, нових документів автор не залучав.

Потужних розмахів набув рух біженців із Галичини, для яких австрійська влада також відкривала табірні поселення. Львівський дослідник І. Берест у своїй статті «Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни» поділив такі табори на мононаціональні й змішані²⁴⁷. До перших він відніс – найбільший Гмінд у Нижній Австрії; Вольфсберг у Карінтії для галицьких українців; Гредіг, що поблизу Зальцбурга, який був призначений для виселенців із Волині. Щодо другого типу, то дослідник віднайшов такі: українсько-румунський табір Оберголябрун, що у Нижній Австрії; українсько-польський табір Хоцен у Чехії; Гая в Моравії, Нікольсбург у Моравії, Моравський Трібов, Брук над Влтавою, Моравська Острава та інші²⁴⁸. Також історик віднайшов в архіві дані по інших таборах для біженців: у Гмінді за даними імперського МВС під кінець липня 1917 р. було 7450 біженців-галичан, у Гредігу, за даними звіту того ж МВС, у 1917 р. знаходилося 7913 осіб, у таборі Оберголябрун – 1806 українських біженців з Галичини і Буковини. Також існували невеликі тимчасові табори, такі як Гая в Моравії (у 1917 р. там перебувало 530 українців), Нікольсбург у Моравії (у 1917 р. – 283 українських біженці), Моравський Трібов, Брук над Влтавою, Моравська Острава та інші²⁴⁹. На жаль, серед даних кількості в'язнів і біженців окрема чисельність жінок не визначається. Питанням біженства з Галичини і Волині дослідник присвятив дисертацію, монографію та статті. Але, висвітлюючи побут та життя українців в австро-угорських таборах, він лише побіжно згадує

²⁴⁶ Суляк С. Талергоф и Терезин: забытый геноцид. *Русин*. 2008. № 3-4 (13-14). С. 71.

²⁴⁷ Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2006. № 571. С.204

²⁴⁸ Там само. С. 204.

²⁴⁹ Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2006. № 571. С.202.

жіноцтво, і лише в одному таборі – у Гмінді. Його згадки стосуються шкільної освіти, зокрема історик відзначив відкриття гуртка «Жіночий кружок»²⁵⁰.

Деяке світло на певну кількість жінок пролив С. Попик у монографії «Українці в Австрії в 1914-1918 рр.»²⁵¹. На основі свідчень В. Маковського, він подав інформацію, що з Гмінда на роботу добровільно чи примусово виїхало 16 800 жінок у 1915 році, в 1916 – 8675, в 1917 – 6880²⁵². Також історик дав загальну характеристику таборам для біженців і переселенців. Він високо оцінив роботу австрійської влади по облаштуванню табору для переселенців у Вольфсбергу. Автор зазначив, що для українців побудували бараки, лікарні, водопровід, кухню, молочарню, банно-пральні споруди, провели електричне освітлення і каналізацію. У таборі була відкрита школа, а також курси крою та шиття, які відвідувало 85 жінок²⁵³. Проте не проводив детального дослідження цього питання, а лише обмежився загальною характеристикою. Тому більше писемних даних про жіноцтво у Вольфсбергу ми не знаходимо.

Також С. Попик подав характеристику табору в Гмінді. Умови в таборі, створені австрійським урядом, автор також схвалює – проживання, медицина, культурна робота там були на належному рівні. Автор зазначає, що окремо була збудована церква. Діяв кінотеатр. Дані про жінок у Гмінді також знаходимо у матеріалах про освіту. Подаючи дані про школи, автор наголошує, що було відкрито 6-класну школу для 850 дівчат. 260 дівчат отримували освіту на курсах кравчинь і вишивки²⁵⁴. А ще С. Попик дослідив життя біженців та діяльність благодійних організацій у Відні, але, на жаль, питання, яке нас цікавить, розглянуто не було.

Цілковито жіноцтву, а саме його культурно-освітній діяльності у таборі Гмінд, присвятила статті О. Бежук. Завдяки її публікаціям, ми дізналися імена жінок, які змогли в табірних умовах зорганізувати навчання дітей, молоді,

²⁵⁰ Там само. С. 203.

²⁵¹ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. 235 с.

²⁵² Там само. С. 83.

²⁵³ Там само. С. 71.

²⁵⁴ Там само. С. 73.

театральне, просвітницьке життя: Ольга Тишинська-Бачинська, Катря Гриневичева, Іванна Вітошинська, Катерина Навроцька, Марія Назаруківна, Марія і Єлисавета Процівни, Стефанія Ціпановська, Євгенія Калитовська, Євдокія Стахова, Марія Домбровська²⁵⁵. Дослідниця подала загальну характеристику життя жіноцтва й розкрила різнопланову діяльність «Жіночого комітету», заснованого у 1916 році. Вона вперше звернула увагу на фізичні і психологічні страждання жінок: «Найбільше потерпали жінки, котрих примусово розлучали з родинами. У таборі від хвороб й недоїдання вони втрачали власних дітей, не могли претендувати на належні умови проживання чи праці. І саме жінки, котрі несли непосильну ношу фізичного та психологічного навантаження, стали організаторками духовного життя своїх земляків у таборах»²⁵⁶.

Серед різнопланової діяльності «Жіночого комітету» дослідниця окреслила такі напрями: ліквідація неграмотності, збирання коштів та закупівля букварів і літератури; читання рефератів, особливо історичного профілю, з метою формування національної свідомості у виселенців; вшанування історичних дат та осіб; влаштування концертів, театральних постанов. В архівних документах дослідниця знайшла, що комітет ініціював відхід юнаків до лав УСС²⁵⁷. Також О. Бежук обгрунтувала, що жінки долучилися до медичної справи у таборі. Був створений гурток «Самаритянська поміч», який складався з жінок комітету і молодих дівчат. Вони вели курси у бараках про санітарну гігієну, допомагали хворим і немічним, опікувалися дітьми-сиротами, для яких створювалися дитсадки (дитячі захисти)²⁵⁸.

²⁵⁵ Бежук О.М. Культурно-освітня праця “жіночого комітету” у таборі українських біженців та виселенців м. Гмінд (1916–1918 рр.). *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2013. Вип. 15. № 1 (3). С. 63.

²⁵⁶ Там само. С. 62.

²⁵⁷ Там само. С. 64-65.

²⁵⁸ Бежук О.М. Культурно-освітня праця “жіночого комітету” у таборі українських біженців та виселенців м. Гмінд (1916–1918 рр.). *Науковий вісник Львівського національного*

Окрема увага у статті приділена основному виду діяльності «Жіночого комітету» – шкільній освіті дітей і курсам вишивання для жінок і дівчат. За словами дослідниці, комітет досить вдало розробив програму навчання: «предмети по програмі, а також практичні заняття з ремесел і пекарства, слюсарства, столярства, кравецтва, ковальства»²⁵⁹. Активно було організоване позанавчальне життя: руханка, прогулянки, концерти, танці й співи. Також, на думку О. Бежук, членкиням комітету вдалося знайти спосіб пережити психологічне навантаження – понад 300 жінок у бараках були задіяні у вишиванні, які створювали візерунки своєї місцевості. Вишивки були настільки майстерні, що «близько 1000 вишиванок з табору Гмінд були виставлені у Відні та в Стрию на сільськогосподарських виставках»²⁶⁰. Серед результатів праці комітету дослідниця віднайшла інформацію, що жінки зібрали кошти і готувалися відкрити пам'ятник і каплицю на честь загиблих у таборі, але не встигли, бо табір ліквідували, мешканці повернулися додому, то ж цей задум не був реалізований.

Гмінд (Гмюнд) мав «жіноче обличчя» – таку думку висловила М. Байдак, досліджуючи тогочасні фотографії, зокрема і світлини з таборів. Дослідниця визначила, що за фотоматеріалами можна наочно вивчати історію виселенок. Фотоджерела дають змогу побачити, як відбувався процес зборів і переїзду до табору, незадовільні побутові умови, налагоджене культурно-освітнє життя²⁶¹.

Короткі відомості про досвід у таборі Гмінд, Гредіг Катрі Гриневичевої подав її син у біографічному нарисі письменниці²⁶². Жінка працювала вчителем і писала оповідання про справи в таборі, що друкувалися у Віснику СВУ, і це викликало невдоволення адміністрації. Від сумних наслідків її

університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2013. Вип. 15. № 1(3). С. 64-65.

²⁵⁹ Там само С. 65.

²⁶⁰ Там само. С. 65.

²⁶¹ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 198.

²⁶² Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис. Торонто, 1968. 95 с.

врятувало знайомство з деякими поважними людьми, приближеними до цісарського двору²⁶³.

Деяке світло на життя буковинців у таборі Обер-Голабрун проливає робота чернівецького журналіста, громадського діяча В. Старика «Від Сарасва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914—1921»²⁶⁴. Побутові умови, в яких жило 2 тис. українців, автор називає досить задовільними, відмічає лише скарги на харчування. Автор зауважив, що збігці працювали в адміністрації, мали час приділити увагу освіті та культурі. Маємо декілька згадок про жінок (не лише фотографій, яких автор зібрав чимало), а й про їхню участь у освітньому процесі табору: «щоб жінки та старші дівчата мали яке хосенне заняття, засновано у сім таборі курс домашніх вишивок під умілою управою учительки Іванни Гордийчукової»²⁶⁵.

Отже, аналізуючи короткі штрихи до історіографії жінок-біженок в Австро-Угорщині, наголошуємо, що тема нерозроблена. Наявний доробок - декілька статей О. Бежук. Більшість нечисленних робіт стосуються загальних питань умов у таборах, які є важливими для створення цілісної картини життя вимушено переселеного населення, у тому числі і жінок. Але жіноча історія у табірних поселеннях потребує подальшого вивчення.

2.3 Дослідники про біженців в українських губерніях Російської імперії

Перша світова війна – це не лише політика, битви, герої, а й історія звичайних людей, які проти своєї волі були втягнені у вирій подій. Насамперед, це стосується такого соціального масштабного явища, як біженство. Українців дана проблема торкнулася повною мірою, оскільки

²⁶³ Гриневиц Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис. Торонто, 1968. С.40.

²⁶⁴ Старик, В. Від Сарасва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914 - 1921: Між націоналізмом і толерантністю: наукове видання. Чернівці: Прут, 2009. 168 + 184 с.: іл.

²⁶⁵ Там само. С. 160.

територія Галичини, Волині й (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних військових театрів на сході Європи. Спочатку австрійська влада терміново організовувала вивіз у тиллові райони людей, зокрема у табори для виселенців, а з літа 1915 р. ситуація на Південно-Західному фронті кардинально змінилася, і вже російська влада, внаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ, розпочала евакуаційні заходи. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринула маса біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь. Найбільше біженців осіло в Катеринославській губернії – 227 942 біженці, на другому місці – Харківщина. В Київській та Чернігівській губерніях біженців осідало менше, це були більш транзитні регіони. На листопад 1916 р. у дев'яти українських губерніях перебував 21% від загальної кількості біженців²⁶⁶. Їх приймали міста – промислові центри, але найбільше села і маленькі повітові містечка.

Точна цифра кількості біженців досі питання дискусійне. Так, російський історик О. Курцев вважає, що число переміщених осіб у період війни досягало в Російській імперії 5 млн. осіб²⁶⁷. Відома дослідниця з проблем хліботоргівлі та продовольчої кризи в роки Першої світової війни Т. Кітаніна зазначає, що восени 1915 р. армія біженців лише на Південно-Західному фронті сягнула майже 4 млн. осіб²⁶⁸. Т. Лихачова вважає, що визначити точну кількість біженців складно через відсутність повних даних по них по всій імперії за 1916-1917 роки, а по-друге, вирахувати можна лише дані про зареєстрованих біженців, хоча частина людей у офіційну статистику не потрапляла²⁶⁹.

²⁶⁶ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. С. 49.

²⁶⁷ Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. *Вопросы истории*. 1999. № 8. С. 128–129

²⁶⁸ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 - октябрь 1917 г.). Л. 1985. С. 264.

²⁶⁹ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olszyn; Charków, 2010. S.49.

Увагу до образу жінки-біженки в історії Першої світової війни привернув у 1990-х роках британський професор П. Гетрелл²⁷⁰, який у низці праць дослідив проблеми біженства на теренах Російської імперії. Він першим зазначив зміну патріархальних норм, а також висловив думку, що війна зламала для жінок вищих станів перепони займатися суспільною діяльністю і обіймати громадські посади. Жіноцтво отримало чималу свободу. На його думку, навпаки, несприятливо ситуація склалася для жінки-біженки. Вони становили особливу категорію, залишаючи рідний дім. Біженки відчували свою безправність і незахищеність, намагаючись прогледувати сім'ю.

Також історик відмітив, що ім'я жінки-біженки майже «викреслено» в історії. Він наводить декілька причин: по-перше, «чоловіче» життя жінки дискредитує сильну стать: «Чоловік-біженець не зумів зберегти власну сім'ю і забезпечити прожиття її членів. Він залежить від подачок благодійних товариств. Зобразити його в якості невинної і безпорадної жертви - значить прирівняти його до представниць протилежної статі. Подібно контуженому солдату - чоловік-біженець втрачав «чоловіче обличчя»²⁷¹. По-друге, у жінок не було можливості розповісти про своє життя самостійно. По-третє, в офіційній документації організації допомоги біженцям акцентували увагу на власній матеріальній допомозі. Своєю доповіддю, виголошеною на Міжнародному колоквиумі «Росія і Перша світова війна» у Санкт-Петербурзі у 1999 році, історик закликав поглянути на історію війни з точки зору проблеми окремо жінок і чоловіків.

Роботою, яка охопила чималий спектр проблем і містить висновки з питання, що нас цікавить, стала одна із статей Л. Жванко. Авторка згрупувала отримані відомості про жіноцтво в окрему розвідку, готуючи ґрунтовну монографію про біженців. Дослідниця вперше показує картину буднів біженок, умови їхнього життя, психологічну незахищеність, трагічність

²⁷⁰ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума). СПб., 1999. С. 112-128.

²⁷¹ Там само. С. 115.

переміщених жінок. Значимість публікації полягає у використанні архівного, епістолярного матеріалу та інформації тогочасної періодичної преси. Автор зазначила, що на основі проаналізованих нею даних Тетянинського комітету по трьох губерніях – Катеринославській, Подільській та Полтавській – жінки становили 56 % загальної кількості біженців, у Катеринославській, зокрема, навіть 71 %. За віком вона визначила, що 30% усіх жінок були від 15 до 60 років²⁷².

Дослідниця визначила три етапи в житті біженки: час евакуації (з початку війни до 1915 року); перебування в евакуації в ролі «гості» (1916 – перша половина 1918 року); реєвакація, репатріація на Батьківщину (1918 –1924 рр.). Всі етапи несли для жінок випробування: доїхати до місця призначення, влаштуватися і забезпечити життя на новому місці, нагодувати себе і дітей. Л. Жванко окремо виділила проблеми етнічних біженок (польські, латиські, естонські), які зіткнулися ще з проблемою мови, культури, оскільки опинилися в іншому культурному просторі: «Навіть, щоб народити дитину їй було необхідно знайти лікаря, який знав би її мову»²⁷³.

Розробкою питань, які стосуються біженців, займається Т. Лазанська. Вона виділяє два види біженства: добровільне - порятунок людей від репресивних заходів австро-угорської армії; примусове, коли воєнні власті отримали тоді наказ із ставки головнокомандувача про те, що території, які російські війська залишали противнику, «мусять бути перетворені в пустелю, тобто очищені як від населення, так і від всього того, що могло становити для ворога цінність»²⁷⁴. На жаль, в поняття «цінність» жінки не входили, в першу чергу, як помітила дослідниця, виселялися чоловіки призовного віку. Щоправда, у другу хвилю примусового виселення обмеження були тільки за

²⁷² Жванко Л.М. Судьба женщины-беженки по документам Первой мировой войны. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-myrovoy-voynu>

²⁷³ Там само. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-myrovoy-voynu>

²⁷⁴ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 199.

нормою працездатності. Дослідниця звернула увагу також на ставлення цивільної влади до біженців, яка часто не розуміла накази зверху, і тому виселяла вже влаштованих людей. Її ґрунтовна праця охопила чималий спектр проблем: формування державних органів допомоги, маршрути пересування і місця розселення людей, інтенсивність просування. Т. Лазанська, використовуючи статистичні дані, зібрані комітетом ПЗФ, прийшла до висновків, що основну частину біженців становили жінки, діти та літні люди – 70 %, серед яких 26,9 % – жінки: «Серед цих 11800 родин знаходилося 11,3%, в яких зовсім не було дорослих чоловіків, самотніх людей нараховувалося 9,7%»²⁷⁵. Відсоток родин без чоловіків, тобто без працездатних осіб, з кожним подальшим періодом руху біженців зростав так само, як і збільшувалося число дітей: «У вересні 1915 р. на 100 родин припадало 17,8% тих, хто не мав чоловіків, у жовтні таких вже було 25,4%, а у грудні – 32,7%»²⁷⁶. Щоправда, окремо про жінок дослідниця не веде мови.

На наш погляд важливими є висновки з узагальнення, які наводяться у вище названій роботі. Зокрема, щодо розподілу пайків та виплат. Т. Лазанська наводить загальні норми для дорослих і дітей: дорослому – 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай із трьома шматками цукру, вартістю 21,6 коп. на день. Важливий для нашої теми конкретний історичний матеріал, який висвітлює повсякденне виживання жінок і чоловіків, яких насильно виселили: «С.Старі Олексинці, звідки відбулося поголовне виселення всіх працездатних чоловіків у віці 17-45 років, побувало в руках угорців. Після їх відступу жінки і діти залишалися без харчів окрім, картоплі. Становище трохи поліпшилося з розквартируванням тут російських вояків від 5 до 15 на одну хату. Неймовірна тіснява компенсувалася тим, що солдати підгодовували своїх господарів хлібом»²⁷⁷.

²⁷⁵ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 209.

²⁷⁶ Там само. С. 209.

²⁷⁷ Там само. С. 220.

До своєї розвідки історикиня включила життя біженців, які опинилися в Сибіру. Хоча конкретного матеріалу про жінок немає, ми можемо почерпнути загальну інформацію про умови проживання після прибуття у тому числі і жінок: відсутність забезпечення теплим одягом, погана організація розселення та харчування, ставлення місцевого населення та випробування морозом: «Особливо тяжкі умови проживання склались в м. Ісик-Кулі. Біженців розселили в маленьких брудних кімнатах по 18 чоловік в одній, де нічим було дихати. Повна відсутність теплового одягу і взуття при температурі повітря, яке досягало 45-50 морозу, спричинила до відмороження ніг»²⁷⁸.

Тема життя у засланні галичан, які були арештовані й вислані до Сибіру, в час встановлення у Львові російського окупаційного режиму зовсім малодосліджена. У 1937 році опубліковані спогади дитячої письменниці, перекладача, педагога, журналістки, активної громадської діячки Костянтини Малицької, яка була ув'язнена разом із 13 громадськими діячами і вислана до Сибіру. Вона розповідає про перебування у в'язниці у Львові, про дорогу до місця заслання, допомогу Українського комітету в Києві, життя у Сибіру, взаємовідносини з місцевими і допомогу українських товариств. Її спогади насичені фактичним матеріалом, особистими враженнями, які розкривають світосприйняття жінкою-патріоткою війни і дають інформацію про малодосліджені сторінки історії українців у засланні.

Цінною з точки зору статистичного матеріалу є стаття хмельницької історикині Л. Багас, яка досліджувала життя біженців на Поділлі. Вона одна із небагатьох, хто зазначила деякі конкретні дані щодо кількості жінок-біженок. Її інформація стосується одного Ямпільського повіту: «Ямпільський розпорядник 3 січня 1915 р. повідомляв Подільського губернатора, що станом на 1 січня 1915 р. в повіті проживало 237 біженців, з яких 81 жінка і 132 дитини. За національністю: 58 чол. – малоросіяни, 125 чол. – поляки, 5 чол. –

²⁷⁸ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 232.

латиші, 13 чол. – русини, 36 чол. – євреї»²⁷⁹. Отже, статистичні дані саме про жінок виокремлювалися, їх можна віднайти у регіональних архівах.

Галицьким біженцям на Поділлі присвятив статтю С. Олійник «Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.)»²⁸⁰. Він поставив завдання розглянути невідомі сторінки біженства саме в цьому регіоні. Хоча, питання, яке нас цікавить, увійшло до переліку нерозкритих. Деякі статистичні дані кількості жінок і чоловіків, які пройшли через губернію, дослідник запозичив з роботи Л. Жванко, і віднайдені ним в архівах справи жінок-біженців не стосуються.

На повітовому рівні, а саме даних Олександрівського повіту Катеринославської губернії, розглянув питання біженства запорізький історик В. Гвоздик²⁸¹. Через місто і повіт пройшло 35 000 біженців, з яких осіло 26 000. Автор зосередив увагу на урядових програмах забезпечення та організації життя насильно виселених людей. Зокрема, важливими є факти, які стосуються нашої тематики. Так, в місті окрема лікарня доктора Г.Б. Бера стала пологовим будинком для породільниць-біженок; для сімей, що втратили годувальника, були організовані видачі пайків. Заробітна плата жінок становила 30 коп. у день, 4 руб. на місяць²⁸². Таким чином, автор показав на місцевому рівні організацію життя переселених, частково торкнувшись питання, що нас цікавить.

Надання допомоги біженцям у Миколаєві розглянув В. Пархоменко²⁸³. За його підрахунками, на основі повідомлень Тетянинського комітету, в місті перебувало до 2 тис. біженців. Про кількість жінок автор не надає інформації.

²⁷⁹ Багас Л. Вирішення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни. *Наукові записки*. Сер.: Історія / ВДПУ ім. М.Коцюбинського. 2007. № 12. С. 172.

²⁸⁰ Олійник О. Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Вип. 23. С. 270-278.

²⁸¹ Гвоздик В. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915-1916 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. XXXIV. С. 70-74.

²⁸² Там само. С.71.

²⁸³ Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 3.38. С. 171-174.

Розкриваючи питання працевлаштування, краєзнавець повідомляє, що для біженок, які хотіли працювати, було відкрито швейну майстерню по вул. Московській²⁸⁴.

З'ясував становище біженців в роки війни у Полтавській губернії В. Саранча²⁸⁵. Він також дослідив питання, коли і як на цих територіях розпочався рух переселенців, які заходи вживала місцева влада та громадські органи для допомоги знедоленим. Жінкам він відвів місце у фрагменті статистики. Його дані, взяті з тогочасної преси, знову підтвердили думку колег щодо переважання жіночої частки серед потоку біженців: «Чоловіки склали 24,3% контингенту, жінки – 38,6%, діти до 14 років – 37,1%; 51,9% становили цілком грамотні, а частка неграмотних дорівнювала 20,9%»²⁸⁶.

Зосередила увагу на польських біженцях харківська дослідниця Т. Лихачова. У дисертації вона визначила, що за статевою ознакою серед біженців з Польщі також переважали жінки, діти і люди похилого віку, оскільки поляками також поповнювали лави армії²⁸⁷. Більшість жінок увійшли до 75 % непрацездатних, які потребували як грошової допомоги, так і забезпечення роботою, житлом, усім необхідним. Розглядаючи культурно-просвітницьку роботу серед біженців-поляків в окремій статті, авторка зазначила, що питання забезпечення освіти для них стояло на одному з перших місць, тому різними організаціями та приватними особами відкривалося чимало навчальних закладів, у тому числі і для жінок. При чому учениць і учнів забезпечували гуртожитком²⁸⁸. Звернула увагу дослідниця і на питання

²⁸⁴ Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 3.38. С. 173.

²⁸⁵ Саранча В. І. Діяльність земств і громадських організацій Полтавської губернії у справі допомоги біженцям Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44, том 1. С.102-105.

²⁸⁶ Там само. С.102-105

²⁸⁷ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2010. С. 139.

²⁸⁸ Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців- поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 10. С. 89.

працевлаштування полячок, яких також, торкнулася зміна професійної діяльності.

Т. Лихачова висловила думку, що найкраще в нових умовах пристосовувалися селянки, жінки, які володіли ремісничими навичками, важче було влаштуватися на роботу інтелігенткам. Останнім допомагали різні дамські комітети та організації, відкриваючи гуртожитки та їдальні, підшуковуючи роботу або навчання. Знаходимо в роботі дослідниці цікаву інформацію, що біженцям-полякам надавав допомогу особливий комітет, а саме «Велика Британія – Польщі та Галичині» головою якого була княгиня Л. Багрятинська, заступником – леді Байрон: «Зусиллями комітету «Велика Британія – Польщі та Галичині» у Києві була відкрита їдальня, де щодня обслуговували до 800 осіб, роздавали молоко 200 дітям; при ній діяла чайна. Наприкінці 1915 р. комітет започаткував видачу стипендій у жіночому медичному інституті для слухачок-польок»²⁸⁹.

У вітчизняній історіографії питання біженців пов'язане з темою благодійності. О. Донік, Н. Загребельна, І. Коляда, Ф. Ступак, досліджуючи діяльність громадських організацій висвітлюють окреслене нами питання з точки зору допомоги різних товариств ВЗС, ВСМ, ЧХ, Тетянинського комітету та ін. Вони розглядають, які організації взяли на себе роль допомоги біженцям, як організовувався рух і розподіл, реєстрація виселених, де і як облаштовувалися харчувальні, санітарно-епідемічні, розподільчі пункти, притулки для дітей, лікарні для хворих та інша інфраструктура. А також як проходив процес облаштування людей на нових місцях, яким чином надавалася матеріальна, фінансова і трудова допомога.

Про притулок та соціальну допомогу біженцям і представникам православного кліру, ченцям та черницям згадали у своїй публікації дніпровські дослідники Ю. Берестень і В. Мороз. Троїце-Олексіївська громада

²⁸⁹ Лихачова Т. М. Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут»*. Сер.: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 25 (1068). С. 77.

надала притулок черницям Леснівського монастиря Холмської єпархії, Знаменський жіночий монастир розмістив у своїх житлових приміщеннях 50 черниць із Чигиринського монастиря²⁹⁰. При жіночих монастирях також відкривалися притулки для дітей-сиріт, вони мали для цього необхідні можливості, фінансові та матеріальні ресурси.

Проаналізувавши історіографію проблеми, можна стверджувати, що серед істориків зростає інтерес до вивчення соціальної історії війни, зокрема, такого масштабного явища як рух біженців. Наявний чималий науковий доробок з питань організації переміщення населення. Українські дослідники одностайні у думці, що жінки і діти становили більшість серед біженців Галичини, Волині, Царства польського, які були змушені шукати прихистку в прифронтових і тилових губерніях Російської імперії. У зв'язку з чим з'являються наукові розвідки щодо життя, переживань, психологічного навантаження, буденних турбот жінок, змушених змінити звичне життя. Водночас слід відмітити, що подібних досліджень вкрай замало. Але наявний доробок українських науковців із дотичних питань створює сприятливий ґрунт для пошукової роботи і актуалізує потребу створення комплексного дослідження життя жінок-біженок у роки Першої світової війни.

Висновок до розділу.

Отже, в українській історіографії сформувався науковий напрямок – вивчення повсякденного життя в роки Першої світової війни. Є спроби комплексного дослідження таких міст як Одеса, Львів, Київ. Слід відзначити, автори не обходять увагою життя жінок, а навпаки певні аспекти розглядають через призму жіночого досвіду. Важливо, що історики досліджують не тільки міста, а й приділяють увагу сільським населеним пунктам, звертаючи увагу на історію війни для селянок. Науковий доробок теми жіночого повсякдення

²⁹⁰ Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). *Проблеми політичної історії України: зб.наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші].* Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. С. 133.

становить декілька дисертацій, низку спеціальних статей, що свідчить про зацікавленість сучасної української історичної науки у вивченні антропологічного виміру війни.

Дослідники переконані, що війна змінила сферу зайнятості жінки. Жіноцтво було змушене боротися з економічною скрутою, тому жінки опанували нові, часто важкі чоловічі професії. Детально вивчається тема заміни жінками чоловіків у різних галузях економіки. Такий інтерес до ролі жінки серед істориків спричинений зацікавленістю економічною складовою війни, в якій жінки стали відігравати нову роль. Історики схильні пов'язувати падіння якості і масштабів виробництва із збільшенням некваліфікованої праці жінок та дітей. Звертається увага також на заробітну плату, умови праці, тривалість робочого дня.

Зріс інтерес дослідників до теми девіантної поведінки, як до антисоціального явища, породженого війною. Вивчаючи дану проблему, більшість істориків переважно приділяють увагу саме жінкам, оскільки війна «зробила» з них головних героїнь цієї теми. Насамперед, авторів цікавлять масштаби і загальні причини проституції, дітозгубництва, самогубств, шахрайств у роки війни.

Історикам вдалося накопичити значний фактологічний матеріал та зробити певні узагальнення з теми жіночих виступів та бунтів. Слід відзначити, що це одна з жіночих тем, яка вивчалася ще радянськими істориками, напрацювання яких насичені документальними фактами і матеріалами. Відкидаючи ідеологічні нашарування, роботи прислуговуються для сучасних дослідників. Вияв непокори, на їх думку, є ще одним прикладом зростання жіночої активності під час війни.

Дослідження українськими істориками гендерних аспектів такого масштабного явища як біженство в роки Першої світової війни набирає обертів. Ряд вчених вивчають комплекс проблем, пов'язаних із долею біженців як в Австро-Угорській, так і Російській імперіях: переміщення населення і життя на новому місці, державна і громадська опіка евакуйованого населення,

конфлікти на побутовому рівні, кількість і склад переселених осіб. Більш з'ясоване дане питання біженок в українських губерніях Російської імперії, а шлях і життя жінок, які потрапляли у табори в глибині Австро-Угорської імперії, потребує подальшого вивчення, зокрема кількісного складу, умов життя, психологічного навантаження тощо. Дослідники дійшли висновку, що жінки становили більшість серед біженців, але доробок українських спеціальних наукових робіт з проблеми долі жінок-біженок –це лише поодинокі статті. Тобто, тема потребує подальшого наукового пошуку вивчення.

РОЗДІЛ III

ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА ТА ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ

3.1. Благодійність жінок України в роки війни: історіографія

Громадська добротність на українських землях у XIX – на початку XX ст. була важливою складовою суспільного життя. Але лише в роки Першої світової війни така діяльність стала здатною вирішити чимало життєво необхідних питань. Вступаючи у війну, уряд Російської імперії не замислювався про можливі соціальні проблеми, які згодом розгорнулися у катастрофічних масштабах. Розуміючи неспроможність держави, ініціативу допомоги постраждалим на себе взяли громадські організації. Численна кількість людей об'єдналася заради спільної мети. Представники знаті, інтелігенція, міщани, підприємці, чиновники, лікарі, студенти у губернських, повітових містах приєднувалися до різних організацій і допомагали пораненим, хворим і біженцям. Феноменом стала участь жіноцтва у роботі різних товариств. Перша світова війна дала змогу реалізувати себе жінкам як з вищого світу, так і представницям інтелігенції. Молоді дівчата влаштовувалися на курси сестер милосердя, а світські дами засновували дамських комітетів допомоги. Без жіночої участі не обходилася робота їдалень, дитячих притулків і ясел, лікарень, санітарних потягів, шкіл, майстерень пошиття одягу та інших установ. Вперше в широких масштабах жінки отримали можливість виявити свої здібності і таланти, долучитися до громадського життя.

Поняття термінології благодійності в роки війни тільки українськими істориками розробляється. Загальноприйнятим в історичній науці є визначення, запропоноване А. Коцуром у довіднику «Історія в термінах і поняттях»²⁹¹. Благодійність – добровільна безкорислива пожертва фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи

²⁹¹Коцур А. Благодійність. Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. С. 67.

іншої допомоги²⁹². О. Донік висловився думку, що благодійна допомога стала соціальним захистом для постраждалих громадян, яку забезпечували громадські установи, а не держава. «Організації, які боролися з нуждами, викликаними військовим часом», називає благодійні установи Т. Курінна²⁹³. Ф. Ступак характеризує благодійність як «багатоаспектну людську діяльність з метою надання певної допомоги, соціального, психологічного й економічного характеру»²⁹⁴. З початком Першої світової війни представники різних соціальних верств, цивільних і церковних установ, охоплені патріотизмом, співчуттям і розумінням, що держава не готова до викликів, взялися за допомогу. Тому більшість дослідників даного періоду у своїх розвідках ототожнюють термін «благодійність» із поняттями «філантропія», «доброчинність». Термін добродієність, за визначенням Т. Лазанської - добровільне надання допомоги соціально знедоленим та матеріально незабезпеченим громадянам сумпільства приватними особами, товариствами, державою²⁹⁵. Він використовується здебільшого у публікаціях про біженців, поранених, дітей і жінок. Філантропія (людинолюбство) – любов до людей, гуманне, доброзичливе ставлення до них, що виявляється в добродієності, безкорисливій допомозі та покровительстві нужденним, заступництві за них, жертвуванні своїм часом, грошима, навіть репутацією, задля благодієності²⁹⁶. Терміном послуговуються дослідники персональної і приватної допомоги. У роботах істориків Західної України поширеними є поняття «харитативна діяльність», «самаритянська поміч». Перше використовується авторами для визначення діяльності жіночих товариств, які надавали різноманітну

²⁹² Коцур А. Благодійність. Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. С. 96.

²⁹³ Курінна Т.М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2003. 6. С. 280

²⁹⁴ Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України., 2009. С. 135.

²⁹⁵ Лазанська Т.І. Добродієність, благодійництво. *Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 668 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Dobrochynnist>*

²⁹⁶ Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир: Вид-во ЖДУім І. Франка, 2014. С. 367.

безкорисливу підтримку самостійно або під егідою ЧХ. А другий термін походить від організації «Українська самаритянська поміч», яка організувала курси медсестер під час війни і став уживатися, як визначення медичної допомоги у шпиталях та лікарнях.

До окресленої теми нелегко застосовувати класичний поділ, прийнятий в історіографії: імперська, радянська, сучасна. Хоча перші публікації з'явилися ще в роки війни, вони носили офіційний характер, описували напрямки діяльності та заходи різних організацій, кількість учасниць, піклувальниць. В імперський період це було нагромадження матеріалів, на яких будуть побудовані дослідження. А саме: конкретні документи певного товариства організацій, які діяли в губерніях: «Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914—1917 роки»²⁹⁷, «Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год»²⁹⁸, «Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий»²⁹⁹, «Отчет волынского отдела особой комиссии Комитета помощи русским военнопленным за время с 11 июля 1916 года по 1 июля 1917 года»³⁰⁰, «Отчет общества попечения о сиротах, лиц павших в бою со времени его основания с 28 июня 1914 г. на 24 сентября 1916 г.»³⁰¹. На прикладі останнього розглянемо специфіку даних джерел. Видання не було періодичним, воно містило в собі огляд-звіт діяльності за роки існування. Історики, яких цікавить жіноче питання, можуть знайти для себе чимало корисної інформації: цілі організації; склад правління протягом

²⁹⁷ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. К., 1918. 33 с.

²⁹⁸ Очерк деятельности Комитета ЮгоЗападного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. К., 1916. 27 с. та ін.

²⁹⁹ Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г.

³⁰⁰ Отчет Волынского отдела Особой комиссии Комитета помощи русским военнопленным за время с 11 июля 1916 года по 1 июля 1917 года. Житомир: Волынская губернская типография., 1917. 40 с.

³⁰¹ Отчет общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания с 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. К., 2016. 32 с.

1914-1916 рр. (до якого входило чимало жінок) – голова, попечительки, інші членкині; напрямки діяльності (благодійні заходи, відкриття притулку, ремісничої школи)³⁰².

В радянській історичній науці традиційно тема благодійності досліджувалася поверхнево, адже після 1917 року вона була визнана соціальним явищем буржуазного суспільства. Радянська історіографія доволі формально вивчала традиції благодійності й гуманітарної допомоги в ті роки.

Тільки в 90-х рр. ХХ ст., після розпаду СРСР, серед науковців відроджується інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих військовослужбовців і цивільного населення в умовах війни. З'являються дисертації, монографії, статті, які аналізують різні аспекти діяльності благодійних громадських організацій. Важливим є з'ясування, чи опинилася жінка у полі зору сучасних українських істориків, чи знову залишилася в тіні.

На сьогодні наукова розробка проблеми виходить на рівень комплексних досліджень загального характеру, а також регіональних розвідок. Сучасна українська історіографія представлена роботами з питання благодійності жіноцтва на землях, що входили до складу Російської і Австро-Угорської імперій.

Громадська благодійність в роки війни мала декілька напрямів. Вперше згрупували діяльність різних організацій київські дослідники Н. Загребельна та І. Коляда. Вони виокремили такі напрямки:

- медично-санітарна допомога фронтовикам, пораненим і хворим;
- підтримка родин мобілізованих, допомога інвалідам;
- допомога і соціальна підтримка біженців, нужденних, дітей-сиріт;
- санітарно-епідеміологічна діяльність.

Самі ж організації вони розділили наступним чином:

- Розгалужена сітка Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (ВЗС) в Україні (Волинський, Херсонський, Київський,

³⁰² Отчет общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания с 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. К., 2016. 32 с.

Південно-західний обласний комітет, 16 січня 1915 року був утворений Галицький (Комітет ВЗС Південно-Західного фронту);

- Всеросійський союз міст допомоги пораненим і хворим (на українських територіях діяли 9 обласних і 74 повітових комітети, які підпорядковувались Південно-Західному комітету);

- Російське товариство Червоного Хреста;

- Благодійні організації під патронатом членів Царської родини: Тетянинський, Романівський, Скобелівський комітети, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, Комітет допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам, Олексіївський головний комітет, Всеросійське товариство здравниць в пам'ять війни 1914 - 1915 рр., тощо.;

- Організації, що діяли за національним принципом: *українські* – Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій; *польські* – Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний обивательський комітет Царства Польського та Товариство допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, й бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій, *єврейські* – Центральний єврейський комітет і Єврейський комітет допомоги жертвам війни.

Найбільша і найпотужніша благодійна організація, яка розпочала свою діяльність з перших днів війни – Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі ВЗС). Комітет був створений 25 серпня 1914 року. Його діяльність поширювалася на «допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, боротьбу з епідеміями, виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опіку скалічених воїнів»³⁰³. Комітети ВЗС були створені у всіх 9 українських

³⁰³ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С.26.

губерніях. Потужно працювали три – Харківський, Київський та Катеринославський, і з 1915 року Комітет Південно-Західного фронту (Галицький). Свої розвідки ВЗС присвятили О. Донік, І. Сулига, Н. Загребельна, І. Коляда, Л. Жванко.

Сконструювати цілісну картину функціонування українських комітетів ВЗС спробував київський дослідник О. Донік. Він, використовуючи дані попередніх радянських робіт, українських колег і документи з архівів України, по-новому розглянув структуру, форми, напрями і результати діяльності ВЗС. На жаль, у його роботі участь жіноцтва майже не розглядалася. Він лише зазначив, що жінки входили до структури комітетів, як дами попечительки госпіталів³⁰⁴. Але чим вони займалися і які були їхні функції, дослідник не вивчав.

Цікаву інформацію щодо участі жінок у комітетах ВЗС знаходимо у загальному огляді всіх видів благодійної діяльності у монографії Н. Загребельної та І. Коляди. Дослідники проаналізували склад комітетів і дійшли висновку, що саме у повітових комітетах у жінок була можливість працювати й допомагати різним представникам соціальних верств і національностей. Тому що в центральних осередках все було більш регламентовано. Якщо у губернських осередках жінки могли увійти в комітет лише як попечительниці госпіталів, то в регіонах вони входили і до складу управління: «у Скадовську комітет очолювала дружина місцевого землевласника, і дружина лікаря була членом комітету»³⁰⁵.

Південно-західним комітетам Всеросійського земського в Україні союзу присвятив свою розвідку І. Сулига³⁰⁶. Йому вдалося відтворити картину діяльності цієї потужної організації, показати шлях становлення, проблеми, з

³⁰⁴ Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 22-37.

³⁰⁵ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С.27.

³⁰⁶ Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2001. Вип. III. С. 234–239.

якими зіткнулися комітети, і значення їхньої допомоги для населення. Водночас, у розвідці робота жінок представлена не була.

Одночасно з ВЗС розпочав свою роботу Всеросійський союз міст пораненим та хворим (ВСМ) – впливова організація міської буржуазії для надання допомоги уряду. На місцях існувала розгалужена сітка обласних, міських, фронтових комітетів ВСМ, які через обласні відділення у Києві, Харкові, Катеринославі, підпорядковувалися Головному комітету ВСМ Південно-Західного фронту. До роботи на місцях активно залучалися студенти та інтелігенція. Всього в Україні діяло 9 губернських і 83 повітові комітети.

Н. Загребельна і І. Коляда у своїй монографії, аналізуючи кількісний і якісний склад ВЗС, відзначають і роботу жінок. Так, представниці дамських комітетів, хоч нерівномірно, але були залучені до роботи в ВСМ, а іноді навіть переважали у складі комітету: «Зате у Ізюмському комітеті Харківської губернії серед 21 члена нараховувалося 13 жінок, в уже згаданих Новогеоргіївському та Васильківському – відповідно 9 та 31»³⁰⁷.

Звернула увагу на діяльність жінок у комітетах ВСМ Л. Жванко. Науковець визначила, що жіноча частина там становила 9%. Вони здебільшого виконували канцелярську роботу або керували роботою шпиталів. До керівництва жінки майже не залучались, лише в Ізюмському повіті Марія Хаджопуло була заступником голови (у межах Російської імперії чотири жінки працювали заступниками голів комітетів). Дослідниця визначила закономірність, що переважно у комітетах працювали сім'ями, тобто більшість працюючих жінок були дружинами членів ВСМ: «Так, у складі членів комітету Київського обласного комітету працювала єдина в такому статусі на всі імперські відділення жінка – Ольга Дякова, дружина очільника цієї структури»³⁰⁸.

³⁰⁷ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С. 41.

³⁰⁸ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. С. 125.

Один із провідних дослідників благодійності О. Донік визначив, що більшість світських дам, які відгукнулися допомагати пораненим та біженцям, були в літах, «оскільки їм уже не потрібно було турбуватися про малолітніх дітей і вони мали більше вільного часу, створювали «дамські комітети» та «дамські гуртки»»³⁰⁹.

Новим явищем в історії імперського суспільства, виходом за межі традиційної діяльності, називають допомогу жінок постраждалим О. Реєнт і О. Сердюк у своїй монографії «Перша світова війна і Україна»³¹⁰. Досліджуючи питання управління лікарнями Земгору, вони з'ясували, що шпиталями опікувалася рада, до якої входила дама-попечителька. При кожному шпиталі створювалася Дамська рада, яка управляла господарством. Науковці також зазначили, що існувала система управління, оскільки дамські ради входили до шпитальної ради всього міста, а її голова була повноправним членом Київського комітету міського союзу. Дослідники не обмежилися загальними висновками, а й навели прізвища жінок, що входили до шпитальних рад: «О.Ф. Півторацька, Л.І. Страдомська, Н.І. Довнар-Запольська, О.І. Грабарь, Ф.П. Пироженко, М.М. Кобець, Б.Г. Тарновська, А.П. Ковалевська, М.М. Плахова, Н.В. Стражеско»³¹¹. Хоча автори не уточнили чим саме займались жінки та їхні досягнення, але вони відобразили, як змінилася роль жінки в роки війни, подаючи викладену вище інформацію.

Серед благодійних організацій, які створювалися під егідою Романових, найбільш вивченим є «Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (Тетянинський комітет)». Його не обходить увагою жоден із дослідників, які займаються питанням благодійності чи біженства в роки війни. Тетянинський комітет був заснований у вересні 1914 року. Його робота

³⁰⁹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. Вип. IV. С. 173.

³¹⁰ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. С.418.

³¹¹ Там само. С.418.

полягала у допомозі особам, «які опинилися в злиднях через нещастя, спричинені війною, у межах їх постійного місця проживання або тимчасового перебування, при цьому допомога поширювалася як на тих, хто залишився на місці свого проживання, так і на тих, хто був змушений залишити його за вимогою влади або з інших пов'язаних з війною причин»³¹². Комітет був створений за ініціативою імператриці Олександри Федорівни під егідою великої княжни Тетяни Миколаївни, але фактичним його керівником був А.Б. Нейдгарт. У центральному правлінні Тетянинського комітету працювало три жінки: О. Горемікіна (дружина тогочасного прем'єр-міністра імперії І. Горемікіна) та дві фрейліни імператриці – баронеса С. Буксгевден і О. Бюцова. Комітет створив свою розгалужену сітку від губернських до волосних міст. В Україні діяли Київський, Чернігівський, Харківський, Катеринославський, Полтавський, Волинський, Одеський та інші відділи, найактивнішим був – Київський відділ.

На жаль, у сучасній історіографії історії комітету самому жіноцтву відводиться мало місця. Лише деякі з дослідників, такі як Н. Загребельна, Л. Жванко виділяють серед активних членів жінок: членкинь Волинського губернського відділення – Н. Оржевську, П. Вяхиреву; Катеринославського – К. Колобову, Л. Бровцину, О. Солодовську; Київського – О. Букреєву, княжну О. Друцьку-Соколинську, А. Жекуліну, графиню М. Ігнат'єву, Е. Левіну, В. Булгакову, Н. Довнар-Запольську; Одеського – М. Станишевську; Полтавського – Н. Сердюкову, Т. Чарторижську; Херсонського – баронесу А. Гревениць; Чернігівського – О. Матвеєву, М. Лавриновську; Харківського – О. Акішеву, Г. Левицьку та О. Стрельникову³¹³.

Основними джерелами для дослідників Тетянинського комітету є його власні друковані звіти. Без них не обходяться роботи про біженців та благодійність. Але історики не звертають уваги, що в них містяться відомості,

³¹² Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С. 48-49.

³¹³ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. С.71.

які можуть пролити світло на жіночу проблематику. Зокрема, джерела звітують про виконану роботу в губерніях дамських комітетів, що діяли при Катеринославському, Київському, Одеському та Харківському відділах, а також у губернських і повітових містах. А саме, «Славянский комитет» на чолі з В.А. Колобовою та «Общество защиты женщин и бюро трудовой помощи семьям запасных» у Катеринославі; «Дамский комитет» у Бахмуті; в Маріуполі – «Дамский кружок»; у Новомосковську – «Дамский комитет», у Харкові – «Дамский комитет», очолюваний Є.М. Акішевою. Більш детальна увага приділена Київському відділу Тетянинського комітету, який співпрацював із такими давно існуючими організаціями, як «Лига защиты детей», «Фрѣбелевское общество», «Общество защиты женщин»³¹⁴.

Інформація у звітах подається за територіальним принципом, тобто по губерніях Російської імперії. У звітах детально описано, чим безпосередньо займалися дамські комітети та їх результати. Виокремлено такі напрями діяльності комітетів: пошиття одягу; опіка дітьми; допомога жінкам, які втратили годувальника у зв'язку з війною та були вимушені залишити власний дім. Катеринославський і Бахмутський комітети теж виготовляли одяг, зокрема, білизну. У Києві було організовано цілу низку швацьких майстерень, до роботи в яких залучали біженок. Під контролем Тетянинського комітету працювали: швейна майстерня О.П. Андре (30-50 працівників); майстерня в приміщенні Жіночої учительської семінарії (до 100 працівників); в приміщенні «Общества вспомоществования нуждающимся студентам» – Центральна майстерня, яка налічувала 150 працівників³¹⁵.

У звітах знаходимо, що жінки отримували платню, їжу та медичне обслуговування. У майстернях було введено «примусове харчування» і чайні перерви. Деякі кравчині з метою економії інколи відмовлялися від їжі, що

³¹⁴ Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 138.

³¹⁵ Комитет Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий. 14 сентября 1914 г.-январь 1916 г. Т.1. С. 132-134.

приводило до втрати ними свідомості прямо на робочих місцях. Тому жінок доводилося годувати примусово, для чого із щоденної платні вираховували 10 коп. Двічі на місяць робітниці проходили медичний огляд, хворих забезпечували медикаментами або відправляли у лікарню. Раз на два тижні жінкам видавали квиток у баню, мило, а також білизну³¹⁶. Майстерні залучали до праці дітей (хлопчиків – у кулькову майстерню, а дівчаток – палітурну)³¹⁷.

Як зазначається «Общество защиты женщин» разом із Тетянинським комітетом сформували спеціальну комісію допомоги дітям. Разом відкривали притулки для біженок із немовлятами, дитячі садочки. Учениці середніх жіночих навчальних закладів шили одяг і білизну для їх вихованців. Особливістю цих притулків було фотографування дітей для розшуку їхніх батьків. За звітом, у притулках комітету знаходилося 1233 осіб, тоді як в інших – 137³¹⁸.

Із звіту дізнаємося, що в Одесі надавався особливий вид допомоги. У місті відкривали жіночі й чоловічі гуртожитки, на чолі яких стояли дами-патронеси. Вони завідували харчуванням – контролювали постачання продуктів, роздачу їжі, а також вели бухгалтерський облік³¹⁹. На жаль, у звіті не вказані імена цих дам-патронес. В Одесі також шили одяг, але жінки могли працювати не тільки у майстернях, але й брали роботу додому³²⁰. У Харкові дамський комітет відкрив 2 притулки: на 75 і 100 дітей³²¹.

У Чернігівській губернії також було відкрито відділ Тетянинського комітету. В окремому звіті організації відзначено О.А. Матвееву, дружину

³¹⁶ Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 140.

³¹⁷ Там само. С. 140.

³¹⁸ Комитет Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий. 14 сентября 1914 г.-январь 1916 г. Т.1. С. 147.

³¹⁹ Там само. С. 291.

³²⁰ Комитет Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий. 14 сентября 1914 г.-январь 1916 г. Т.1. С. 292.

³²¹ Там само. С. 458-459.

віце-губернатора, яка була головою опікунського Чернігівського комітету: «всю працю по наданню допомоги виконувала дружина Чернігівського віце-губернатора О.А. Матвєєва, енергія і невтомність якої сприяла плідній діяльності по допомозі постраждалим від військових дій»³²². На початку війни О.А. Матвєєва організувала видачу грошової допомоги біженцям. Коли запрацював відділ комітету, вона активно долучилася до процесу організації допомоги біженцям. У складі комітету звіт називає також дружину губернатора М.С. Лавриновську і вдову Головнокомандуючого закладами відомства Марії Федорівни М. А. Олив³²³. У Чернігівській губернії біженці не осідали, а продовжували рухатися на Схід або до центральних губерній Російської імперії, тому комітет основну увагу приділяв не організації притулків та лікарень, як інші, а саме забезпеченню і підтримці пересування та грошовій допомозі³²⁴.

Окрему публікацію присвятила Харківському губернському відділу Тетянинського комітету Л. Жванко. Вона відзначила енергійну діяльність О.М. Акішевої, дружини губернатора В.В. Акішева, яка була головою дамського комітету та збирала кошти на потреби біженців. Вже перший влаштований нею збір коштів під назвою «Харків – Польщі» приніс 10 609 руб. 46 коп., «завдяки її енергійній діяльності до збору було залучено широкі кола міської інтелігенції, студентської, учнівської молоді, православне та греко-католицьке духовенство»³²⁵. У статті також знаходимо, що О.М. Акішева опікувалася й дітьми-сиротами. В притулках знаходилося

³²²Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г. С. 3.

³²³ Гук М.С. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. «*Каразінські читання (історичні науки)*»: тези доповідей 72-ї Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30.

³²⁴ Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії. Переяслав*, 2018. Вип. 44. С. 140.

³²⁵Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету. *Історичний журнал*. 2005. №4. С. 106.

315 дітей. Впродовж своєї діяльності подружжя Акішевих отримало особисту подяку від царської родини на з'їзді комітету в Петрограді у 1915 році³²⁶.

На організації допомоги дітям у своїх дослідженнях акцентувала увагу Н. Сейко. Вона називає організацію Тетяни Миколаївни «зв'язуючим осередком між добродійними структурами царської Росії та місцевою громадою у сенсі добродійної допомоги дітям»³²⁷. У всіх губерніях відділи відкривали школи, притулки, майстерні, лікарні. Найбільш грандіозною і масштабною була освітня діяльність. Наприклад, як зазначила дослідниця, під опікою Київського відділу знаходилося 15 тис. учнів³²⁸. Н. Сейко звернула увагу на те, що Тетянинський комітет переймався трудовим вихованням дітей, які займалися грабунками, жебрацтвом, бродяжництвом. Разом із Судом для малолітніх, Комітет відкривав трудові товариства, в яких діти із девіантною поведінкою мали змогу жити в гуртожитках, харчуватися і отримувати фах: «Головною ідеєю трудових притулків стало бажання закріпити у підлітків трудові навички, впевненість у тому, що дитина у стані забезпечити собі який-небудь рівень існування під час відсутності батьків»³²⁹.

Діяльність Тетянинського комітету на Катеринославщині розглянули С. Світленко і В. Мирончук. Вони зосередили увагу на питаннях освіти для біженців. Попри війну і те, що Катеринославська губернія посідала перше місце за кількістю постраждалих від війни з-поміж інших європейських губерній Російської імперії, заклади освіти тут не зачинялись, а навпаки – відкривались нові. Дослідники відзначили, що саме за сприяння губернського відділу Тетянинського комітету в 1916 р. було відкрито жіночу семінарію, директором якої стала Л. Жукович. Здобувати освіту розпочали 259 дівчат³³⁰.

³²⁶ Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету. *Історичний журнал*. 2005. №4. С. 108.

³²⁷ Сейко Н.А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація Першої світової війни. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. 2003. Вип. 13. С. 166.

³²⁸ Там само. С. 166.

³²⁹ Там само. С. 166.

³³⁰ Світленко С.І., Мирончук В.Д. Діяльність громадських організацій на Катеринославщині періоду Першої світової війни. Питання німецької історії: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. С. 298.

Під патронатом жінок царської родини діяли також заклади імператриці Марії Федорівни, які надавали допомогу дружинам фронтовиків. 1 липня 1914 р. розпочав свою діяльність Романівський комітет. Він був заснований на честь 300-ліття правління Романових і передбачав допомогу сільським сиротам, з початком руху біженців комітет почав опікуватися дітьми біженців. На початку війни запрацювало Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, що відкривало гуртожитки для демобілізованих, які навчалися на різних курсах. Олексіївський головний комітет був заснований до війни. З початком військової кампанії комітет зосередив увагу на опіці дітей, які залишилися без батьків чи фронтовиків, що втратили працездатність. «Всеросійське товариство здравниць в пам'ять війни 1914 – 1915 рр». було засноване на початку війни під головуванням великої княжни Анастасії Миколаївни і віце-головуванням великої княгині Милиці Миколаївни. Діяльність Комітету та його відділень розповсюджувалася на Волинську, Київську, Подільську та Чернігівську губернії. Скобелівський комітет був заснований у листопаді 1904 р. на честь генерала М.Д. Скобелева його сестрою княгинею Н.Д. Білосельською-Білозерською і видавав пенсію скаліченим воїнам. Також діяли: Імператорське людинолюбне товариство, Благодійне товариство, Імператорське жіноче патріотичне товариство, Попечительство про охорону материнства і дитинства, Попечительство про трудову допомогу та інші. Про комітети згадують у своїх роботах Н. Загребельна і І. Коляда³³¹, О. Донік³³², К. Світич³³³.

З травня 1915 р. у Києві свою діяльність розпочало «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій». Ця українська національна організація поставила собі за завдання опікуватися біженцями,

³³¹ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С. 62-63.

³³² Донік М.О. Громадська благодійність в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 74.

³³³ Світич К.С. Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія.* Серія «Гендерні дослідження». 2017. Вип. 3. С. 149.

дітьми, які втратили своїх батьків, особливо арештованими й висланими галичанами, заручниками та іншими жертвами російської окупації Галичини, забезпечуючи їх грошима, одягом, харчами як у Києві, так і в місцях їх подальшого розселення»³³⁴.

Питання діяльності киянок по допомозі галицьким біженцям і виселеним широко презентовано у спогадах учасника тогочасних подій Д. Дорошенка³³⁵. Його роботу часто використовують як джерело для дослідження, його відомості «мандрують» із одного дослідження в інше, але історики не звертають увагу, що автор високо оцінив роботу жінок. З його спогадів обирають лише перелічені ним прізвища активних діячок, не враховуючи зазначеної про них інформації.

У своїй роботі автор виділив два напрямки діяльності киянок: допомога арештованим галичанам і біженцям. Коли привезли арештованих, дами поділили між собою ділянки. Д. Дорошенко пише: «Наші дами поділили між собою участки – до якого було ближче по місцю життя. Моїй дружині попавсь Лук'янівський участок»³³⁶. Вони відвідували в'язнів, приносили гроші, білизну, одяг, продовжує автор: «наші дами робили героїчні зусилля, щоб допомогти; вони тільки те і робили, що бігали по участках, знайомих, де збирали пожертви, по Подолу, де скуповували старі дешеві речі, клопотались перед поліцією, умовлялись з Ордовським»³³⁷. Д. Дорошенко відзначив наполегливість жінок, яких часто проганяли, але вони щоденно робили свою справу. Їм вдалося отримати офіційний дозвіл на відвідування ув'язнених. Л. Старицька-Черняхівська, Л. Шульгина з донькою Н. Шульгіною-Іщук, Л. Яновська, З. Мирна, М. Іщунівна, Н. Дорошенко, М. Бухневич, пані Кучма стали ініціаторками створення українського товариства «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій». Автор

³³⁴ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С. 62-63.

³³⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). Мюнхен, 1962. С. 543.

³³⁶ Там само. С. 45.

³³⁷ Там само. С. 45.

описує роботу жінок на ниві шкільництва і дитячих захоронок (дитячих садків), знову віддаючи першість дамам. За ініціативою Наталії Романович-Ткаченко було організовано експедиції пошуку дітей, які загубили чи втратили батьків, і розселення їх по інтернатах³³⁸. Відзначає Д. Дорошенко діяльність окремих піклувальниць. Так, С.Н. Луначарська очолила дитячий підвідділ товариства і на «дитячій нараді» у Москві змогла домогтися дозволу викладання у захоронках «Всеросійського союзу міст» рідною мовою³³⁹.

Із зазначеної праці стає відомо, що Л. Старицька-Черняхівська та М. Бухневич мали відрядження для розшуку і влаштування життя засланих. М. Бухневич розшукувала з «тяжкими пригодами» (на жаль, автор не деталізує) у Орлі С. Британа. Л. Старицька-Черняхівська мала відрядження у Сибір, відвідувала колонії українців, налагоджуючи контакти з галичанами і сприяла заснуванню місцевих комітетів допомоги з українців, які раніше переселилися до цього регіону. Її роботу високо відзначив автор: «її подорож мала досить багаті наслідки як в справі налагодження кращої допомоги засланим, так і в ділі національної організації українських колоній в Західному Сибіру»³⁴⁰. К. Левицький указав і на роботу Київського відділу Товариства охорони жінок, членами якого були З. Мірна, Л. Яновська. Зокрема, сам автор відповідав за доставку подарунків від товариства – теплої одягу для жінок і дітей окупованої Галичини. У роботі української філії учасник подій відзначив патріотичний характер діяльності: «вони завжди дбали, щоб надати товариству український характер, друкувати плакати і відозви українською мовою»³⁴¹.

В «Енциклопедії історії України» також зазначено, що ініціаторами створення «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» стала група активних українських жінок, які намагалися

³³⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). Мюнхен, 1962. С. 70.

³³⁹ Там само. С.70.

³⁴⁰ Там само. С. 78.

³⁴¹ . Там само. С. 47

полегшити долю депортованих галичан³⁴². Жіночим називає товариство американська дослідниця з українським корінням – М.Богачевська-Хомяк. Проте дослідниця інакше подала назву – «Товариство допомоги жертвам війни в Малоросії». Вона відзначила роботу наддніпрянок, а саме їх допомогу одягом, їжею, коштами біженцям, які направлялися в Сибір³⁴³.

Відмічає роботу жіноцтва у «Товаристві допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від війни» одеська дослідниця Л. Смоляр у статті «Жінки України в роки Першої світової війни»³⁴⁴. Хоча організація не була виключно жіноча, але праця товариства лягла в основному на жіночі плечі, зазначила дослідниця. Зокрема, жінки взяли на себе чимало роботи щодо облаштування майстерень і харчових пунктів для дітей. А також дослідниця подала дані, що членкині товариства поділили між собою обов'язки щодо облаштування життя закладників (харчування, постачання речей), для яких відкрили притулок³⁴⁵. Якщо імена більшості жінок у товариствах залишаються не відомими, активні діячки «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від війни» дослідниками називаються. Так, Л. Смоляр виділяє, наприклад, зазначені вже Л.М. Шульгину й Н.Я. Шульгину, Л.М. Старицьку-Черняхівську, М.І. Іщунівну – секретаря Товариства, Л. О. Яновську; Н.М. Дорошенко та багато ін. Науковець згадує також ще З. Мірну та М. Матюшенко³⁴⁶.

Н. Загребельна та І. Коляда, досліджуючи доставку поранених з фронту у шпиталі по країні, відмітили участь і жінок у цій справі: «Так, «Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям військовослужбовців» при управлінні

³⁴² Бойко О.Д. Товариство допомоги населенню півдня Росії, що постраждало від воєнних дій. URL: http://www.history.org.ua/?termin=tovarystvo_dopomogy_naslennju_pivdnja_rosiji_s_hcho_postrazhdalo_vid_vonnykh_dij

³⁴³ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. Львів: Український католицький університет. 2018. С.174-175.

³⁴⁴ Смоляр Л.О. Жінки України в роки Першої світової війни. *Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ. 2001. Вип. 39. С. 229-236.

³⁴⁵ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. С.200.

³⁴⁶ Там само. С.200.

Київського навчального округу сформував і обладнав на кошти останнього військово-санітарний поїзд № 96 на чолі з уповноваженою М.М. Ламздорф-Галаган. Персонал поїзда з 18 жовтня 1914 р. перевозив з позицій поранених, лікував і забезпечував їх білизною, допомагав армії в перевезенні особового складу»³⁴⁷.

Окремо суто жіночим благодійним організаціям в українських губерніях присвятила розділ монографії Л. Смоляр. Її робота є цікавою з точки зору насиченості конкретно-історичним матеріалом. Авторка називає чимало організацій та імен членкинь, зазначаючи напрями їх діяльності. Так, дослідниця оприлюднила інформацію про Київське товариство допомоги жінкам, яке відкрило швейну майстерню, в'язальню, захоронку на 180 місць, а також дитячий притулок для дітей призовників «Очаг», яким завідувала група вчительок Н.Н. Галаган, М. Андрієвська, Н.В. Іванова, де діти харчувалися, отримували житло, навчалися грамоті³⁴⁸.

Окремо Л. Смоляр відображає діяльність Людмили Старицької-Черняхівської, яка опікувалася біженцями, входила до складу багатьох організацій, заснувала свій жіночий гурток. Вона також шукала шляхи визволення галичан із в'язниці і забезпечення їх всім необхідним, виконувала доручення «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» – їздила до Сибіру, щоб оглянути становище засланців³⁴⁹. А разом із Л. Шульгіною відкрила неофіційну українську школу, яка проіснувала майже чотири роки. У школі працювала В. Чередниченко, упорядниця підручника для дошкільнят «Дзельень-бом»³⁵⁰. Відмітила дослідниця діяльність письменниці Наталії Романович-Ткаченко, яка створила мережу

³⁴⁷ Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. С. 102.

³⁴⁸ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. С. 201.

³⁴⁹ Там само. С. 200-201.

³⁵⁰ Там само. С. 201.

дитячих притулків, а також роботу Софії Вольської, яка опікувалася дітьми-біженцями³⁵¹.

Л. Смоляр – чи не єдина дослідниця, яка приділила увагу таким організаціям, як «Київське товариство оборони жінок» та «Одеське товариство оборони жінок». Її науковий доробок з цих питань становить декілька статей та окремий розділ монографії «Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.» У роботах розкривається інформація про заснування, перші кроки, плани і здобутки, напрями діяльності організацій, які стали на захист і допомогу жінкам, постраждалим від насилля чи змушеним займатися проституцією. У роки війни Одеське товариство, яке дослідила історик, розширило свою діяльність на користь сімей, жінок, дітей і потреби війни, а саме: надавало кошти, місця в притулку, продукти, підшукувало роботу, проводило заняття з медичної справи. Окремо авторка виділила допомогу Одеського товариства жінкам, які були в так званому «нелегальному» шлюбі і втратили засоби для існування, коли чоловіки пішли на фронт. Організація налагодила контакт із військовим управлінням, яке видавало посвідчення про знаходження годувальника у чинній армії, таким чином допомагаючи жінкам отримати допомогу від державних органів. Л. Смоляр, зазначила, що «робота ця проводилася членами товариства настільки кваліфіковано, що жінки практично завжди отримували допомогу від державних органів»³⁵².

У статті про «Київське товариство оборони жінок» авторка з'ясувала його діяльність від заснування до 1916 року. На жаль, саме періоду Першої світової війни приділено не так багато уваги. У досліджуваний період Л. Смоляр виділила роботу товариства на користь жінок і дітей біженців та сиріт. Для цих категорій товариство відкрило їдальні³⁵³. Дослідниця з'ясувала,

³⁵¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. С. 202.

³⁵² Смоляр Л.О. Жінки України в роки Першої світової війни. *Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. Вип. 39. С. 235.

³⁵³ Там само. С.236.

що першочерговим завданням для організації було «охороняти дівчат і жінок, як повнолітніх, так і неповнолітніх, від небезпеки бути втягненими у розпусту та направляти їх на чесний життєвий шлях», але в роки війни їх діяльність поширилася на всіх жінок, які потребували допомоги.

Узагальнюючий характер носить стаття харківської дослідниці Ж. Тітовської «Діяльність українських жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни 1914-1917 рр»³⁵⁴. Проаналізувавши роботи попередніх років, вона виокремила чимало жіночих організацій, які діяли у роки війни, але не стали об'єктом наукового дослідження: «Товариство допомоги жертвам війни в Малоросії, Жіноча громада, Український жіночий союз, Союз українок-католичок, Чернігівська спілка жінок, Луганська спілка демократичних господинь, Сумська спілка жіночої праці, Катеринославське товариство рівноправ'я жінок, Харківська українська жіноча спілка, Київське товариство оборони жінок, Київський український клуб»³⁵⁵.

Благодійну діяльність жіночих духовних установ включила у свою монографію Л. Жванко³⁵⁶. На даних Харківської та Полтавської губернії вона висвітлила активність жіночих організацій, які не залишились осторонь проблем війни. Так, жіночі монастирі збирали кошти і пожертви, а також шили білизну для біженців³⁵⁷.

На роль жіночих монастирів у благодійній справі Катеринославської єпархії звернули увагу Ю. Берестень, В. Мороз³⁵⁸. На думку вчених, монастирі мали належну виробничу базу та відповідні трудові ресурси, що дозволяло в стислі терміни налагодити виробництво необхідної для армії амуніції або

³⁵⁴ Тітовська Ж. В. Діяльність жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни (1914-1917). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». Харків, 2010. Вип. 40. С. 23-26.

³⁵⁵ Там само. С. 24.

³⁵⁶ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л.М. Жванко. Харків: Апостроф, 2012. 568 с.

³⁵⁷ Там само. С.250.

³⁵⁸ Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). *Проблеми політичної історії України: зб.наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші]*. Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. С. 117-138.

оперативно провести збір продуктів харчування та одягу³⁵⁹. Свої висновки Ю. Берестень, В. Мороз побудували на аналізі діяльності Тихвінського жіночого монастиря, черниці якого пошили на початку війни 245 одиниць нижньої та спідньої білизни, вишили золотом 5 прапорів, забезпечили продуктами військові структури: «Тільки в 1914–1915 рр. монастирем було відправлено на фронт 4 пуди фруктів, 2 пуди варення, 4 пуди сала, 1 пуд ковбаси та тютюну»³⁶⁰. Допомогали фронту черниці Іосифівського жіночого монастиря та скиту, сестри Троїце-Олексіївської громади. Перші в 1914–1915 рр. відправили на фронт 46 мішків гуманітарної допомоги (одяг, білизна, предмети гігієни, сірники, тютюн, папір), а другі пошили 10000 одиниць білизни³⁶¹.

Підтвердженням думки про активність жіночих духовних установ є стаття В. Саранчі³⁶². Автор досліджував «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни і знайшов інформацію, що жіночі обителі підтримували сиріт, шили одяг і білизну для біженців, першими підтримали відкриття в обителях лазаретів: «Ще у вересні 1914 в монастирі (Різдвяно-Богородичному у Козельщині) було обладнано приміщення на 40 ліжок для поранених вояків. Однією з проблем, які виникли при облаштуванні лазарету була відсутність лікарів. Для вирішення цієї справи настоятельниця звернулася до земської управи»³⁶³.

Як проявило себе Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок в роки війни і на яких видах допомоги зосередило увагу, коротко

³⁵⁹ Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). *Проблеми політичної історії України*: зб.наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші]. Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. С.123.

³⁶⁰ Там само. С.123.

³⁶¹ Там само. С. 124.

³⁶² Саранча В. Полтавские епархиальные ведомости” як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 223-239.

³⁶³ Там само С. 233.

розкрила у своїй розвідці Т. Павлова «Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902–1919 рр.)»³⁶⁴. Так, коштами організації було відкрито 2 лазарети, на користь яких проводилися благодійні акції, заходи і збори пожертвувань. Реалізувати поставлені завдання допомагали Вищі жіночі курси: «Курси надавали свої приміщення для проведення концертів на потреби поранених із лазаретів своїх засновників. Рада ВЖК, зі свого боку, вирішила відраховувати 3% викладацького гонорару на утримання сімей, призваних на війну службовців курсів, із збереженням їх зарплат у повному розмірі та на утримання п'яти ліжок у лазареті №1 ХТВТЖ»³⁶⁵.

Під час війни активно проводили свою роботу осередки організації «Товариства боротьби з дитячою смертністю» та його відділення «Крапля молока». На Харківській «Краплі молока» зосередила увагу Л. Смоляр. Дослідниця знайшла інформацію, що під час війни це відділення допомагало жінкам-солдаткам і біженкам з немовлятами: видавали молоко, одяг, білизну, продукти, допомагали грошима. Вона з'ясувала, що при організації виник жіночий Комітет по охороні материнства і дитинства на чолі з Н.М. Гонтаревою. Комітет проводив активну роботу: ініціював відкриття ще двох додаткових пунктів видачі молока (всього стало діяло 6), проводив консультації, а також лотереї для збору коштів та у яслах, відвів приміщення для тимчасового перебування біженок після пологів³⁶⁶. «Краплі молока» Київського Товариства боротьби з дитячою смертністю приділив увагу Ф. Ступак. Він розглянув історію і напрямки діяльності товариства з 1911 року. Під час війни товариство не припинило свою діяльність, а, навпаки, активно працювало, консультувало жінок. Дітям запасних видавалося молоко і крупа: «у всіх найбільш необхідних частинах Києва видається 30 відер молока

³⁶⁴ Павлова Т.Г. Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902–1919 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1119. С. 44–49.

³⁶⁵ Там само. С. 48.

³⁶⁶ Смоляр Л.О. Жінки України в роки Першої світової війни. Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. Вип. 39. С. 234.

щоденно, а також крупа для каш»³⁶⁷. В консультативно-лікувальному комплексі імені Я. Тарнавського по вул. Васильківській у 1915 році було відкрито тимчасову дитячу лікарню для сімей осіб, призваних до війська.

Українки в Австро-Угорщині також не залишились осторонь війни. Вони масово включилися у допомогу пораненим, хворим, полоненим, жінкам і дітям. До жіночих громадських благодійних організацій можна умовно поділити на ті, що були засновані і діяли на Галичині, Буковині, і ті, що виникли і працювали в еміграції в Австрії, Чехії, Німеччині. Прикро, що питання харитативної діяльності українських жінок на сьогодні залишається малодослідженою темою, наявний науковий доробок – це декілька статей або фрагментарне висвітлення у загальних роботах.

Діяльність жінок у благодійних громадських організаціях Львова і Відня з 1914 по 1918 роки розглянула львівська дослідниця О. Бежук. Вона присвятила декілька статей саме жіночим організаціям. У своїй розвідці «Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період»³⁶⁸ автор приділила увагу на таким організаціям як Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам та Український горожанський комітет. Авторка зосередилась на наступних питаннях: заснування, напрямки діяльності, характер допомоги жінок в еміграції. Вона визначила, що головна мета комітету у Відні полягала у допомозі пораненим українським воїнам у шпиталях, яких часто вважали «роле», тому умови були для них вкрай незадовільні. Дослідниця на основі архівних даних визначила, що робота жінок поширювалась на шпиталі «II, III, IV, VII, VIII, IX, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX округах Відня, воєнні бараки в XI, XIII, XIX округах»³⁶⁹. Жінки турбувалися покращенням умов, надавали моральну підтримку, розшукували близьких, влаштовували українські вечори, організовували

³⁶⁷ Ступак Ф.Я. Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XXст.). К, 1998. С. 19.

³⁶⁸ Бежук О.М. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Гуманітарні науки». Львів, 2011. В.10. С. 142-147.

³⁶⁹ Там само. С. 272.

навчальні центри, поширювали українську літературу. Авторка з'ясувала, що робота жінок не обмежилася пораненими. Комітет підтримував українських січових стрільців, надсилаючи їм літературу та молитовники. А разом із СВУ Комітет надавав допомогу і підтримку українцям у таборі військовополонених (Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) та Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштат).

«Українські жінки, в якому б кутку вони не жили, кинулися допомагати жертвам війни», зазначила М. Богачевська-Хом'як³⁷⁰. Як підтвердження навела факт, що українки організувалися і в Петербурзі. У військовому шпиталі було відкрито український відділ, який допомагав пораненим землякам листуватися і читати рідну літературу. Дослідниця пише про найактивніших жінок: Є. Жук, Н. Могилянська, О. Туган-Барановська, Н. Енгель, А. Алексєєва, В. Трощина, Я. Заєлло³⁷¹.

Інформацію про діяльність українського приватного шпиталю у Петербурзі подає медсестра, українська громадська діячка, мемуарист Надія Суровцева, яка працювала там у роки свого навчання старшою сестрою. Слід зауважити, що її твори-спогади широко використовуються для вивчення історії революції, еміграції. Але вони є цінними також і для жіночої історії Першої світової війни, бо розкривають роботу шпиталю, сприйняття своїх обов'язків сестрами милосердя, деталі обов'язків медичних сестер³⁷². Навички сестри милосердя Н. Суровцева отримала ще в Умані, де її застала війна на канікулах і вона долучилася до роботи земської лікарні, пройшовши навчання на курсах. Н. Суровцева залишила спогади і про самі курси, лікарню, передала особисті страхи, враження від догляду за пораненими, спілкування з ними : «Солдати дуже стидалися нас і було важко вмовити їх, що ми – сестри, а не

³⁷⁰ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. Львів: Український католицький університет. 2018. С. 175.

³⁷¹ Там само. С. 175.

³⁷² Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої (1896—1985), описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області (Спогади). *Україна: Наука і культура*. К., 1990-91. Вип. 24-25. С. 444-445.

дівчата. Та і самим нам було спочатку дуже ніяково. Але сила роботи і людські страждання швидко привчили нас не звертати ні на що уваги»³⁷³.

О. Онищенко, вивчаючи питання жіночих товариств у 1917 році відзначила активність українок і в Петербурзі. Зокрема, вона з'ясувала, що у липні 1917 року було створено організацію «Українське жіноче коло»³⁷⁴. Спершу її очолила Є. Жук, дружина відомого українського громадсько-політичного діяча С. Жука, а з 1919 року вже у Києві – Л. Старицька-Черняхівська. Товариство обрало своїм гаслом: «Рівні права – рівні обов'язки». У свої лави жінки приймали й чоловіків. Щодо їхніх обов'язків, то дослідниця зазначила наступні: організація концертів для українських військових частин, надання допомоги жертвам війни та революції. Головною метою товариства було «об'єднання українського жіноцтва з метою національного і політичного усвідомлення жінки, піднесення рівня її духовного розвитку, освіти і економічного забезпечення, як головних засобів до українізації родини на шляху боротьби за здобуття волі України, а також для обстоювання незалежності жінки та охорони дівочтва і материнства»³⁷⁵.

Більш детально про шлях від ідеї до реалізації задуму створення жіночої організації розповідає сама Є. Жук в опублікованій в еміграції статті «Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні)»³⁷⁶. Вона називає чимало імен жінок, які були активними діячками, але не відомі в історії. Описуючи свій особистий шлях до ідеї створення жіночої української організації, Є. Жук згадує про участь в організації українського концерту для українського лазарету в Петербурзі: «В 1916 році урядую в залі Калашниківської Біржі на користь Українського

³⁷³ Суровцева Н. Життя Надії Суровцової (1896—1985), описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області (Спогади). *Україна: Наука і культура*. К., 1990-91. Вип. 24-25. С. 444.

³⁷⁴ Онищенко О.В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. URL: <https://vseosvita.ua/library/zinki-v-suspilno-politichnomu-zitti-ukraini-1917-rik-33727.html>

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Жук Є. Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні). *Визвольний шлях*. 1963. Кн. 6/112 (186) Червень. Річник X (XVI). С. 643-648.

Лазарету в Петербурзі (тому на афішах, як розпорядниця фігурує Н. Могилянська — одна з основоположниць Українського Лазарету в Петербурзі) великий український концерт, з участю визначних співців (артисти імперських театрів: Є. Петренко, Н. Волевач, М. Коваленко, Г. Нікітіна; артисти музичної драми: М. Литвиненко, О. Каченовський, К. Кайданів)»³⁷⁷. На прикладі цього факту, вона розкриває деякі сторінки діяльності жінок України у Петербурзі під час війни.

Про підтримку українками військовополонених писав І. Срібняк у своїй монографії «Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920) рр.»³⁷⁸. Він зазначив, що жіноцтво надавало підтримку полоненим, влаштувало концерти до великих свят. Також у його роботі знаходимо згадки про конкретні прізвища відомих на той час українських акторок, які приїздили з виступом в табори, а саме: Любка Колесса, Галина Левицька, Володимира Божейко, Ванда Остапчук³⁷⁹.

У 2017 році вийшла колективна монографія жінок-дослідниць про українське жіноцтво у горнилі модернізації, в якій один розділ О. Бежук та М. Байдак присвятили саме соціально-харитативній ініціативі жінок у галицьких містах³⁸⁰. Їхня робота є ґрунтовним доробком, оскільки дослідниці вперше ознайомили широкий загал із вагомою роботою, яку виконували галичанки в роки війни. Так, ними було розкрито працю мережі «Дешева кухня» у Львові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Чорткові, Станіславові, Стрию, Тернополі, Бережанах, Підгайцях: «...до кінця зими 1915 року

³⁷⁷ Жук Є. Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні). *Визвольний шлях*. 1963. Кн. 6/112 (186) Червень. Річник X (XVI). С. 644.

³⁷⁸ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920) рр. Київ: [б.в.], 1999. 296 с.

³⁷⁹ Там само. С. 47.

³⁸⁰ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків, 2017. С. 78–105.

«Дешеві кухні» щоденно видавали майже 40 тисяч обідів» для родин солдат і малозабезпечених громадян³⁸¹.

Другий напрямок діяльності, який висвітлили авторки – стала допомога УСС, оснований на роботі організації «Українська самаритянська поміч» та їхнього шпиталю «Захист для українських січових стрільців», відкриті у 1915 році за допомогою Українського крайового комітету і приватній ініціативі дружин стрільців. Жінки дбали про теплий одяг, продукти, медичну допомогу і збирали кошти для військових УСС.

Третій напрямок, розкритий у розвідці – опіка дітьми. Нею займався Львівський комітет «Українського захисту воєнних вдів і сиріт», який до 1917 року відкрив 20 дитячих прихистків. Дослідниці відзначили роботу Герміни Шухевич, Ірини Домбачевської, Марії Білецької, Олени Будзиновської, Павлини Гладилович, Єлизавети Гузар, Марії Ліщинської, Мирослави Мороз. На думку дослідниць, своєю благодійною і громадською роботою «жінки України показали здатність до громадянської самоорганізації в надзвичайних обставинах війни, уміння ефективно вирішувати складні гуманітарні питання із залученням різних ресурсів, а головне – засвідчили готовність бути активними громадянками, які не стоять осторонь біди, що спіткала їх народ»³⁸².

Шкода, що майже не досліджено жіночі організації Буковини. Коротку інформацію знаходимо в дисертації О. Гнатчук «Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. XIX - 30-ті рр. XX ст.)»³⁸³. На жаль, діяльність жіночих організацій у роки війни нею висвітлена фрагментарно. Дослідниця з'ясувала, що в роки війни активні діячки «Жіночої громади» заснували «Комітет українських пань», який розгорнув роботу у військових шпиталях і опікувався

³⁸¹ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105. С. 85.

³⁸² Там само. С.88-89.

³⁸³ Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX - 30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2001. 211 с.

полоненими та утікачами³⁸⁴. Пораненим і сиротам допомагало товариство «Мироносиці», засноване ще у 1886 році. А «Товариство православних русинок» заснувало фундацію ім. Митрополита Володимира Репти, черниці якої піклувалися про поранених у лікарнях.

Одеські жіночі організації дослідив Є. Джумига у своїй дисертації³⁸⁵. Він проаналізував роботу Благодійного товариства дам духовного звання Херсонської єпархії, яке брало участь у наданні допомоги солдатським родинам і військовим в чинній армії; Товариства захисту жінок, діяльність якого була направлена головним чином на підтримку жінок із родин мобілізованих чоловіків. Окремо виділив роботу «дамських комітетів» при Залізничному товаристві допомоги родинам військових під керівництвом дружини інженера Б. Кондрат'єва Віри Леонідівни; Дамського комітету при товаристві «Сокіл», який проводив роботи щодо заготівлі білизни для поранених³⁸⁶.

У дисертації Є. Джумиги йдеться мова також про Жіночий вірменський комітет, очолюваний княгинею Є. Аргутинською-Долгоруковою, яка надавала допомогу вірменам, що потребували одяжі, фінансової допомоги, житла тощо³⁸⁷.

В полі зору українських дослідників опиняється й приватна допомога відомих українських родин на користь постраждалих, мобілізованих, військових, поранених і біженців. Потрібно зазначити, що чимало жінок-дворянок включилися у процес пожертвування і допомоги, як наслідуючи моді, услід за представницями царської сім'ї, так і за покликом серця. Знатні пані очолювали дамські комітети, відкривали лазарети і шпиталі, майстерні та курси, збирали кошти, працювали сестрами милосердя.

³⁸⁴ Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX - 30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2001. С. 96.

³⁸⁵ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 160 с.

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ Там само.

Приватна ініціатива у благодійності на українських землях періоду РСВ репрезентується істориками на основі вивчення добродійної діяльності дворянських родин українських губерній.

Так, детальний аналіз благодійної діяльності дворянських родин Київської губернії під час Першої світової війни здійснила Ісса Тетяна Володимирівна³⁸⁸. Завдяки її дослідженню з'ясувалося, що жінки не були пасивними у цей період, а активно допомагали військовим і нужденним. Дослідниця детально розкрила роботу дамських комітетів, організацій, навела факти і цифри грошових пожертвувань, з'ясувала учать жінок-дворянок в організації шпиталів³⁸⁹. Княгиня М.О. Святополк-Мирська, графиня Є.М. Толстая, княгиня О. Демидова Сан-Донато, баронеса Унгер-Штернберг здійснювали значні пожертвування³⁹⁰. К. Балашова з родиною відкрила 5 шпиталів у Черкаському повіті, а Ольга Лопухіна-Демидова та її дочки фрейліни Високого двору Віра та Єлизавета Лопухіни-Демидови обладнали 2 шпитали в Корсуні, а також збирали речі для військових, підтримували сім'ї запасних³⁹¹. Слід відмітити, що дослідниця з'ясовувала мету і ціль, яку переслідували благодійниці. Так, іноді пожертви робилися для відбілення свого імені. Наприклад, М. Браницьку звинувачували у допомозі австрійським військам³⁹².

До ряду благодійниць Т. Ісса додала нове ім'я – княгиня Марта Давидова. Вона опікувалася шпиталями в Чигирині, а також на пожертви у місті Кам'янка було обладнано новий шпиталь. Приділено увагу й постаті Софії Бобринської, яка працювала під прапором РТХЧ у Смілі при Софіївській лікарні. Вона опікувалася такими шпиталями, які приймали поранених при Смілянському рафінадному підприємстві, при цукрово-буряковому заводі.

³⁸⁸ Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. 217 с.

³⁸⁹ Гук М.С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 39. С. 110.

³⁹⁰ Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. С. 106.

³⁹¹ Там само. С. 144.

³⁹² Там само. С. 101.

Вони утримувалися за кошти самої графині, а Софія Бобринська виконувала обов'язок старшої сестри милосердя³⁹³. У роботі знаходимо чимало імен жінок, що фінансували шпиталі: П. Демидова, княгиня Сан-Донато у м. Ільїнці, княгиня О.П. Довгорука у м. Тальному, Ю. Браницька в родинному маєтку в Білій Церкві.

Не обійшла увагою авторка й діяльність дамських комітетів, зокрема Київського міського дамського комітету під головуванням дворянки О. Дьякової. Він займався обладнанням ліжок у Дегтярівській лікарні, купівлею хірургічних інструментів, білизни, перев'язувальних матеріалів. У дисертації відзначається комітет Є. Трепової при місцевому управлінні ЧХ, який постачав у шпиталі все необхідне, а також збирав пожертви на потреби поранених³⁹⁴. Серед комітетів дослідниця вивчала й такі, як Дамський комітет опікунства сімей запасних приходу Олександрівської церкви (голова Феодора Альтшиллер), Гурток дам, дружин, генералів і офіцерів, очолений З. Рузькою. Об'єднаними зусиллями вони утримували шпиталь імені генерал-ад'ютанта Рузького. Гурток дам-членів клубу російських націоналістів (О. Волокова) організовував пошиття білизни. Загалом дослідниця охарактеризувала благодійну діяльність дворянства як ефективну, добре налагоджену розгалужену систему з успішним використанням коштів, активними діячами якої були жінки-дворянки.

Загально, але із зазначенням прізвищ, благодійну допомогу великих землевласників на Черкащині охарактеризувала у своїй статті директорка Черкаського обласного архіву Т. Клименко. До вище зазначених імен, вона назвала ще Потоцьку поміщицю М.Ф. Соколовську, Лозановську поміщицю Є.М. Сахновську, Самгородську поміщицю Н.А. Альбрант, попечительку

³⁹³ Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. С.134.

³⁹⁴ Гук М.С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних диертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 39. С. 111.

Чигиринського земського лазарету № 3 поміщицю Лору Францієвну Людвиг³⁹⁵.

Благодійність на матеріалах Сумщини досліджувала Л.І. Рожкова. Вона відзначила, що жінки у Сумах і Полтаві активно включилися у справи доброчинності. У Сумах Комітет допомоги воїнам очолила дружина місцевого предводителя дворянства О. Траскіна, у Полтаві - дружина губернатора А. Моллова³⁹⁶. При державному банку діяв Дамський комітет допомоги воїнам і їх родинам. «За чотири місяці своєї діяльності в 1914 р. гурток зібрав та відправив на передові позиції та лазарети понад 39 тис. предметів білизни і теплих речей, 7 390 індивідуальних подарунків та близько 200 пудів харчів»³⁹⁷. Діяли також етнічні комітети. Зокрема, у Сумах і Конотопі був осередок Союзу польських жінок, який опікувався їдальнею для біженців, де пропонувалися обіди за цінами 1 крб. 50 коп., 1 крб. та 60 коп.

Підприємницьку і меценатську діяльність родини Терещенків дослідила О. Ткаченко у ході написання кандидатської дисертації. Невелику за обсягом частину про Першу світову війну можна назвати «жіночою», оскільки більшість інформації стосується саме жінок. Її робота цінна тим, що дослідниця називає конкретні дані: де і коли відкривалися шпиталі та майстерні, хто з жінок ними опікувався, скільки було витрачено коштів. Єлизавета Володимирівна, Єфросинія Миколаївна були співзасновницями лазарету при міській лікарні й входили до його управління. Ольга Миколаївна заснувала взуттєву майстерню для інвалідів війни і виділила кошти на боротьбу з епідемією тифу. Надія Володимирівна очолювала і активно працювала у відділенні ЗС, що збирало кошти та одяг для військових. Також

³⁹⁵ Кліменко Т.А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. 2014. № 4-5. С.19.

³⁹⁶ Гук М.С. Історіографія жіночої благодійності у Першу світову війну. *Шевченківська весна – 2019: історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. К, 2019. С. 171

³⁹⁷ Рожкова Л.І. Благодійність в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини). *Сівєричина в історії України*. 2015. Вип.8. С. 252.

звернула увагу на матеріальну підтримку дамами родини Терещенків чинної армії, поранених та інвалідів³⁹⁸.

Доброчинній діяльності родини Терещенків присвятив дисертацію О. Донік³⁹⁹. Хронологічні рамки роботи включають і роки війни, під час якої родина відзначилася благодійними справами, особливо її представниці. Історик дослідив архівні документи і виявив чимало відомостей про заснування жінками з родини Терещенків шпиталів, майстерень, збір допомоги для військових, поранених та скалічених. Акцент був зроблений на діяльності Надії Володимирівни Терещенко⁴⁰⁰. Вона очолила місцевий комітет Всеросійського земського союзу, зверталася з листами-проханнями допомоги діючій армії, утримувала притулки і майстерню по виготовленню протезів тощо.

Зробив спробу виокремити саме меценатську діяльність жінок родини Терещенків Д. Сергієнко⁴⁰¹. У фрагменті про Першу світову війну дослідник групував отримані його попередниками дані про діяльність Ольги Миколаївни, Надії Володимирівни, Єлизавети Володимирівни Терещенко, Єлизавети Михайлівни, Наталії Уварової-Терещенко⁴⁰².

Найбільш щедрими доброчинцями називають родину Терещенків Н. Загребельна та Є. Маковей. Дослідники також відзначили, що особливо відрізнялися внески саме жінок родини, а саме на кошти Н. Уварової (доньки Ф. Терещенка) утримувалася «Майстерня по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів імені Ф. Терещенка для потреб армії й лазаретів». Ольга Миколаївна Терещенко заснувала лазарет-притулок на 20 осіб і взуттєву майстерню для воїнів нижніх чинів з ампутованими кінцівками. Варвара

³⁹⁸ Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. С. 118-119.

³⁹⁹ Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 211 с.

⁴⁰⁰ Там само. С. 92-93.

⁴⁰¹ Сергієнко Д.В. Меценатська діяльність жіноцтва родини Терещенків (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44(1). С. 87-90.

⁴⁰² Там само. С. 88-89.

Миколаївна Ханенко надала кошти для організації курсів для догляду за хворими й пораненими в госпіталях, Єлизавета Михайлівна Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних зағони на фронті, які підпорядковувалися РТЧХ⁴⁰³.

Благодійну підтримку армії дворянством південноукраїнських губерній розглянула у Н. Гончарова, ізмаїльська історикиня⁴⁰⁴. Хоча у її науковій розвідці роль жіноцтва окремо не розглядається, але вона перераховує членів різних організацій, серед яких зазначає чимало дворянок. А також висвітлює приватну допомогу деяких панянок: «Так, восени 1914 р. дворянка Ю. Соболева облаштувала у власному будинку в м. Миколаєві Херсонської губернії сім ліжок для прийому поранених»⁴⁰⁵. Таким чином вона розширює список жінок-благодійниць. Майже у складі кожного товариства були жінки: у Миколаєві у Товаристві допомоги родинам запасних – голова З. Мязговська; в організованому в Одесі комітеті із догляду за пораненими – з Р. Нікітіна (очільниця); серед членів Акерманського повітового комітету із збору пожертвувань на повітряно-військовий флот – В. Бур'янова, голова Дамського комітету – П. Спіліоті, общину Червоного Хреста очолювала Л. Белікович; Комітет допомоги воїнам у Миколаєві – Ф. Каноннікова⁴⁰⁶.

Спробу комплексного аналізу приватної жіночої благодійності в роки війни зробила К. Потіцкая⁴⁰⁷. Вона на конкретних прикладах розглянула наступні напрямки жіночої благодійності: першочергова допомога фронту, організація різних медичних закладів для надання допомоги пораненим, відкриття освітянських закладів для дітей солдат, будинків сиріт, моральна

⁴⁰³ Загребельна Н.І., Маковей Є.О. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 226.

⁴⁰⁴ Гончарова Н.О. Благодійна підтримка армії дворянством південноукраїнських губерній у військових діях початку XX ст. *Військово-історичний меридіан.* 2016. № 3(16). С. 32-43.

⁴⁰⁵ Там само. С. 39.

⁴⁰⁶ Там само. С. 38-39.

⁴⁰⁷ Потіцка К.С. Жіноча приватна благодійність у роки Першої світової війни. *Вісник Дніпропетровського університету.* Серія «Історія та археологія». 2016. Випуск 24. С. 83- 88.

підтримка військових і матеріально-фінансова допомога їхнім сім'ям. Але недоліком статті є те, що авторка, часто описуючи роботу комітету чи лазарету, не зазначає місця його розташування. Водночас, К. Потіцкая подала інформацію про невідомі раніше в історіографії жіночі установи: Обухівський лазарет імені М.Н. Гербень, яким керувала О. Долгорукова; Кременчуцьке товариство зі збору теплих речей на потреби війни; Госпіталь імені графині О.М. Толдчей; Харківський Дамський комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Ще одна, не менш важлива тема, на яку звернула увагу дослідниця, перекладання очільницями-дворянками своїх обов'язків на помічниць: «у Кременчуцькому товаристві зі збору теплих речей на потреби війни посаду голови займала дружина Кременчуцького Голови Дворянства пані Диздєрьова, яка практично не відвідувала комітет. Незважаючи на те, що усі основні документи завізовані офіційною очільницею, його справами займалася пані Казіній»⁴⁰⁸.

На благодійність освітянок в роки війни звернула увагу К. Світич⁴⁰⁹. Дослідниця з'ясувала, що допомога закладів освіти була примусова і добровільна, оскільки від Міністерства народної освіти надійшов список необхідних речей, які мали передавати на фронт учні, їхні батьки і викладачі. Але і з власної волі ряд навчальних закладів ставав «опікунами» армій, збирав посилки для військовослужбовців. Їй вдалося виявити в архівах дані про благодійну діяльність Дубенської, Глухівської, Волчанської гімназій, в яких вчительки і учениці збирали кошти і готували подарунки на свята для військових⁴¹⁰. Педагоги гімназії Ю.Е. Селіванової 0,5% зарплати перераховували у благодійну організацію «Братська допомога». А професор Київської консерваторії Т. Шетохіна організувала безкоштовні концерти для поранених і скалічених воїнів у госпіталях і шпиталях.

⁴⁰⁸ Потіцка К.С. Жіноча приватна благодійність у роки Першої світової війни. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія «Історія та археологія». 2016. Вип.24. С.85.

⁴⁰⁹ Світич К.С. Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження». 2017. Вип. 3. С. 148-155.

⁴¹⁰ Там само. С. 152-153.

Звернула увагу на діяльність Глухівської жіночої гімназії дніпровська дослідниця К. Потіцкая⁴¹¹. Вчителі та учениці надавали допомогу воїнам і їхнім сім'ям, збирали кошти і речі, надсилали пасхальні подарунки: «Із звітів за 1914–1916 рр. видно, що розмір грошових внесків цього навчального закладу сягнув 8301 руб. 37 коп., а пожертви різними речами оцінювалися на суму 1,2 тис. руб.»⁴¹².

Про систематичну матеріальну підтримку ученицями Катеринославського і Маріупольського єпархіальних жіночих училищ писали також Ю. Берестень і В. Мороз⁴¹³. Перші шили білизну та мішки для респіраторів для шпиталю княгині Урусової, збирали речі й продукти для шпиталю Іваненка. Вихованки Маріупольського училища брали участь у благодійних заходах і також жертвували кошти, збирали теплий одяг і продукти харчування⁴¹⁴.

Благодійну діяльність «Комітету університетських дам» в Новоросійському університеті вивчала І. Гребцова⁴¹⁵. Вона з'ясувала, що комітет був створений у 1915 році із дружин та доньок службовців університету. Очолив його Д. П. Кишенський, а замісниками були О.І. Набоких і Є.С. Іловайська. До складу правління увійшло 11 жінок, а всього на установчих зборах були присутні близько 40⁴¹⁶. На основі опублікованого звіту Комітету за 1916 р. дослідниця виокремила наступні напрямки роботи університетських дам: збір членських внесків, коштів і теплих речей для біженців та армії, пошиття одягу, проведення благодійних концертів,

⁴¹¹ Потіцка К. С. Жіноча приватна благодійність у роки Першої світової війни. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія «Історія та археологія». 2016. Випуск 24. С. 83-88.

⁴¹² Там само. С.87.

⁴¹³ Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). Проблеми політичної історії України: зб.наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші]. Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. С. 117-138

⁴¹⁴ Там само. С. 130-131.

⁴¹⁵ Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX - начало XX ст.). Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. Исторический факультет. Одесса.: Астропринт, 2009. 504 с.

⁴¹⁶ Там само. С. 302-303.

піклування в університетських лікарнях про поранених воїнів. До 1 січня 1916 р. комітет зібрав 3121 руб. 27 коп. На ці кошти пошили 578 сорочок, 225 пар онуч, 105 ватних безрукавок і 169 пар рукавиць⁴¹⁷.

У рамках монографічного дослідження історії функціонування жіночих єпархіальних училищ харківська дослідниця Світлана Нижнікова торкнулась допомоги вихованок Тульчинського училища: «збирали кошти на різдвяні подарунки воїнам, закупили 295,5 аршин полотна для Кубанського полку. Протягом усього 1914–1915 навчального року єпархіалки віддавали частину хліба та булок, що їм виділялися, та відправляли їх для сімей солдатів, яких мобілізували»⁴¹⁸. Також історик не оминула й літературні вечори зі збором коштів для біженців⁴¹⁹.

Чимало приватних благодійниць і жіночих організацій, які допомагали польським дітям, назвала О. Білобровець у статті «Організація опіки над дітьми польських біженців в Україні в роки Першої світової війни»⁴²⁰. Дослідниця розкрила ініціативу жінок щодо створення Товариства опіки над бездомними дітьми, відкриття притулків і організації у них харчування, освіти, а також збору коштів на потреби дітей. У роботі було названо чимало імен польських дам, які взялися за допомогу: «У самому Києві почав облаштування зразковий притулок на 11 дівчат з ініціативи пань Добровольської, Дорожинської, Гулянської, утримуваний за їх кошт»⁴²¹.

Отже, в українській історичній науці відбуваються позитивні зрушення – історики досліджують «забуті» теми. Було опубліковано низку наукових статей із даної проблематики. Хоча увага дослідників не тільки приділена загальним характеристикам діяльності благодійних організацій, але й

⁴¹⁷ Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX - начало XX ст.). Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. Исторический факультет. Одесса: Астропринт, 2009. С. 303.

⁴¹⁸ Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. Харків: Майдан, 2018. С. 76.

⁴¹⁹ Там само. С. 94.

⁴²⁰ Білобровець О.М. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. С. 97-110.

⁴²¹ Там само. С. 101.

акцентується увага на внеску жіноцтва у справу допомоги пораненим, військовим, дітям, біженцям, самим жінкам.

3.2 Сестри милосердя та Червоний Хрест в історичній науковій літературі

1617 р. у Франції священик Вінсент де Поль у м. Шатіньйон заснував першу общину сестер милосердя, і ось уже протягом століть жіноцтво готове безкорисливо служити заради добра та миру. Юридичне оформлення допомоги хворим та пораненим у регулярній армії кожної з держав, які ставали учасниками військових дій упродовж XVIII – першої половини XIX ст., відбулося в результаті підписання у 1864 р. 16 країнами Женевської угоди, що затверджувала принципи діяльності Червоного Хреста для полегшення участі хворих і поранених⁴²².

В Україні перший відомий випадок милосердя датується 1641 р. під час війни між донськими і запорозькими козаками з османським військом. «При Азовському «засадному сидінні» з 7 червня по 26 вересня допомогу пораненим і хворим надавали жінки. Під час постійних атак турків вони з'являлися на бойових позиціях, перев'язували поранених, приносили їжу голодним воїнам»⁴²³. Офіційно діяльність Товариства Червоного Хреста на українських землях утвердилася після приєднання Російської імперії до Женевської конвенції у 1867 р. Засноване того ж року Російське Товариство Червоного Хреста (далі – РТЧХ) до 1879 р. мало назву «Общество попечения о больных и раненых». Перша місцева червонохресна управа була створена 25 листопада 1867 р. у Таврійській губернії за сприяння відомого громадського діяча Г.В. Жуковського⁴²⁴.

⁴²² Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (PIHЦ, SIS, IBI).

⁴²³ Грибан О.Г. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в українських губерніях в кінці XIX – на початку XX ст. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки., Київ. 2013. Вип.10. С. 113.

⁴²⁴ Там само. С. 114.

Управи відкривалися для підготовки медсестер на випадок війни, але на початку ХХ ст. Російське товариство Червоного Хреста поширює свою діяльність на цивільне населення імперії. Осередки товариства створюють мережу медичних закладів із обслуговування дітей, жінок та малозабезпечених верств суспільства. В українських губерніях з'явилися дитячі поліклініки, лікарні, утримувалися богодільні, велася боротьба з інфекційними хворобами. Товариства накопичували кошти на випадок війни. Проводилося навчання кваліфікованих сестер милосердя на професійних курсах⁴²⁵.

На початку Першої світової війни в українських губерніях діяло 12 общин сестер милосердя, підвідомчих РТЧХ. На 1915 р. у них нараховувалось 1979 жінок: Катеринославська Катериненська (209), Житомирська (80), Кам'янець-Подільська в пам'ять імператора Олександра III (121), Київська Маріїнська (468), Кременчуцька Маріїнська (42), Одеська Касперівська (379), Полтавська (99), Рівненська (18), Харківська (410), Херсонська (56), Чернігівська св. Феодосія Углицького (61), а також Миколаївське місцеве управління – 36 сестер⁴²⁶.

Радянська історіографія – це певний період «забуття» питань як благодійності, так і сестринської справи.

В роки війни також накопичилися офіційні видання-звіти та списки Товариства Червоного Хреста, медичних закладів, в яких розкривалася інформація про їхню діяльність. У звітах наявні повідомлення про жінок, їхні посади, про виконану роботу. Наприклад, у «Списке лиц, состоящих на службе Российского общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта к 1 января 1916 года» перераховано всіх попечительниць приватних

⁴²⁵ Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).

⁴²⁶ Список сестер милосердя Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц: составлен по сведениям, имеющимся в Канцелярии Главного управления Российского общества Красного Креста к 1-му августа 1915 года. Петроград: Гос. тип., 1915. 35 с.

лікувальних закладів в українських губерніях: «...Давидова Маргарита Миколаївна – помічниця піклувальниці госпіталю Київського дворянства; Демидова Єлизавета Федорівна – піклувальниця офіцерського лазарету Волинського дворянства вь місті Києві ...»⁴²⁷.

Містять інформацію про сестер милосердя, заходи дам попечительок, лікарок звіти Лазарету для поранених воїнів Харківського медичного товариства і Всеросійського союзу міст № 4 (перша частина і медична частина №4), які описав професор лікарні Б. Г. Пржевальський⁴²⁸.

Імена самих сестер милосердя по губерніям імперії знаходимо в окремому виданні «Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными в лечебные учреждения Красного Креста, военных организаций, общественных организаций и частных лиц» за 1915 р. Насичений конкретними фактами «Сборник распоряжений по службе сестер милосердия в учреждениях РОКК и военного ведомства при армиях Юго-Западного фронта» виданий в Києві 1916 році. Він містить інструкції для сестер милосердя в лікувальних закладах Червоного Хреста воєнного часу, положення про винагороди сестер милосердя під час війни, у збірнику зазначений розмір підйомних грошей; прописані правила про призначення, перекладах, відпустки і відрахування сестер милосердя громад Червоного Хреста в лікувальних закладах військового часу; вказані правила носіння сестринської форми.

Друкували звіти про діяльність також самі общини сестер милосердя за роки своєї діяльності: «Отчет Киевской Мариинской общины сестер милосердия за 1914 год. Киев, 1917», «Отчет Полтавской общины сестер милосердия за 1914 год. Полтава, 1915». У звітах дається детальний опис виконаної впродовж року роботи, наводяться списки сестер милосердя, що

⁴²⁷ Список лиц, состоящих на службе Российского общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта к 1 января 1916 года. К, 1916. С. 23-25.

⁴²⁸ Пржевальский Б.Г. Медицинская часть отчета о лазарете для раненых воинов Харьковского медицинского общества и Всероссийского союза городов № 4. Харьков., 1916. 16 с.

працювали в общині, зустрічаються відомості про роботу санітарних загонів, які вирушали на фронт, детально описується устрій, організація і проведення подібних курсів.

У радянській історіографії проблематика діяльності ЧХ в роки війни не була пріоритетною для дослідження. Наявні історичні розвідки та видання радянських дослідників розповідали про досягнення радянського товариства ЧХ, його участь у створенні осередків первинної санітарної допомоги, організації медико-санітарної справи та обходили увагою дорадянську історію товариства. Новий етап в історіографії розпочався після проголошення незалежності України.

Одним із перших дисертаційне дослідження історії Товариства Червоного Хреста, включно з 1914-1917 роками, присвятив чернівецький історик С. Кармалюк «Діяльність організації Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.». Потрібно зазначити, що праця здебільшого побудована на потужному пласті архівних джерел, а також із залученням періодичної преси. Дослідник вперше виокремив роботу общин, які мали лазарети і які не утримували лікувальних закладів, поділив діяльність товариств за роками, визначаючи пріоритетні напрямки їх роботи у той чи інший рік. Він розглянув заходи ЧХ для цивільного населення, допомогу на фронті чи на прифронтових територіях. Автор показав, як головну медичну роботу управ, так і додаткові види допомоги, яку практикували общини. У дисертації виділені такі напрямки: допомога фронту – турбота про поранених і хворих; відкриття власних лазаретів, спорядження рухливих загонів медсестер і госпіталів; організація навчання сестринської справи з подальшою відправкою в зону бойових дій; забезпечення воїнів білизною, теплими речами, як власного виробництва, так і придбаними за кошти, отримані в результаті збору серед місцевого населення; проведення концертів, вистав, читання для підтримки духовних потреб солдатів; співпраця з навчальними закладами щодо організації лазаретів у їх приміщеннях; збори коштів для підтримки армії, амбулаторій, незахищених верств населення шляхом проведення благодійних

лотерей-алеґрії, вистав, концертів та вечорів; друкували списки воїнів, які перебували на лікуванні, щоб полегшити розшук їхнім родичам⁴²⁹.

Дисертація цінна також статистичними даними, що дають можливість говорити про кількість задіяних жінок. Автор називає деяких очільниць дамських комітетів, про яких раніше не писали – графиню Ігнат'єву, баронесу Гревеніц. Його робота дає можливість оцінити масштаби і напрями діяльності як великих общин – Херсонської, Кам'янець-Подільської, Харківської, так і маленьких повітових⁴³⁰.

Слід відзначити спільну монографію М. Кукурудзяка, С. Кармалюка, В. Волошина «Місіонери добродійності і милосердя». Вони зосередили увагу на діяльності найближчого до фронту Подільського відділу Червоного Хреста і його філій у повітових містечках. У праці детально розглядається робота Кам'янець-Подільського і Немирівського дамського комітетів ЧХ на чолі з княгинею Ігнат'євою і княгинею Щербатовою відповідно. За наведеними даними, можна визначити головні напрямки роботи жінок у дамських комітетах ЧХ: організація збору необхідних коштів на різні потреби, пошиття білизни та іншого одягу, проведення благодійних заходів. Окремо автори виділили роботу жіночого комітету м. Кам'янець: «У цей час (1916 році) комітети ЧХ займаються в основному збиранням коштів, але тільки жіночий комітет ЧХ м. Кам'янця організував пошиття білизни, а також виділив кошти на закупівлю паперу, тютюну, взуття для воїнів»⁴³¹. На роботі сестер милосердя автори зосередили менше уваги. Вони навели інформацію про відкриті лазарети сестер-жалібниць, летючі загони, які проходили лінією фронту і допомагали пораненим.

Досліджував історію українських відділів Російського товариства Червоного Хреста й чернівецький історик В. Оріховський. Його науковий

⁴²⁹ Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867- 1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 124-141.

⁴³⁰ Там само. С. 124-141.

⁴³¹ Кукурудзяк М.Г., Кармалюк С.П., Волошина В.П. Місіонери добродійності і милосердя. Кам'янець-Подільський, 1994. С. 55.

доробок – дисертація і низка статей. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні «Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.)» він доводить, що общини сестер милосердя мали як самостійний характер, так і працювали як відділення місцевих управ РТЧХ, які на початку війни були зацікавлені в збільшенні кількості мобільного молодшого медичного персоналу. Тому часто історію сестер милосердя розглядають разом із управами ЧХ. Автор звернув увагу на навчання молодих дівчат, зокрема на курси, що відкрилися у Житомирі, Катеринославі, Одесі, Сімферополі, Харкові. У Кам'янці-Подільському сестер навчали для місцевих лікувальних закладів⁴³². У зв'язку із продовженням військових дій та збільшенням поранених постала гостра необхідність у розширенні мережі медичних установ. Майже кожна управа ЧХ намагалася утримувати лазарет. При новостворених шпиталях одразу відкривали короткотермінові курси⁴³³. У Києві при Маріїнській общині навчання сестер милосердя пройшли 242 слухачки, а у Херсоні, окрім 2-місячних курсів для сестер милосердя, готували сиділок. Також, зазначає автор, на фронтах не вистачало медичного персоналу, тому досить часто управи відправляли на фронт лазарети чи санітарні загоны, з якими їхали і сестри милосердя. Свої думки він підкріпив архівними фактами, наприклад, що 6 сестер відправилося на фронт у складі етапного лазарету на 50 ліжок від Херсонської общини, а також 16 сестер шпиталю на 200 ліжок поїхали в Тернопіль. Київська Маріїнська община сформувала лазарет на 200 місць і рухливий загін на 50 місць. А Кам'янець-Подільський комітет ЧХ відправив на фронт новостворений загін випускниць. Рухливий загін сестер милосердя з Кам'янця пройшов від Орина до Гусятина і збирав усіх поранених (російських і австрійських), яких відправляли до найближчих лазаретів⁴³⁴.

⁴³² Оріховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1997. С.126.

⁴³³ Там само. С. 130-131.

⁴³⁴ Там само. С.131.

В. Оріховський також статтях розглядав допомогу Товариства Червоного Хреста цивільному населенню, міжнародну діяльність організації, зокрема, тему взаємного обміну інспекційними поїздками сестер милосердя по таборах військовополонених для ознайомлення з умовами їх утримання. На жаль, чи були серед місії українки, автор не зазначає⁴³⁵. Про учасниць місії дізнаємося з монографії російської дослідниці А. Срібної «Сестры милосердия в годы Первой мировой войны»⁴³⁶. У трійку увійшла попечителька Житомирської общини сестер милосердя Н.І. Оржевська, яка залишила за результатами огляду офіційні звіти, що зберігаються у РДВІА⁴³⁷. Жінки мали офіційні зустрічі у військових відомствах, вели переговори про покращення умов полонених, спілкувалися з військовими, передавали матеріальну і фінансову допомогу. Дослідниця відзначила, що Н.І. Оржевська вимагала збільшення фінансування утримання затриманих, а також її дипломатичний талант сприяв звільненню низки чиновників⁴³⁸.

Особливості діяльності Київської громади сестер милосердя, зокрема у роки війни, проаналізував Ф. Ступак⁴³⁹. Він визначив, що жінки працювали як у власних відкритих госпіталях і лазаретах, так і в «медичних закладах Київського благодійного товариства, Київському військовому госпіталі, у лазареті Терещенків у м. Червоному»⁴⁴⁰. А також відзначив відкриття прискорених курсів жінок, зацікавлених отримати медичні навички і стати до роботи.

Більш детальні відомості про організацію навчального процесу Маріїнської общини висвітлені у статті П. Кліщинського. Автор зазначив, що з початком війни у Київській громаді було відкрито одразу 6-тижневі курси

⁴³⁵ Оріховський В. Міжнародна діяльність Російського товариства Червоного Хреста в останній третині XIX ст. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: сторія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 14. С. 158-167

⁴³⁶ Срибная А.В. Сестры милосердия в годы Первой мировой войны. М., 2017. 192 с.

⁴³⁷ Там само. С. 125.

⁴³⁸ Срибная А.В. Сестры милосердия в годы Первой мировой войны. М., 2017. С. 126.

⁴³⁹ Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України., 2009. 269 с.

⁴⁴⁰ Там само. С. 142.

сестер милосердя, на які записалося 2 тис. жінок. Керівництво общини поділило тих, хто бажає пройти курси, на групи очікування по 500 осіб. Пріоритет надавався родичкам військовослужбовців, а також тим, хто мав вищу та середню медичну освіту. Зранку слухачки проходили практичний курс на базі Олександрівської лікарні, а вечорами вивчали теорію⁴⁴¹.

Діяльність общин сестер милосердя на Волині досліджує житомирський історик медицини І. Круковська⁴⁴². На базі архівних документів та опрацьованої літератури вона встановила, що у воєнний час існували такі установи: Луцький інститут сестер милосердя та приватна школа сестер милосердя графині Потоцької у Подільській губернії, Школи медсестер при Волинському відділенні Російського Червоного Хреста (м. Житомир, м. Рівне), Школа сестер-жалібниць при Рівненській та Житомирській релігійних общинах сестер милосердя⁴⁴³. Детальну увагу дослідниця звернула саме на Рівненську общину, яка відкрилася у 1910 р. з метою забезпечення регіону жіночим медичним персоналом. Тут готували сестер-жалібниць, санітарок, які б доглядати хворих і поранених у військовий і мирний час, оскільки на південно-західному кордоні імперії між Варшавою і Житомиром не було жодної общини⁴⁴⁴. На основі статуту Рівненської общини сестер милосердя, що збірається в ЦДІАУК, дослідниця визначила перелік предметів, які викладали для майбутніх сестер: акушерство, санітарія, епідеміологія, фармакологія, хірургія, терапія, десмургія, анатомія, догляд за хворими та ін.⁴⁴⁵. Практикувалися учениці в лікарні, яка була відрита в общині. Тут вони

⁴⁴¹ Кліщинський К.В. Евакуація навчальних закладів Правобережної України влітку-восени 1915 р.: планування і проблеми реалізації. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2016. С. 268.

⁴⁴² Круковська І.М. Медична освіта на Волині. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. С. 376-418.

⁴⁴³ Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).

⁴⁴⁴ Круковська І.М. Медична освіта на Волині. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. С.397.

⁴⁴⁵ Там само. С. 397.

проводили щеплення, прийом і догляд за хворими. За даними офіційних джерел, дослідниця визначила, що у 1912 році община нараховувала вже 100 членів⁴⁴⁶.

Умови життя та діяльності сестер в общинах, на основі статутів кількох общин, вивчала одеська дослідниця Т. Мойсеєва⁴⁴⁷. Вона обрала декілька територіальних громад, одними з яких були Житомирська община і Олександрівська (Херсонська) общини сільських сестер ЧХ. Незважаючи на те, що стаття хронологічно доведена до 1914 р. і безпосередньо не торкається війни, її робота цікава нам тим, що дослідниця окреслює особливі правила роботи общин, з якими вони і вступили у військовий час⁴⁴⁸. Наприклад, окрім допомоги і догляду за хворими, роботи у шпиталях і під час епідемій, до статуту Житомирської общини входила норма участі сестер у міжнародних акціях ЧХ в разі війни, а Херсонської – проводити навчання для селянок, які бажають навчитися доглядати за хворими, а також працювати на городі, по домашньому господарству⁴⁴⁹. Висвітлено вимоги до претенденток: вік 18-40 років, знання грамоти. При вступі жінки надавали метрику, посвідчення від поліції про благонадійність і згоду батьків чи чоловіка. Як і в інших общинах, навчання було теоретичне та практичне (у лікарнях), а після іспитів і випробувального терміну (від 6 місяців до 2 років) жінки отримували свідоцтво. Сестри, які отримували необхідні навички, звільнялися у резерв, були військовозобов'язані і повідомляли про зміну місця проживання⁴⁵⁰. Дослідницею наголошується, що відповідно до Житомирського статуту, члени

⁴⁴⁶ Круковська І.М. Медична освіта на Волині. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. С.397.

⁴⁴⁷ Мойсеєва Т.М. Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелекція і влада*. Серія Історія. 2013. Вип.29. С.165-175.

⁴⁴⁸ Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).

⁴⁴⁹ Мойсеєва Т.М. Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелекція і влада*. Серія Історія. 2013. Вип.29. С. 168, 171.

⁴⁵⁰ Там само. С.171.

общини працювали безкоштовно, а всі кошти і подяки віддавали на утримання общини⁴⁵¹. Сестри дотримувалися суворих правил: носили форму, жили за розпорядком, відпустка надавалася лише з дозволу керівництва, на кожному з них заводили послужний список, у який вносили всю інформацію про службу і відрядження.

Одним із найпотужніших був осередок РТЧХ у Катеринославі, при якому була заснована община сестер милосердя. Відомості про неї знаходимо в статті дніпропетровського історика К. Недрі «Червоний Хрест – катеринославський досвід (1908 – 1917)». Як зазначає автор, своїй успішній діяльності організація завдячує подружжю Урусових⁴⁵². Князь Микола Петрович очолював ЧХ ще з 1908, а його дружина княгиня Віра Георгіївна Урусова – дамський комітет, який першим відгукнувся на заклик допомагати постраждалим на війні⁴⁵³. Одразу на початку військових дій було організовано тримісячні курси сестер милосердя. Дослідник зазначив, що на навчання приймали осіб, які мали середню освіту, віком від 16 до 40 років, християнок⁴⁵⁴. Після теоретичного навчання жінки складали іспити, практикувалися, і лише після офіційного вступу до Катеринославської общини отримували свідоцтво і право виконувати милосердний обов'язок⁴⁵⁵. На основі «Списка сестер милосердя Російського общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц» дослідник навів такі дані, що на серпень 1915р. до Катеринославської общини сестер милосердя

⁴⁵¹ Моїсеєва Т.М. Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелігенція і влада*. Серія Історія. 2013. Вип.29. С. 170.

⁴⁵² Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. Історія науки і біографістика: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).

⁴⁵³ Недра К.М. Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908-1917). *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3-4. С.141.

⁴⁵⁴ Гук М.С. Жінки у товаристві Червоного Хреста у роки Першої світової війни у вітчизняних дослідженнях. *Матеріали XIII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2019: Історія»*. К, 2019. С. 121.

⁴⁵⁵ Там само. С. 141.

Червоного Хреста входило 209 членкинь. Жінки працювали в Катеринославських лазаретах, госпіталях і у двох рухомих загонах. Також випускниці курсів несли службу не тільки вдома, а й у відрядженнях – медичних і санітарних закладах у Кременчуці, Тирасполі, Львові, Любліні, Бердичеві. А 13 сестер Кременчуцької общини працювали на пароплави-шпиталі «Португаль», який був потоплений у Чорному морі німецьким підводним човном 17 березня 1916 року⁴⁵⁶.

Важливим доробком для теми Катеринославської общини є стаття Т. Цимлякової та Т. Архіпової⁴⁵⁷. Дослідниці описали наявні документи в фондах музею, які стосуються створення і діяльності курсів сестер милосердя: «фонды Марии и Лидии Антиповых, А.Ф. Середы, К. М. Трофимовой, П.Е. Бохвалова, А.Я. Приволоцкой, нагрудный знак сестры милосердия З.Л. Носковой, медаль «За храбрость» («Георгиевская») сестры милосердия М.С. Антиповой»⁴⁵⁸. Наявні в музеї документи Катеринославського товариства Червоного Хреста. Стаття побудована дослідницями як історія Першої світової війни в регіоні із зазначенням джерел, які зберігаються у фондах музею.

Особливості праці сестер милосердя Всеросійського Земського союзу в період Першої світової війни дослідила К. Світич⁴⁵⁹. Вона використала архівні документи, які дали змогу уточнити особливості офіційного й особистого життя сестер. Всеросійський союз міст – добротинна громадська організація, яка надавала допомогу військовим і пораненим тилу та в районі бойових дій і підпорядковувалась Російському товариству Червоного Хреста. Під прапором ВЗС діяли різноманітні організації, зокрема і общини сестер милосердя. На

⁴⁵⁶ Недря К.М. Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908-1917). *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3-4. С.143.

⁴⁵⁷ Цимлякова Т. Н., Архіпова Т. А. Реликвии Первой мировой войны в собрании Днепропетровского национального исторического музея. *Вопросы германской истории*. 2015. С. 166-179.

⁴⁵⁸ Там само. С.175.

⁴⁵⁹ Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 96-98.

основі офіційних документів ВЗС, які вивчала автор, 4,5 тис. сестер працювали у лавах ВЗС і належали до нижчого медичного персоналу⁴⁶⁰. На один тиловий лазарет припадало по 10 сестер, у прифронтовій зоні – 12-15 осіб⁴⁶¹.

К. Світич звернула увагу на етнічний, віковий склад праюючих жінок на ниві милосердя. Дослідниця з'ясувала, що вступ до сестринства був обмежений лише для осіб іудейського віросповідання⁴⁶². Спираючись на архівні матеріали, авторка показала, що не було і вікових критеріїв для вступу: «Так, у Полтавській лікарні № 5 працювало чотири неповнолітні сестри милосердя, а в списках персоналу Євгенінського шпиталю одна сестра-учениця»⁴⁶³.

К. Світич з'ясувала, що умови праці жінок були різними. Все залежало від розташування фронту, обсягів фінансування, компетентності керівництва. Наприклад, як зазначила автор, сестри, які працювали у шпиталях, проживали в гуртожитках, харчувалися в їдальнях, мали можливість приймати ванну, на одну сестру припадало 10-12 хворих. Життя в зоні бойових дій було набагато важчим. Жінки проживали у наметах, у бараках влаштовувалася кухня, чергування тривало по 12 годин, і на одну сестру припадало до 40 осіб. Але, як пише дослідниця, на оплату праці умови не впливали. Щомісяця сестри милосердя отримували нагороду 40 руб., а 150 руб. виплачувалося одноразово при вступі до общини⁴⁶⁴. Тому серед жінок було більше бажаючих залишитися при шпиталях, отже, на лінії фронту постійно відчувалась нестача медичного

⁴⁶⁰ Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47.С. 96.

⁴⁶¹ Бурмага В. П., Світич К. С. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Вопросы германской истории*. 2015. С. 60.

⁴⁶² Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 96

⁴⁶³ Бурмага В. П., Світич К. С. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Вопросы германской истории*. 2015. С. 61.

⁴⁶⁴ Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (PIHЦ, SIS, IBI).

персоналу⁴⁶⁵. Сестри ВЗС доглядали за хворими, слідкували за чистотою, провітрюванням, за роздачею їжі і прийомом ліків, доповідали про динаміку змін своїх підопічних. Статут, як зазначила К. Світич, регламентував і зовнішній вигляд молодшого медичного персоналу – сіра чи коричнева сукня, фартух зі знаком звання і нашивка «ЧХ», а на верхній одяг одягали пов'язку. Авторкою наголошено, що через важкі умови праці сестри часто самі потребували медичної допомоги, і з'ясовано, що це питання було вирішене лише через рік після початку війни. При Київській Маріїнській общині було організовано шпиталь на 30 місць саме для сестер милосердя⁴⁶⁶.

Цікавий факт про приватну допомогу сестрам милосердя знаходимо у роботі А. Срібної. Вона знайшла інформацію, що полтавська поміщиця Н.А. Чечеріна запропонувала власний будинок для відпочинку сестрам, які отримали поранення чи потребували відпустки. Їм надавалися кімнати, харчування, медична допомога, транспорт⁴⁶⁷.

Історію сільських відділів Червоного Хреста на Лівобережжі вивчав О. Силка⁴⁶⁸. Дослідник поставив завданням довести, що у селах та маленьких містечках також плідно працювали жіночі комітети ЧХ, общини сестер милосердя, відділи ЧХ. Він зафіксував функціонування 3 общин сестер милосердя, 6 жіночих комітетів та 11 сільських місцевих відділень. Автор детально відобразив напрями їх діяльності як до 1914 року, так і під час війни. Робота цінна тим, що знаходимо конкретні імена жінок, які працювали у відділах: «Серед членів Золотоніського осередку були і члени Золотоніського благодійного товариства: М.Г. Семичева, А.В. Марковська, Л.Н. Сафронова,

⁴⁶⁵ Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 97.

⁴⁶⁶ Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. Історія науки і біографістика: електронне фахове видання (Історичні науки). 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).

⁴⁶⁷ Срибная А.В. Организация деятельности сестер милосердия в годы Первой мировой войны. Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. 2014. Вып. 5 (60). С.79.

⁴⁶⁸ Силка О.З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні. Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 234-246.

Л.К. Лащенко, М.С. Мержвинська та З.Д. Ігнатовська»⁴⁶⁹. О. Силка визначив також кількісний відсоток жінок у відділах Лохвицького осередку і дамському комітеті. Серед головних напрямків роботи сільських осередків автор виділив заснування і опіку лазаретами, збір коштів на облаштування лікарень, допомогу пораненим, біженцям, надсилання на фронт подарунків. Наведена інформація підкріплена архівними даними з інформацією, переліками лазаретів з ліжками, кількістю і наповненням різдвяних подарунків, сумами коштів, які були зібрані та використані на різні потреби⁴⁷⁰.

У публікації Ю. Берестеня і В. Мороза заслуговує на увагу інформація щодо догляду черницями поранених у власних лазаретах і лазаретах Червоного Хреста⁴⁷¹. Вони констатують достатні матеріальні ресурси та необхідну господарську інфраструктуру монастирів, що дало можливість черницям належно лікувати і доглядати поранених. Так, Тихвінський та Іосифський жіночий монастир утримували по 20 ліжок, також безкоштовно працювали доглядальницями, молодшим медичним персоналом у ЧХ⁴⁷².

Прояв харитативної активності жінок у Львові під час Першої світової війни вивчала львівська дослідниця М. Байдак⁴⁷³. Насамперед, виявити свій хист, талант, милосердя львів'янки змогли і у «шпитальній» діяльності. Дослідниця зазначила, що українки «організувалися» після відступу російських військ у 1915 р. Наприкінці червня цього року ініціативна група жінок відкрила два шпиталі в приміщенні Духовної семінарії та монастирі оо.Студитів, при яких було організовано ще й курси медсестер⁴⁷⁴. Історик визначила особливості медичної допомоги львів'янок: по-перше, це різний

⁴⁶⁹ Силка О.З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 238.

⁴⁷⁰ Там само. С. 238-240.

⁴⁷¹ Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші].* Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. 117-138.

⁴⁷² Там само. С. 127.

⁴⁷³ Байдак М.С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). *Українознавчий альманах.* 2015. Вип.18. С. 119-123.

⁴⁷⁴ Там само. С. 121.

соціальний статус тих, хто бажає допомогти – студентки, вчительки, монахині; по-друге, шпиталі надавали допомогу особам усіх національностей⁴⁷⁵. По-третє, допомога мала й патріотичний характер. На противагу польському політичному домінуванню, було створено товариство «Захист Українських Січових стрільців» на чолі з Л.Артимович. Жінки збирали кошти, речі, а також дбали про лікарні для стрільців. Важливу допомогу надавали осередки Червоного Хреста. Організація у Станіславі мала 19 філій, які співпрацювали з Київським РТЧХ. «До кінця 1919 року жінки-членкині цього товариства надали допомогу 12152 пораненим та інтернованим, 11191 хворому. Також вони упорядкували 180 військових могил»⁴⁷⁶.

Чимало організацій допомоги пораненим діяло під прапором Червоного Хреста. Однією з них був «Український комітет помочі пораненим жовнірам» у Відні. Останньому присвятила розвідку львівська дослідниця О. Бежук⁴⁷⁷. Незважаючи на те, що праця безпосередньо торкається саме діяльності О. Левицької-Бесараб, яка деякий час очолювала організацію і потім працювала сестрою милосердя, дослідниця розкриває деякі аспекти роботи комітету на основі спогадів учасниць та архівних джерел. «Український комітет допомоги пораненим українським жовнірам» розпочав свою роботу наприкінці 1914 року і невдовзі отримав дозвіл на діяльність Міжнародного Червоного Хреста. Серед бажаючих працювати були: Ольга Левицька-Бесараб, Іза і Марія Дольницькі, Олена Кисілевська, сестри Кульчицькі, Олена Федак-Шепарович, Стефанія Будзиновська, Марта Білецька, Марія Левицька. Як зазначила дослідниця, склад комітету постійно змінювався, оскільки більшість українських емігрантів мала нелегальний статус⁴⁷⁸. Головним завданням жінки окреслили пошук українських поранених у Відні, яких часто

⁴⁷⁵ Байдак М.С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). Українознавчий альманах. 2015. Вип.18. С.121.

⁴⁷⁶ Там само. С.122.

⁴⁷⁷ Бежук О.М. Діяльність О. Левицької-Бесараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2008. № 612. С. 43-47.

⁴⁷⁸ Там само. С. 43.

віддавали під польський контроль. Тому більшість солдатів перебували у важких умовах⁴⁷⁹. Українки домовлялися про кращі умови, харчування і догляд за пораненими, проводили розшуки рідних: подавали до українського часопису «Діло» звістки у рубрику «Розшуки», забезпечували хворих книгами, журналами, молитовниками. Праця Комітету допомоги пораненим жовнірам охоплювала шпиталі, що розміщувалися в II, III, IV, VII, VIII, IX, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX округах Відня, воєнні бараки в XI, XIII, XIX округах.

Авторка відзначила неабиякий внесок у діяльність комітету Ольги Левицької-Бессараб, яка працювала сестрою милосердя. Вона щоденно відвідувала хворих, розподіляла грошову допомогу, виконувала роль посередника між товариством й австрійським Червоним Хрестом, підтримувала тих солдатів, які після ампутації вчилися жити по-новому. А при шпиталі № 4 у Грінцінгу активістка заснувала щоденні курси української граматики, арифметики, історії України, культури і (для тих, хто бажав) основ німецької мови⁴⁸⁰.

У Відні та його околицях Комітет заснував 60 бібліотек, у яких літературу формували відповідно до зацікавлень хворих. Для них влаштовували вечори-дискусії та доповіді на патріотичні теми й вистави. Протягом 1916 р. Комітет поширює свою діяльність на табори полонених: Фрайштадт, Дуна-Сардагель, Вецляр, Зальцведель, Раштат. У них силами жінок з Комітету навчали української та німецької мов, проводили літературні та музичні вечори, облаштовували читальні, також велась політично-просвітницька робота⁴⁸¹.

У Львові для лікування поранених стрільців силами жінок «Українського самаритянського комітету» було засновано шпиталь під назвою «Захист для Українських січових стрільців», управителькою якого стала Ірина Домбачевська. Вона опублікувала короткі спогади про історію шпиталю, перебуваючи в еміграції у Нью-Йорку. Авторка пише, що заклад приймав

⁴⁷⁹Бежук О. М. Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2008. № 612. С.44.

⁴⁸⁰ Там само. С. 44.

⁴⁸¹ Там само. С. 45.

стрільців, поранених українців з австрійської армії і полонених з російської. Комітетом організовувалися курси медсестр, які пройшли теоретичне і практичне навчання. Хворим надавалася не тільки медична допомога, а й забезпечували їх літературою, проводилися вечори, сестри допомагали писати листи⁴⁸². Робота цінна також тим, що І. Домбачевська називає низку імен шпитальних медсестр, які переважно невідомі широкому загалу, але здійснили всій вклад-допомогу пораненим.

У той же час імена очільниць місцевих управ ЧХ зустрічаються рідко. Переважно жінки управляли дамськими комітетами при управах. Але бували й винятки. Наприклад, в статті російської історикині Н.А. Родіонової, яка досліджувала подружжя Брусилових, знаходимо, що його дружина Надія Володимирівна Брусилова у Вінниці очолила місцевий комітет Червоного Хреста, а також ще декілька благодійних організацій «Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям, Общество приютов для детей запасных солдат»⁴⁸³. З розвідки Н. Родіонової отримуємо важливу інформацію про листування подружжя. Надія Володимирівна Брусилова детально розписувала заходи, які проводилися товариством: пошиття одягу, збирання коштів, надання допомоги інвалідам, пораненим, дружинам мобілізованих, біженцям.

Постать благодійниці Наталії Оржевської (Шаховської) відображена лише у коротких статтях краєзнавців про її життя та діяльність. Зокрема, життєвий шлях княжни потрапив до багатотомного видання «Реабілітовані історією», де Є. Тіміряєв узагальнив всі відомості про княжну в окремій статті «Сестра милосердя, благодійниця». Автор дослідив Пам'ятні книжки Волинської губернії і з'ясував, що Наталія Іванівна очолила Волинський губернський комітет Червоного Хреста, попечительську раду Житомирської

⁴⁸² Домбачевська І. У шпитальній, військовій службі. *Наше життя*. Листопад. 1952 р. Ч. 11. С.3.

⁴⁸³ Родионова Н. А. Портрет жены А. А. Брусилова: Н. В. Брусилова на Родине и в эмиграции. *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*. 2016. Вып. 1 (68). С. 74.

Маріїнської общини сестер-жалібниць; була заступником голови Волинського відділення допомоги постраждалим на війні солдатам та їх сім'ям; попечителькою патронату для скалічених воїнів; очолювала товариство боротьби з дитячою смертністю⁴⁸⁴. Під час війни вона обладнала лазарет ЧХ, в якому й працювала..

Завдяки монографії «Почесний громадянин міста Катеринослава князь М.П. Урусов. Соціально-політичний портрет» істориків К. Недрі і П. Чернобая відомо про очільницю Дамського комітету Червоного Хреста княгиню Віру Георгіївну Урусову в Катеринославі. До її обов'язків входила опіка пораненими, опіка шпиталем, який був відкритий в домі Урусових. Навики сестринської справи княгиня отримала, навчаючись у Тамари Абахідзе, тому, на думку істориків, змогла очолити лікувальний заклад. Відзначили автори особисту участь В.Г. Урусової і роботу дамського комітету по забезпеченню лазаретів, рухомих загонів білизною. Таким чином комітет відкрив швейну справу, до якої залучалися дружини мобілізованих, і зміг забезпечити медичні заклади південного району⁴⁸⁵. Княгиня контролювала виготовлення і роздачу подарунків воїнам, опікувалася місцевим притулком «Югобеженец», збирала кошти для встановлення пам'ятника загиблим на санітарному кораблі «Португаль».

Про кваліфіковану допомогу випускниць Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства йдеться у статті З. Петрова⁴⁸⁶. Матеріал не містить висновків і узагальнень, а носить переважно інформативний характер. Автор відзначив, що більшість із 268 випущених у 1914 році дівчат

⁴⁸⁴ Науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією" / [Л.А. Копійченко, Д. Я. Самолюк, Є. Р. Тіміряєв]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії. Житомир: Полісся, 2010. Кн. 3. С. 116-117.

⁴⁸⁵ Недра К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет. Дніпропетровськ.: Національний гірничий університет, 2013. С. 68.

⁴⁸⁶ Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 гг.). *Международный медицинский журнал*. 2006. № 4. С. 139-146.

відправилися у земські лазарети і госпіталі. На фронт відпрошувались і учениці 4-5 курсів, щоб працювати в якості сестер милосердя і фельдшерів⁴⁸⁷.

Про подвиг харків'янки, сестри-милосердя Ксенії Бондаренко зазначив миколаївський історик В. Пархоменко у монографії «У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой войны»⁴⁸⁸. Вона врятувала офіцера в час боїв у Карпатах, винесла на плечах під час битви і донесла до пункту допомоги. За це була нагороджена Георгіївським хрестом IV ступеня. Робота історика побудована на конкретних прикладах жіночих подвигів, переважно – росіянок. На жаль, джерела, звідки автор отримав інформацію, ним не зазначено.

В російській історіографії вивчається еволюція образу сестри-милосердя під час війни. Б. Колоницький стверджує, що образ сестри милосердя трансформувався від символу патріотичної мобілізації жіноцтва на початку 1914 р. – до негативного сприйняття жінки у формі ЧХ, а саме, у образ морального розкладу війська і в тилу, розпусти, легковажності⁴⁸⁹.

Російська дослідниця Є. Сенявська, аналізуючи ставлення офіцерів і простих солдат до сестер милосердя, зробила висновок, що відношення було здебільшого ворожим. Вона, досліджуючи щоденники солдат, виділила наступні причини: по-перше, всюди на фронті спостерігалось падіння моралі, розпуста, хаотичні інтимні зв'язки, насильство; по-друге, чоловіки скаржилися, що жінкам надавалися на фронті кращі умови. Також їх «невлаштовував» доступ до сестер лише офіцерів, а не рядових солдат⁴⁹⁰.

Ще одна російська історикиня О. Сімонова, досліджуючи зміни образу сестри милосердя в літературі, зазначила, що еротизація торкнулася фольклору, художніх листівок, громадянську прозу. В літературі зберігався

⁴⁸⁷ Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 гг.). Международный медицинский журнал. 2006. № 4. С. 143.

⁴⁸⁸ Пархоменко В. А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой. Николаев: ННУ им. В. А. Сухолинского, 2011. С. 49.

⁴⁸⁹ Колоницкий О.Б. Образ сестры милосердия в российской культуре эпохи Первой мировой войны. URL: <https://military.wikireading.ru/3179>.

⁴⁹⁰ Сенявская Е.С. «Без бабы и без вина и война не нужна». Историческая психология и социология истории. 2013. Т.6. № 1. С. 36-39.

образ милосердного ангела на початку війни, але згодом традиція зображати сестру як святу, трансформується⁴⁹¹.

Українські дослідники даний напрямок майже не вивчають. Наявні лише подинокі згадки про використання повіями та аферистками образу сестер ЧХ. Т. Герасимов, пише, що на українських землях серед представниць «давньої професії» також побутувала мода носіння форми сестри милосердя, але у Києві їх відрізняли з легкістю: вони вирізнялися надмірним макіяжем і «любов'ю» до закладів розпусти⁴⁹². Дослідник знайшов у тогочасній пресі приклад, як у Житомирі «працювала» 17-річна аферистка. Вона випрошувала допомогу, одягнена у форму медсестри ЧХ.

Є. Джумига, досліджуючи криміногенну ситуацію у війсьній Одесі, також звернув увагу на факти обкрадання людей «несправжніми» сестрами милосердя: «29 жовтня 1914 року в газеті «Одесский листок» була надрукована інформація про те, що якісь жінки з пов'язками Червоного хреста на руці збирають гроші від імені Дамського комітету та зокрема його голови Л.С. Сосновської. При цьому відзначалося, що комітет жодних повноважень на таку акцію не давав, а закликав звертатися до місцевої влади у випадку зустрічі з такими людьми»⁴⁹³.

Таким чином, аналізуючи науково-історичні дослідження, пов'язані з вивченням історії общин сестер милосердя під час війни, констатуємо факт, що дослідники фокусують увагу на жіночому досвіді під час війни, в якості молодшого медичного персоналу. Дослідникам вдалося накопичити фактологічний матеріал та зробити певні узагальнення.

⁴⁹¹ Симонова О. А. Образ сестры милосердия в русской литературе конца XIX – начала XX века: диалог с традицией. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sestry-miloserdya-v-russkoy-literature-kontsa-xix-nachala-xx-veka-dialog-s-traditsiey/viewer>.

⁴⁹² Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 160.

⁴⁹³ Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_12. С. 98.

Висновки до розділу.

Здійснений історіографічний аналіз дозволяє стверджувати важливість виокремлення жіночої благодійної діяльності як складової потужної громадської консолідованості населення заради допомоги військовим, постраждалим у війні бійцям, їхнім родинам і біженцям в роки Першої світової війни. До кінця ХХ століття тема майже не висвітлювалась, оскільки належала до «буржуазних», і лише на новітньому етапі спостерігається поживлення розробки цього питання. Більшість дослідників погоджуються і підтверджують концепцію, що війна відкрила жінкам шлях до громадської діяльності. Для жінок-дворянок та інтелігенток це була можливість виявити здібності й зробити свій вклад. Для жінок-біженок чи незахищених верств підтримка жіночих благодійних товариств стала «рятувальним кругом». У той же час, ще недостатньо вивченна жіноча участь у роботі добродійних організацій. Можна виділити наступні тенденції висвітлення теми. Одна частина дослідників вивчають історію благодійності під час війни загалом. Вони лише обмежуються загальною інформацією жінок у складі товариства чи організації, згадками про благодійні акції і заходи збору коштів, а також лише перераховують постаті жінок-благодійниць, імена яких досить часто «мігрують» з однієї роботи в іншу. Більше детальної інформації подають спеціальні роботи, переважно істориків жінок, які приділили увагу саме жіночим благодійним організаціям. Третя група, вивчає приватну допомогу титулованих жінок, дворянок або представниць відомих українських родин. Але проблематика потребує фундаментальних досліджень, побудованих на джерельній базі, які б поповнили і узагальнили історію благодійної діяльності жінок під час війни.

Наукова репрезентація діяльності жінок у Товаристві Червоного Хреста в якості сестер милосердя ілюструє масштаби участі жіноцтва, медичної допомоги пораненим і цивільному населенню як на теренах українських губерній Російської імперії, так і на територіях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Автори вводять до наукового обігу чимало архівних

документів, що ілюструють масштаби і значення жіночої допомоги на ниві милосердя. Істориками все більше звертається увага на організацію общин сестер милосердя та напрямки їхньої роботи. Але слід зауважити, що тема потребує більш детального дослідження, як на мікро-, так і на макрорівнях.

РОЗДІЛ IV. ФЕНОМЕН ЖІНОЧОЇ УЧАСТІ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ В РОКИ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

4.1. Військова діяльність українських жінок у лавах УСС: історичні дослідження

У війни не тільки чоловіче, а й жіноче обличчя. До Першої світової війни панувало уявлення, що жінкам в армії не місце. Але Велика війна змінила звичні правила. Вперше в історії в армії з'явилися жінки. У Великобританії в 1917 році був створений допоміжний жіночий армійський корпус, у якому в 1918 році служило 40 тисяч жінок, із яких понад 8 тисяч - іноземки. В Російській імперії був створений «жіночий батальйон смерті» під командуванням Марії Бочкарьової. Свої власні збройні жіночі загони сформували полячки.

Протягом десятиліть істориків цікавили тільки військові і дипломатичні аспекти конфлікту, зокрема політичні причини війни. Історія зосереджувалася довкола військових кампаній. Але якщо західними дослідниками жіночий досвід війни почав вивчатися з 1970-х років у рамках соціальної історії суспільства у стані війни, то українські історики до 90-их ХХ ст. працювали в «звичному режимі». Лише в сучасній українській історіографії «жіночі» сюжети набирають популярності й потребують детального вивчення.

Українки вписали свою власну сторінку в історію Першої світової війни. Галицька, австрійська і закордонна преса рясніла фотографіями та історіями жінок у лавах Українських січових стрільців. Незважаючи на те, що закони Австро-Угорщини забороняли жінкам воювати, у 1914 році була сформована Жіноча чота УСС–II, підрозділ Легіону УСС. Дівчата брали участь у військових тренуваннях, слухали лекції з медицини і військової історії, носили стрілецьку форму. У червні 1914 р. взяли участь у святкуванні Шевченківського ювілею. З оголошенням війни жінкам довелося «прокладати» свій шлях на фронт і долати перепони чоловічого спротиву. М.Байдак зазначила, що вдалося встановити імена лише 34 жінок, які, ймовірно, були на фронті: «Анастасія Василик, Василина Ощипко, Ганна

Дмитерко, Марія Голубович, Ірина Кузь, Катерина Філіповська, Олена Степанів, Ольга Підвисоцька, Павлина Михайлишин, Стефанія Сіяк, Софія Галечко, Стефанія Новаківська, Ганна Бойчук-Гаврилук, Аделіна Куниська, Марія Бачинська-Донцова, Анна Цісняк, Павлина Рис, Катря Пацулів, Марія Петруняк, Марія Гіжовська-Крілик, Софія Худяк-Липкова, Марія Терлецька, Анна Лендюк-Цар, Наталія Рихвіцька, Емілія Кушнір, Анна Кушнір-Плетінкова, Марія Фединяк-Коник, Янка Коник, Марія Чмир-Косак, Софія Чмир-Левицька, Софія Навроцька-Трач, три сестри Ориськівни (їхні імена дослідниці з'ясувати не вдалося)⁴⁹⁴.

Серед стрільчинь найбільше інформації в наукових виданнях можна знайти про Олену Степанів, Софію Галечко, Ганну Дмитерко, Ірену Кузь, Ольгу Підвисоцьку, а інші персоналії в українській історіографії представлені лише епізодично.

Перші роботи про стрільчинь були в тогочасних публікаціях у львівських газетах «Діло», «Українське слово», закордонних у Джерсі Сіті і Нью Джерсі – «Свобода». Газети подавали інформацію про феномен жінок у війську, сповіщали про їхні подвиги та нагороди. Жіночими постатями цікавилася й австрійська преса.

Відомими на всю імперію усусок зробила публікація військового кореспондента Франца Мольнара «Дівчата – бойовики у розстрільній» (Звіт воєнного кореспондента із Галицького фронту. Східна Галичина, 13 серпня 1915). Виходила стаття ще у трьох скорочених передруках⁴⁹⁵. Він особисто поспілкувався з Софією Галечко, виклав особисте враження про неї та Ірену Кузь: «Вона (С. Галечко – М. Г.) блондинка, незвичайно дівоча, з викроєними чертами лиця, дуже поважна і дуже гарна, одягнена у, дещо надшарпаний, польовий стрій, з крісом на рамені, має на ковнірі відзнаки старшого

⁴⁹⁴ Байдак М.С. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. №6. С. 1288-1289.

⁴⁹⁵ Зленко П. Українські Січові Стрільці: (матеріали для бібліографічного покажчика). Варшава: Накладом Укр. воєн.-історич. т-ва, 1935. Ч.1. С. 24.

десятника... . Вигляд цієї дівчини (І. Кузь- М. Г.) більш мужеський; вона високого і сильного зросту, гарна, з коротко обтягим волоссям і сміливим взором»⁴⁹⁶. Із розмови з Галечко Ф. Мольнар дізнався про участь у команді польового маршала-лейтенанта Гофмана жінок – Олени Степанів, яка вже була в полоні, Анни Дмитерко, Павлини Михайлишин, Ольги Підвисоцьку.

«Діло» і «Українське слово» друкували замітки про Софію Галечко і Олену Степанів. Чернівецька газета «Народний голос» перерахувала подвиги буковинки Ірени (Олени або Ірини) Кузь⁴⁹⁷.

Епізод перебування О. Степанів у Відні представлено у спогаді Северини Кабаровської «Олена Степанів. Хорунжий січових стрільців на засіданні «Українського жіночого комітету» помічі для ранених у Відні дня 15 січня 1915 р. (на спомини)»⁴⁹⁸.

Окремі епізоди перебування О. Степанів у російському полоні висвітлювались у публікації Андрія Баб'юка «Утеча УСС з глибини Росії» на сторінках «Вісника СВУ» 1916р. у Відні⁴⁹⁹.

Олена Залізник опублікувала статтю «Дещо з діяльності українських жінок» у Календаріку для Січових стрільців: жовніров-українців у 1917 р.⁵⁰⁰.

«Як Степанівна йшла в неволю» – про етапування О. Степанів російськими конвойними військами подано без підпису в газеті «Українське слово» у грудні 1915 р.⁵⁰¹.

⁴⁹⁶ Мольнар Ф. Дівчата–бойовики у розстрільній. Звіт воєнного кореспондента із галицького фронту. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 186.

⁴⁹⁷ Доброжанський О.В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.): до 90-річчя Буковинського віча 1918 р. Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.

⁴⁹⁸ Кабаровська С. Олена Степанів. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню «Українського жіночого комітету» помічі для ранених у Відні дня 15 січня 1915 р. (на спомини). *Українське слово*. Львів, 1916. 30 січ. Ч. 21. С. 3–4; 31 січ. Ч. 28. С. 2–3.

⁴⁹⁹ Баб'юк А. Утеча УСС з глибини Росії. Вісник Союзу визволення України. Відень, 1916. 23 лип. Ч. 108. С. 483–484. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Львівська літературна агенція «Піраміда». 2009. С. 149–150.

⁵⁰⁰ Залізник О. Дещо з діяльності українських жінок. Календарик для Січових Стрільців і жовнірів українців. 1917. Відень, 1916. С. 102.

⁵⁰¹ Як Степанівна йшла в полон. *Українське слово*. Львів, 1915. 23 грудня. Ч. 164. С. 3.

Після війни і до 1939 року видавалося чимало спогадів, записувалися інтерв'ю учасників стрілецького руху. Історіографічну цінність теми становлять опубліковані в 1934–1935 рр. у львівському виданні «Червона калина» спогади Олени Степанів про історію Січового стрілецтва та участь у ньому жінок. Це роботи «Жінка-воjak»⁵⁰² та «З воєнних усмішок»⁵⁰³, які розкривають жіночу стрілецьку історію. Мемуарний блок презентують спогади О. Степанів про учасників національно-визвольних змагань та її сучасників – Гандзю Дмитерко (участь в Січових Стрільцях-II та Галицькій війні), Софію Галечко – стрілецькі кадри на Закарпатті; зустріч у Пісочній).

Постать Олени Степанів є найпопулярнішою, як серед тогочасних авторів, так і нинішніх. Вона стояла біля витоків жіночого стрілецького руху, брала участь у знакових битвах, потрапила в полон і за її поверненням додому спостерігала Європа. Більшість наявних опублікованих спогадів і робіт присвячено саме їй, в яких розкриваються сюжети її життя та діяльності.

Участь Олени Степанів у канцелярії УСС у Львові в 1914 р. ілюструє спогад Миколи Угрин-Безгрішного «Нарис історії Українських січових стрільців». Також автор згадує про жіночий гурток ЧХ у Калуші і роботу жінок у львівській стрілецькій їдальні⁵⁰⁴.

Згадував про діяльність О. Степанів керівник Українського січового стрілецтва Михайло Галущинський у роботі «З Українськими січовими стрільцями (спомини з 1914–1915 рр.), виданій у 1934 році»⁵⁰⁵. Автор зазначає, що він особисто був противником «щоби жіноцтво виконувало активну військову службу», «не міг і не можу сьогодні погодитися з тим». Саме він не дозволив О. Степанів перший раз перебувати у війську.

⁵⁰² Степанів О. Жінка-воjak. *Назустріч*. Львів, 1934. Ч. 12. - С. 3.

⁵⁰³ Степанів О. З воєнних усмішок. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів: Червона Калина, 1934. С. 17–19.

⁵⁰⁴ Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських січових стрільців. Рогатин; Львів; Київ, 1923. Ч. 1. С. 33, 37.

⁵⁰⁵ Галущинський М. З Українськими Січовими Стрільцями (спомини з 1914–1915 рр.) Львів., 1934. С. 70–71.

У 1934-1936 рр. Гандзя Дмитерко опублікувала спогади «Тайний «Пласт» перед війною»⁵⁰⁶. Авторка подає цінну інформацію про О. Степанів, яка очолювала один із гуртків «Пласту», де вивчали спочатку теорію «пластового порядку»: в'язання вузлів, азбуку Морзе, сигналізацію, таборування; вчилися стріляти з рушниці та револьвера, проходили практичні зібрання. А також щоденникові записи «Під Лисовичами» (уривки) Гандзі Дмитерко відображають останній період перебування на фронті Олени Степанів та її російський полон⁵⁰⁷.

Військовій тематиці присвячені також спогади Михайла Горбового «О. Степанівна як командир сотні» та «Невже тільки випадки»⁵⁰⁸.

Оригінальні сюжети, пов'язані із поверненням Олени Степанів із російського полону, містяться у статті Осипа Навроцького «Олена Степанівна і скандинавські жінки»⁵⁰⁹. Його інформація ґрунтується на свідченнях полонених і дозволяє проілюструвати шлях повернення з полону О. Степанів через Фінляндію, яка тоді ще належала Російській імперії, до Львова.

У спогадах Остапа Луцького «Олена Степанівна» 1939 р. йдеться про перебування героїні у російському полоні в Туркестані, де вона в оригіналі читала Мольєра і Шекспіра, висвітлено її участь в Українській Галицькій Армії з листопада 1918 р. до серпня 1919 р., роботу керівника штабної канцелярії 4-ої бригади тощо⁵¹⁰.

На жіночому розумінні та сприйнятті війни акцентувала Ірина Вільде у інтерв'ю-розмові з Оленою Степанів, що було надруковане у журналі «Жіноча доля» в 1939 році. Інтерв'ю, як і спогади, дають можливість дослідникам

⁵⁰⁶ Дмитерко Г. Тайний «Пласт» перед війною. *Нова хата*. Львів, 1936. 15 листопада. Ч. 22. С. 2.

⁵⁰⁷ Дмитерко Г. Під Лисовичами (уривок із щоденника). *Нова хата*. Львів, 1934. Листопад. Ч. 11. С. 4.

⁵⁰⁸ Горбовий М. О. Невже тільки випадки. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1934. Квітень. Ч. IV. С. 6–7. Горбовий М. О. Степанівна як командир сотні. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931.

⁵⁰⁹ Навроцький О. Олена Степанівна і скандинавські жінки. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 33–34.

⁵¹⁰ Луцький О. Л. Олена Степанівна. *Наша мета*. Львів, 1919. 2 листопада. Ч. 19. С. 6–7.

поглянути на війну «очима жінки». Хорунжа Степанів поділилася своїми думками, що вона проти масовості жінок у війську, розповіла про більш приязне ставлення рядовиків до жінок, ніж старшини, згадала про Софію Галечко⁵¹¹. Інтерв'юер також поділилася своїми враженнями про респондентку.

Окреме місце в мемуарній літературі, присвяченій О. Степанів, займають публікації Осипа Назарука, українського громадського діяча, письменника, журналіста: «Характеристика старшини УСС. Олена Степанівна, хорунжий УСС», де проаналізовано її діяльність від участі в роботі Русько-української радикальної партії до служби в бойовому підрозділі січових стрільців на фронті. Коротенька замітка «Думки офіцерів УСС про Олену Степанівну, записані Осипом Назаруком», що ілюструє участь Олени Степанів у другому штурмі на горі Маківка, оцінки її генералами Фляйшманом та Матегієм, перебування у Відні в січні 1915 року. Зібрання під загальною назвою «Спогади про перебування Олени Степанів у легіоні УСС (Запис Осипа Назарука)» розповідає про жінку у бойовому з'єднанні січовиків – питання прийняття присяги, інтелігентність, знання революційної літератури та ін. Його роботи знаходяться в ЦДІА України у м. Львів Ф. 359 і були використані О. Книгицькою при написанні своєї дисертації про О. Степанів⁵¹².

Окрему групу складають спогади представників української діаспори у США, Німеччині, Канаді в середині ХХ ст. У 1937 році бібліограф Петро Зленко у Варшаві видав роботу «Українські січові стрільці. Матеріали до бібліографічного покажчика»⁵¹³. Серед численних описів він подав також опис статей в українській та німецькій пресі, які згадували жінок-стрільчинь –

⁵¹¹ Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / упоряд. О. Шаблій. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2003. С. 526-527.

⁵¹² Книгиницька О.В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С.36-37.

⁵¹³ Зленко П. Українські Січові Стрільці: (матеріали для бібліографічного покажчика). Варшава: Накладом Укр. воен.-історич. т-ва, 1935. Ч.1. 36 с.

Олену Степанів⁵¹⁴, Софію Галечко⁵¹⁵, Ірену Кузь⁵¹⁶, Анну Дмитерко⁵¹⁷, а також матеріали, які стосуються жіночої добродійної діяльності. У Нью-Йорку було видано роботу Ганни Дмитерко-Ратич «Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій... (Жмут спогадів про Олену Степанівну)»⁵¹⁸, Олени Залізник «Із моїх спогадів про Олену Степанів»⁵¹⁹, Ірини Книш «Життя і легенди Олени Степанівни»⁵²⁰, Лідії Лугової «Жмут спогадів про Олену Степанів-Дашкевич»⁵²¹, Уляни Любович (Уляни Старосольської) «Бойові подруги»⁵²², Анни Рудницької «Per aspera ad astra»⁵²³. У спогадах М. Кураха «Олена Степанівна (Фрагмент спогадів про події з-перед 50 років)» йдеться про участь О. Степанів у підготовці січового руху у Львові в передвоєнний час, її активну життєву позицію⁵²⁴.

Про Ольгу Підвисоцьку, її подвиг у битві на узгір'ї перед Рудками у 1919р., згадував сотник Осип Станімір у книжці "Моя участь у визвольних змаганнях»⁵²⁵. Про Ганну Дмитерко та її історію написав у своїй книзі «У межах зацікавлення» 1986 р. Іван Кедрин - журналіст, військовий армії УНР,

⁵¹⁴ Зленко П. Українські Січові Стрільці: (матеріали для бібліографічного покажчика). Варшава: Накладом Укр. воєн.-історич. т-ва, 1935. Ч.1. С.11, 25.

⁵¹⁵ Там само. С. 11,24,25.

⁵¹⁶ Там само. С. 24.

⁵¹⁷ Там само. С. 25.

⁵¹⁸ Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 252–255.

⁵¹⁹ Залізник О. Із моїх спогадів про Олену Степанів. Наше життя. Нью-Йорк, 1963. Грудень. Ч. I. С. 10–11. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 256–260.

⁵²⁰ Книш І. Життя і легенди Олени Степанівни. Свобода. Джерзі-Сіті; Нью-Йорк, 1965. 15 черв. Ч. 111. С. 2; 16 червня. Ч. 112. С. 2; 17 червня. Ч. 113. С. 2; 18 червня. Ч. 114. С. 2. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 261–270.

⁵²¹ Лугова Л. Жмуток спогадів про О. Степанівну-Дашкевич. Календар Нового Шляшу на 1964 р. Вінніпег, 1964. С. 121–124. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 271–273.

⁵²² Любович У. (Старосольська У.) Бойові подруги. *Наше життя*. Нью-Йорк, 1973. Липень-серпень. Ч. 7. С. 6–8. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 274–277.

⁵²³ Рудницька А. Per aspera ad astra. Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / за ред. О. Шаблія. Львів, 2003. С. 568–574. 120

⁵²⁴ Книгиницька О.В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 41.

⁵²⁵ Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917—1920. Торонто, 1966. С. 69.

очільник редакції газети «Діло», віце-президент Наукового товариства імені Т. Шевченка в Америці. Хоча видання містить більше інформації про її життєвий шлях, ніж участь у війні, його робота проливає деяке світло на долю жінки-воїна⁵²⁶.

У 1967 році Спілкою української молоді Америки було видано збірку «Визначні українські жінки»⁵²⁷. До них автори зарахували деяких стрільчинь – Олену Степанів і Софію Галечко⁵²⁸. Про останню у книзі зазначено лише роки життя і відзнаки в боях. Щодо О.Степанів, то автори зібрали інформацію про дитинство, шлях до стрілецької організації, боротьбу за право бути вояком, спогади про першу відзнаку за військову службу, життя після війни.

Першою роботою, яка містила висновки щодо жіночого вкладу в історію УСС, стала робота В. Темницького «Українські січові стрільці», видана ще у розмах війни у 1915 році⁵²⁹. На його думку, участь «січових стрілиць» свідчить про рівні права жінок і чоловіків. У своїй роботі він виділив участь жіноцтва у окремий підрозділ. Автор відзначив, що на плечах жіночої половини лежали обов'язки харчування стрільців: «жінки і дівчата з міської інтелігенції варили звербованим добровольцям на вільнім полі у казанах обіди, не раз серед дощу і хляпавки, обкурені димом, що й годі було розпізнати їх»⁵³⁰. Пише автор про залізну силу волі трьох дівчат О. Степанів, С. Галечко і М. Михайлишин (автор чомусь використав ініціали М., а не П. – М. Г.), які вибороли собі право бути у війську: «Всі наші «січові стрілиці» дали доказ, як несправедливо і дрібничково відмовляти засадничо прийняття женським добровольцям. Фактови, що женські добровольці повнять жовнірську службу не гірше мужчин, не хочу надавати надзвичайне виїмкове значіння. Він потверджує

⁵²⁶ Кедрін І. У межах зацікавлення. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто., 1986. С. 391-393.

⁵²⁷ Визначні українські жінки. Матеріали і гутірки. Упор. Софія О. Бура Д. Чайковський. Нью-Йорк. 1967. Ч. 24. 116 с.

⁵²⁸ Там само. С. 52, 102.

⁵²⁹ Темницький В. Українські січові стрільці (думки і уваги з приводу укр. мілітарного руху). Відень, 1915. 40 с.

⁵³⁰ Там само. С. 22.

лише слушність погляду про рівність людини та її повну рівновартість, чи вона женського, чи мужського пола»⁵³¹.

Важливою для дослідників є праця четара легіону УСС, члена НТШ в Америці С. Ріпецького ««Українське Січове Стрілецтво», видана у 1956 році⁵³². Автор мав на меті показати ідеологічні, культурно-історичні, громадсько-моральні та політично-визвольні моменти історії УСС. Українських жінок він назвав співтворцями українських військових організацій. На Великих жіночих зборах у 1912 році активістки обговорювали завдання жінки на випадок війни, вектор незалежної держави, який має бути ціллю боротьби, ухвалювали відозви (всього три) закликами будувати власне майбутнє держави.

Автор зазначає, що жіноцтво першим (а не громадська старшина) зрозуміло необхідність бути підготовленими на випадок війни. Частина жінок розпочали санітарні курси, а управа організувала збір коштів на «Потреби України». За словами автора, зібрана сума покрила витрати перших тижнів бойових одиниць УСС⁵³³. Найчастіше у роботі зустрічається ім'я Олени Степанів. Вона виголосила реферат на Великих зборах «Завдання жінки на випадок війни», увійшла до мобілізаційного комітету, що формував першу бойову сотню УСС. Її та Софію Галечко автор відзначає у битві на Маківці. За його словами, саме ця битва відкрила світу, що у лавах УСС воюють жінки-старшини. На яких позиціях під час бою перебували дівчата, у матеріалі не зазначено, але четар відмітив «активну і відповідальну участь у боях» хорунжої Галечко⁵³⁴.

Колишній стрілець І. Поритко у своїй статті «Наше жіноцтво напередодні нової доби» в збірнику «За волю України», виданому 1967 р. у Нью Йорку, також високо оцінив вклад жіноцтва, як співтворця українського війська і

⁵³¹ Темницький В. Українські січові стрільці (думки і уваги з приводу укр. мілітарного руху). Відень, 1915. С. 30-31.

⁵³² Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью Йорк: Червона калина, 1956. 360 с.

⁵³³ Там само. С. 28.

⁵³⁴ Там само. С. 108.

велику заслугу вгуртуванні студентства Олени Степанів⁵³⁵. Він подав інформацію про три відозви до українського народу, які були прийняті Жіночим організаційним комітетом на чолі з К. Малицькою і О. Степанів, відобразивши їх еволюцію: у 1912 році Комітет закликав українське жіноцтво до «чуйності і готовності стріннути історичну хвилину, що вирішуватиме долю українського народу», що стало поштовхом, на думку автора, для вступу молодих дівчат у ряди стрілецьких організацій⁵³⁶. У відозвах 1913 і 1914 р.р. Комітет закликав формувати спочатку бойовий фонд на «Потреби України», а потім з іншою зміненою назвою «Невгасаючий фонд України». У тому ж самому збірнику опубліковано спогади С. Галечко «Третя чота»⁵³⁷ і привітання стрільців з Великоднем від Українського жіночого комітету у Відні⁵³⁸.

Сучасний стан вивчення історії жінок у війську дослідники оцінюють як незадовільний. За словами львівської історикині М. Байдак, «в українській історіографії склалася традиція згадувати про жінок у війську, але не вивчати їх»⁵³⁹.

Жіночий досвід науковці стали розглядати в рамках вивчення військової історії УСС з 1993 року, але у самостійний науковий напрямок тема не оформилася. На початку це були окремі поодинокі статті у наукових та науково-популярних виданнях М. Лазечко (1993 р.)⁵⁴⁰, О. Козулі (1996 р.)⁵⁴¹, Б. Трофим'яка (1997 р.)⁵⁴².

⁵³⁵ Поритко І. Наше жіноцтво на передодні нової доби. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 95-97.

⁵³⁶ Там само. С. 97.

⁵³⁷ Софія Галечко. Третя чота. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 180-184.

⁵³⁸ Український Жіночий Комітет у Відні – звернення до УСС. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 388.

⁵³⁹ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 30-31.

⁵⁴⁰ Лазечко П. Зброю взяли дівчата. *Літопис Червоної Калини*. 1993. №12. С.18-22; Лазечко П. Участь галицького жіноцтва в стрілецькому русі. *Наукові записки. Львівський історичний музей*. Львів, 1993. Вип. 1. С. 143-149.

⁵⁴¹ Козуля О. Хорунжий української армії. *Рідна школа*. 1996. № 5-6. С. 27-33.

⁵⁴² Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (від поч. 30-40х рр. ХІХ ст. – до 1939 р.). *Визвольний шлях*. 1997. Вип. 10-12. С. 1247-1260.

Одним із першим, хто дав оцінку жінкам у війську була М. Богачевська-Хом'як. Мова йде про працю «Дума України-жіночого роду» (1993 р.)⁵⁴³. Аналізуючи жіночий рух і організації, історикиня відзначила, що жінки Західної України навідріз від наддніпрянок не були пацифістами і вірили, що тільки зі зброєю в руках можна вибороти свої права на державність. Олену Степанів вона називає першою жінкою-вояком в Астрійській імперії. Вона подала її коротку характеристику, але помилковими є її дані щодо полону і заслання в Сибір (Олена Степанів перебувала у Ташкенті), а також обмін на Бочкарьову (цей факт заперечив син О. Степанів Я. Дашкевич). Назвала дослідниця також Софію Галечко і Гандзю Дмитерко. Здебільшого, жінки виноували традиційну роботу у війську: були медсестрами, завідували кухнями⁵⁴⁴.

Львівський дослідник М. Лазечко виклав історію жінок у війську від появи національно-свідомого кола українських жінок, до якого входили студентки, членкині культурно-освітніх організацій, до безпосередньої участі у військових діях Першої світової війни в лавах УСС. Він звернув увагу на підготовку дівчат у спортивно-військовій організації «Пласт», діяльність Жіночого організаційного комітету, його відозви і збори коштів на потреби українського війська, формування жіночої чоти УСС-П. Серед перших учасниць М. Лазечко назвав «Ольгу Левицьку-Бесараб, Павлину Михайлишин, Анну Дмитерко, Марію Бачинську-Донцову, Меланію Балицьку, Марію Петруняк, Софію Навроцьку, Іванну Мурську, Степанію Пашкевич»⁵⁴⁵. На основі розлогих особистих історій про військові подвиги Олени Степанів, Софії Галечко, Ірини (Ірени) Кузь (які не були членами жіночої чоти, але воювали в рядах УСС) і коротких заміток про службу Анни Дмитерко, Павлини Михайлишин, Ольги Підвисоцької автор розкрив жіночий

⁵⁴³ Богачевська М. Дума України жіночого роду. К., 1993. 109 с.

⁵⁴⁴ Там само. С.58-60.

⁵⁴⁵ Лазечко П. Зброю взяли дівчата. Літопис Червоної Калини. 1993. №12. С.18.

шлях та досвід війни, започаткувавши «особистісний» підхід до вивчення історії жінок у війську УСС під час Першої світової війни.

Більш розлогу статтю присвятив О. Козуля постаті Олени Степанів⁵⁴⁶. Він розглянув історію очільниці жіночого військового руху під кутом зору становлення особистості: шкільні роки, військово-патріотичне виховання у "Пласті" та участь у студентських організаціях під час навчання. Автор частково розкрив деталі формування «Жіночого організаційного комітету». Він утворився з кількох (автор не називає) організацій. У комітеті було утворено 3 секції: санітарну, скарбову та організаційну⁵⁴⁷. Олена Степанів виступала від Секції Студенток і увійшла до виконавчого комітету⁵⁴⁸. А у січні 1914 р., як старшина, очолила жіночу чоту УСС-II. На фронт дівчина відправилася з останньою групою стрільців. Щодо участі у військових діях Першої світової війни автор обмежився інформацією про битву під горою Маківка, під Семиківцями, нагородою медаллю за хоробрість та полонем. О. Козуля також подав інформацію про службу в УГА та подальший життєвий шлях О. Степанів.

Якщо військові історики майже не надавали значення жіночій історії у війську, то дослідники пластового руху Західної України перед Першою світовою війною дівчат увагою не обійшли.

Першою значною науковою працею на тему історії Пласту, як основної частини українського скаутингу, стала праця Б. Савчука «Український Пласт: 1911-1939»⁵⁴⁹. Він з'ясував, що перші дівчата у «Пласті» І.Чмоли були «семінаристками Українського педагогічного товариства. У першу спортивно-військову організацію увійшли О. Степанів, Г. Дмитерко, С. Сидорович,

⁵⁴⁶ Козуля О. Хорунжий української армії. *Рідна школа*. 1996. № 5-6. С. 27-33.

⁵⁴⁷ Автор зазначив, що Жіночий комітет виготовив за проектом І. Іванця стрілецький прапор з архангелом Михаїлом, що тримав щит з Галицьким левом, що символізувало єдність Наддніпрянщини і Галичини. С. 23.

⁵⁴⁸ Козуля О. Хорунжий української армії. *Рідна школа*. 1996. № 5-6. С. 22.

⁵⁴⁹ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 278 с.

С. Древо, М. Якимович»⁵⁵⁰. На базі жіночої семінарії заснував П. Франко третій пластовий гурток. Б. Савчук зазначив, що дівочий пластовий рух все ж розвивався слабо та був представлений трьома осередками у Львові, Стрию, Тереховлі. Досліджуючи участь вихованців пласту в національно-визвольних змаганнях, автор згадав Олену Степанів та її драматичний шлях на фронт. Подвиг дівчини під час бою на горі Маківка він передав словами народної пісні «Прощай мій рідний краю»: «Б'ються стрільці на горі Маківці, / Аж ся світ дивує. / А Олена Степанівна ранених курує.../»⁵⁵¹. А спогади львівської пластунки Ганни (Анни) Дмитерко Б. Савчук використав, як джерело для реконструкції труднощів військових буднів стрільців⁵⁵².

Досліджуючи фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні, Б. Трофим'як відзначив участь у пластових організаціях О. Степанів, А. Дмитерко, С. Галечко. Автор часто використовував спогади майбутніх стрільчинь, які згадували свої тренування, навчання та практику пластунів. На думку автора, саме пластовий вишкіл став при нагоді, коли формувалися стрілецькі бойові одиниці: «пластуни негайно зайняли серед УСС становища старшин. Зокрема серед вояків і старшин було 480 стрільців і 39 старшин вихованців Пласту, відомих пізніше старшин УСС. Серед них одразу отримали вищі військові посади – Іван Чмола, Олена Степанів, Софія Галечко»⁵⁵³. Б. Трофим'як підкреслив, що саме вихованки Пласту створили «Жіночий організаційний комітет», збирали кошти на військові потреби, стали у стрілецькі ряди і серед них чимало відомих бойовиків. Військовий досвід жінок-пластунів автор описав на прикладі хорунжих Олени Степанів і Софії Галечко.

Б. Трофим'як детально вивчав розпорядок, тренування та фахову підготовку пластунів. Завдяки його дослідженню, можна вважати, що дівчата-

⁵⁵⁰ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. С. 60.

⁵⁵¹ Там само. С. 79.

⁵⁵² Там само. С. 79-80.

⁵⁵³ Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (від поч. 30-40х рр. XIX ст. – до 1939 р.). *Визвольний шлях*. 1997. Вип. 10-12. С. 1255.

усуски мали наступні навички і були добре підготовленими: вміли будувати табір, плавати, знали основи санітарної допомоги, картографію та орієнтування на місцевості, азбуку Морзе і міжнародні сигнальні знаки, володіли вогнепальною зброєю тощо. Для отримання найвищого пластунського звання потрібно було здати 3 пластових іспити і 5 фахових. А для дівчат одним із спеціальних (фахових) був іспит з куховарства: «показати вмілість без помочі розпалити вогонь, зладити кухню, «зварити зовсім правильний обід із звичайних страв». Спекти хліб та булку. Накрити старанно до столу і чисто подати. Варити чай, каву і какао»⁵⁵⁴.

Гендерні аспекти виховної діяльності молодіжних товариств Західної України розглянула Р. Ліончук⁵⁵⁵. Дослідниця з'ясувала, що формування дівочих відділів було визначальною рисою українського «Пласту». Серед перших пластунок: «Олена Степанів, Дарія Навроцька, Степанія Пашкевич, Ольга Басараб, Марія Якимович та інші, які згодом стали відомими громадськими діячками. Пластовий відділ куреня імені гетьмана Івана Мазепи у Тереховлі був однією з перших дівочих дружин. Його пластунки розробили проект жіночої уніформи, котрий був узятий за основу новоствореними жіночими гуртками»⁵⁵⁶.

Про патріотичний ентузіазм дівчат Першої світової війни також згадували Р. Ковалюк у своїй монографії «Український студентський рух на Західних землях XIX-XX ст.»⁵⁵⁷, О. Дем'янюк у дисертації «Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁴ Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно - визвольному русі Галичини (друга половина XIX ст. - перша половина XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. С.288.

⁵⁵⁵ Ліончук Р. Виховна діяльність молодіжних товариств на західноукраїнських землях у першій половині XX століття: гендерний аспект. *Нова пед. думка*. 2011. № 4. С. 9-12.

⁵⁵⁶ Там само. С. 10.

⁵⁵⁷ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX – XX ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 420 с.

⁵⁵⁸ Дем'янюк, О.Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2004. 225 с.

Вперше, невелику за обсягом розвідку з акцентом на участь жінок у процесах зародження української армії ХХ століття підготував Д. Адаменко⁵⁵⁹. Він прослідковує процес творення військових формувань Січових Стрільців і підкреслює участь у ньому від самих початків жіноцтва «Серед двадцяти активних членів організації (Пласту) були дівчата О. Степанів, С. Сидорович, Г. Дмитренко, С. Древіко, М. Якимович та ін. Ця пластова організація проіснувала близько року — до осені 1912 р. й передала невеликий досвід «Комітетові академічної молоді» та січовій організації»⁵⁶⁰. У 1994 році на одній з наукових конференції дослідники А. Корміч і Л. Корміч з Одеси згадують про героїчних жінок, які воювали серед січових стрільців⁵⁶¹.

Але історія жіночої чоти УСС-ІІ не стала популярною серед дослідників, імена жінок, відомих у роки війни, залишалися довгий час забутими. Про це свідчить видання біографічного енциклопедичного словника «Жінки України» у 2001 році у Києві, до якого не було включено жодної розповіді про жінок-стрільчинь. Давалася взнаки відсутність робіт як про УСС, історія якого довгий час не досліджувалася, так і брак гендерних досліджень.

Не вивчають жіночу історію сучасні військові історики, що займаються темою українського війська УСС. Більшість обмежується лише згадками і фотографіями стрільчинь. Короткі факти із зазначенням років життя, служби та участь у битвах і популярні на той час знімки деяких дівчат-воїнів, помістив у своїй монографії «Українські легіонери: Формування та бойовий шлях українських січових стрільців» І. Монолатій⁵⁶². Автор подав інформацію про хорунжих О. Степанів і С. Галечко, сестру милосердя, десятника

⁵⁵⁹ Адаменко Д. І сталося на тім світі. URL: <http://ah.milua.org/i-stalos-na-tim-sviti-zhinki-v-ukraïnskomu-dobrovolchomu-legioni>

⁵⁶⁰ Там само. URL: <http://ah.milua.org/army/womenuss.html>

⁵⁶¹ Корміч А.І., Корміч Л.І. Жінки у визвольних змаганнях в Україні на початку ХХ ст. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-практична конференція. Одеса. 1994. С. 83 – 85.

⁵⁶² Монолатій І. Українські легіонери. формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914-1918. К.: Темпора 2008. 85 с.

Г. Дмитренко, стрільця О. Підвисоцьку, фото санітарок ЧХ УСС Василяни Ощійко та Катерини Гладун⁵⁶³.

Першість жінок в організації стрілецького руху не заперечує М. Лазарович у своїй роботі, присвяченій Легіону УСС, описуючи заснування ними «Фонду на потреби України» і початок формування військових підрозділів⁵⁶⁴. Додаткового аналізу історії фонду дослідник не проводив. Також у роботі не знайшли відображення діяльності жіночої чоти УСС-П, участь жінок у важливих битвах війни. Їх імен серед основних кадрів стрілецького руху не зазначено, хоча у своєму матеріалі М. Лазарович використав спогади хорунжої Олени Степанів, а також Софії Галечко. Це відмінна риса від авторів, які писали про УСС після війни чи в еміграції, і які самі торували стрілецький шлях.

У 2009 році історики О. Доброжанський і В. Старик видали «Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали»⁵⁶⁵. Дослідники включили у збірник повідомлення з газети «Буковина» про буковинську дівчину Василю Бзову, яка під час бою приносила угорським військовим патрони в окопи, отримала поранення, перебувала на лікуванні в Чернівцях⁵⁶⁶. Опублікували автори дві статті з газет «Народний голос» в Чернівцях і «Буковина» у Відні про військову службу і подвиги Ірени Кузь: шлях до лав стрільців, участь у битві на горі Маківка, про полон дівчиною російських вояків, про хитрість із кобзою, коли дівчина заграла на інструменті й виманила ворогів⁵⁶⁷.

⁵⁶³ Монолатій І. Українські легіонери. формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914-1918. Київ: Темпора 2008. С. 18, 74, 78-79.

⁵⁶⁴ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль, 2016. 626 с.

⁵⁶⁵ Доброжанський О.В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.): до 90-річчя Буковинського віча 1918 р. Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.

⁵⁶⁶ Там само. С.35.

⁵⁶⁷ Доброжанський О.В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.): до 90-річчя Буковинського віча 1918 р. Одеса: Маяк, 2008. С. 41-42, 43-44.

Обмежився лише згадкою про героїчних студенток, випускниць гімназій, семінарій та університетів, що перебували у складі бойових одиниць УСС львівський дослідник В. Ідзьо⁵⁶⁸.

Досвід війни для жінки досліджувала М. Дядюк у своїй монографії «Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю» (2011 р.)⁵⁶⁹. Головна увага приділяється міжвоєнному часу, але саме рокам Першої світової війни дослідниця відводить роль каталізатора жіночих сил. Описуючи зародження жіночого руху, авторка використала спогади учасниць тогочасних подій. Жінки утворили у 1912 році санітарну, скарбову та організаційну секції Жіночого комітету, збирали кошти на мобілізаційні потреби. М. Дядюк визначила наступну рису сформованої у 1914 році жіночої чоти: «це були студентки, представниці молодого покоління, які скористалися досягненням першої фази жіночого руху – доступом жінок до освіти»⁵⁷⁰. З оголошенням війни жіноча чота не мала чіткого розуміння, що має робити. Тому більшість стала виконувати обов'язки в канцеляріях, на кухні, стояла на варті та зустрічала добровольців. На фронт відправилися ті, хто ризикнув патріархальними правилами та мав твердий характер, щоб обійти закони і потрапити у бойові одиниці на загальних засадах (так як жіноча служба була на той час незвична і непопулярна) – Олена Степанів, Софія Галечко, Ольга Підвисоцька, Ірина Кузь, Павлина Михайлишин⁵⁷¹.

Відновленням історичної пам'яті про представниць УСС, розширенням діапазону персоналій, введенням нових імен до наукового обігу зайнялися самі жінки - представниці сучасної історичної науки, члени УАДЖІ М. Байдак і

⁵⁶⁸ Ідзьо В. Австрійський полк «Українські Січові Стрільці» (1914-1918), німецька дивізія «Галичина» (1943-1945) - військові бойові формування з українців у часи першої та другої світових воєн та їх участь в українському державотворенні у першій половині ХХ століття. Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігон», 2016 р. С. 12.

⁵⁶⁹ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів. 2011. 368 с.

⁵⁷⁰ Там само. С. 44.

⁵⁷¹ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів. 2011. С.47.

О. Бежук. Вони взяли за приклад напрацювання західних фемінологічних студій. На сьогодні їхній науковий доробок становить низка статей, дисертації, розділ у колективній монографії з даної проблематики.

У дослідженні «Втеча і повернення: українки в лавах січових стрільців» М. Байдак називає історію жінок з фронту історією особистостей, яка базується, головним чином, на дослідженні джерел особового походження (особисті документи, спогади Олени Степанів, Софії Галечко та ін.). У них жінки розповідали про шлях на фронт, воєнний побут, участь у боях, стосунки з солдатами; залишили відомості одна про одну⁵⁷². Але водночас кожна мала свій досвід війни, власні мотиви та результати. Тому «узагальнити цей досвід доволі складно»⁵⁷³.

Автор зробила спробу розвінчати міфи, які склалися навколо стрільчинь. На основі архівних документів з ЦДІА України у Львові істориком з'ясовано, що жінки ніколи не підписувалися чоловічим ім'ям у реєстрі, а використовували справжні прізвища. Встановлено вік більшості усусок (від 20 до 27 років), спростовуючи наявні в історіографії твердження щодо неповноліття останніх та регіон їхнього походження (сучасні Львівська та Івано-Франківська області). Всі дівчата мали середню чи вищу освіту, здебільшого були студентками вчительських семінарій. Вони служили у війську в різних рангах – солдатів (стрільці, старші стрільці), аспірантів (хорунжі), унтер-офіцерів (десятники, вістуні) й обер-офіцерів (четарі). Кількість членкинь також залишається питанням спірним. М. Байдак зазначила, що вдалося встановити прізвища 34 жінок, які були на фронті⁵⁷⁴.

Дослідницею розкрито також особливості потрапляння жінок на фронт. Окреслено наступні шляхи: одні ставали жінками командирів і отримували протекцію, інші записувалися в санітарні загони, а деяким, як Олені Степанів, доводилося пробивати собі шлях на фронт, обходячи заборони і долаючи

⁵⁷² Байдак М.С. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. №6. С. 1287.

⁵⁷³ Там само. С. 1288.

⁵⁷⁴ Там само. С.1289.

перепони зі сторони чоловіків⁵⁷⁵. Грунтуючись на спогадах самих жінок, охопила авторка й причини особистого характеру, які спонукали їх піти на фронт: Софія Галечко переживала втрату нареченого на фронті, Ірена Кузь пішла заради батька чи наслідувала його приклад (тут дослідники не дійшли точної думки), Олена Степанів називала серед причин заборони, які накладали на жінок; нудьга повсякдення, втеча від обов'язків, національний порив. Дослідницею частково висвітлено питання сприйняття січовичок у суспільстві. Встановлено, що героїзували їх чоловіки-командири, використовуючи історії жінок-усусок як взірець мужності, честі та патріотизму⁵⁷⁶. А ось жіноча половина, навпаки, притримувалася думки, що жінкам місце у шпиталях, а не на фронті. М. Байдак зазначила, що в приватних жіночих текстах відсутні відгуки про усусок, пояснюючи, що більшість залишалася у сімейному просторі та звичних традиціях «матір, дружина і господиня»⁵⁷⁷.

Феномен участі жінки у війні, особливості сприйняття жінкою фронтової дійсності досліджували у спільній розвідці О. Бежук і М. Байдак⁵⁷⁸. У праці «Українські жінки у горнилі модернізації» статус жінки на фронті висвітлено не з точки зору героїзації, а з точки зору фронтових реалій. На думку дослідниць, усуски свідомо брали участь у війні, оскільки вони вже пройшли військовий вишкіл у молодіжних організаціях «Пласт», «Сокіл», «Січ», де отримали непогану військову підготовку, а також були емансиповані в університетах, оскільки більшість з них мала вищу освіту⁵⁷⁹. Надихаючись новими поглядами на життя, дівчата намагалися втекти від життєвих обов'язків, бажали подолати суспільні заборони й довести, що жінки здатні до

⁵⁷⁵ Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 40. С. 47

⁵⁷⁶ Там само. С. 47.

⁵⁷⁷ Байдак М.С. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. №6. С. 1291.

⁵⁷⁸ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.

⁵⁷⁹ Там само. С.78.

будь-якої роботи. Втеча на фронт була спробою змінити життєві уклади⁵⁸⁰. Поряд із цим, досліджуючи спогади Олени Степанів, автори зауважують, що дівчата зіткнулися з важкою реальністю: адже на фронті всі рівні у виконанні обов'язків – потрібно не лише воювати, а й відстоювати власне життя, розділяти життя з чоловіками, які неоднозначно сприймали появу прекрасної статті на бойових позиціях⁵⁸¹.

У дослідженні виокремлено два кардинально різних погляди чоловіків на стрільчинь: сільські хлопці вітали дівчат і підтримували, а от чоловіки із інтелектуального кола, навпаки, засуджували і бачили в жінках конкурентів. Останні тільки тоді визнали жінок, коли ті отримували нагороди за бойові заслуги⁵⁸². О. Бежук і М. Байдак, аналізуючи життя усусок після війни, які повернулися до звичного життя, дійшли висновку, що війна хоч і вплинула на зміну позиції жінки в сім'ї та суспільстві, але не дала відповіді на питання місця жінки в чоловічому світі⁵⁸³.

На власних оцінках жінками свого місця на війні і зосередила увагу в статті «Жіночий досвід війни (на прикладі участі жінок у збройних формуваннях ЗУНР)» М. Байдак⁵⁸⁴. На основі спогадів самих стрільчинь та громадських діячок вона прослідкувала зміну поглядів: від невизначеності свого місця на війні до переконання, що жінка має забезпечити всю роботу в тилу, щоб звільнити чоловіків для війська. Тобто організовувати шпиталі, лікарні, займатися підготовкою санітарних кадрів, виконувати функції лікарів, медсестер, санітарок⁵⁸⁵. Якщо на початку дівчата-стрільчині брали приклад з

⁵⁸⁰ Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 81.

⁵⁸¹ Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 40. С. 48.

⁵⁸² Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 83.

⁵⁸³ Там само. С. 84.

⁵⁸⁴ Байдак М. Жіночий досвід війни (на прикладі участі жінок у збройних формуваннях ЗУНР). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2014_25-26_36.

⁵⁸⁵ Там само.

полячок, то згодом вони вже самі стали прикладом для українок Наддніпрянщини.

Так, історія жінок на війні 1914-1917 р. – історія особистостей і біографічні дослідження залишаються пріоритетним напрямком.

Власний досвід війни хорунжої Софії Галечко з'ясувала О. Бежук⁵⁸⁶. Вона дослідила життєвий шлях стрільчині на основі наявних видань та спогадів січовиків, а також вперше ввела в науковий обіг фрагменти епістолярної спадщини, які розкривають сприйняття дівчиною викликів війни. На її прикладі бачимо, як відчували себе жінки на війні. Дослідниця спробувала передати переживання молодої дівчини, яка пожертвувала сім'єю, здоров'ям, мирним життям. На фронт Софія Галечко потрапила офіційно, після вступу до легіону УСС-ІІ. Незважаючи на голод, холод і труднощі переїзду, дівчина була щаслива, що мрія їй здійснюється: вона боротиметься за Батьківщину, зазначає дослідниця. Заслугує на увагу описана поведінка дівчини в умовах фронту: «Молода дівчина на фронті демонструє, що у виконанні службових обов'язків є незмірно амбітною і серйозною»⁵⁸⁷. Вона виявила свою сильну волю, рятуючи чоту у боях на р. Стрипі, наказуючи не здаватися; відзначилася у важких боях 3-5 листопада 1915 р., за що отримала нагороду – медаль хоробрості ІІ ступеня⁵⁸⁸. Софія часто відмовлялася від поступок їй як жінці: «Оригінальний хорунжий УСС, «майже діточна» Галечко в цілком подертих черевиках не пристала на пропозицію обмінятися з кимось, аби нести варту в холодну дощову ніч»⁵⁸⁹. На думку авторки, так вона намагалася показати рівність між чоловіком і жінкою. Робота в тилу, куди відправили частину жінок, була для неї осоружна. О. Бежук зазначає, що дівчина досить важко переживала, коли командування відмовило їй повертатися на фронт. На думку науковця, для неї це була відмова «у вищому прояві свободи – виборі задля

⁵⁸⁶ Бежук О.М. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип.30. С.44-52.

⁵⁸⁷ Там само. С. 47.

⁵⁸⁸ Там само. С. 47.

⁵⁸⁹ Бежук О.М. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип.30. С. 47.

самої себе, власній сутності»⁵⁹⁰. Також дослідниця зробила висновок, що командування, незважаючи на бойові заслуги жіноцтва, все одно «утверджувало свою самодостатність через підлегле становище жінки»⁵⁹¹. Автор переконана, що для Софії Галечко військова справа стала справою життя, оскільки вдома її ніхто не чекав (наречений помер ще до війни, батьки не сприймали її вибору, вона отримала запалення очей на війні, тому не могла продовжувати навчання, до того ж загубила університетський диплом), тож звільнення з війська у 1918 р. без причини стало ударом для дівчини. Більшість сучасників не вірили в нещасний випадок на р. Бистриця, а вважали, що дівчина не змогла змиритися з нерівноправністю, звільненням від військової справи, якій присвятила життя.

Найбільша частка досліджень присвячена О. Степанів. У 2005 році вийшла спеціальна науково-популярна біографічна робота «Героїня України – Олена Степанів» Анни Кос⁵⁹². Вона узагальнила наявну інформацію про дитинство, студентські роки, участь у стрілецькій організації та жіночому русі, відобразила картину життя і служби у воєнні роки. У книзі використано спогади самої хорунжої та публікації у пресі.

У 2018 році у Львові О. Книгиницька захистила кандидатську дисертацію, присвячену громадській, військовій та науково-педагогічній діяльності О. Степанів⁵⁹³. Авторка ввела до наукового обігу спогади стрільців, бойових подруг про О. Степанів, які були опубліковані на сторінках тогочасної преси, в еміграції, а також матеріали фондів ЦДФА у м. Львів. Хоча дослідниця акцентувала увагу на шляху Олени Степанів на фронт, але водночас розкрила питання формування жіночих підрозділів УСС-ІІ, проходження підготовки, сприйняття жіночої участі в мілітарних формаціях. На основі спогадів самої О. Степанів, авторка з'ясувала, що жінки самі ще не розуміли свого місця на

⁵⁹⁰ Бежук О.М. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип.30. С. 49.

⁵⁹¹ Там само. С. 50.

⁵⁹² Кос А. Героїня України Олена Степанів. Львів: Галиц. Вид. Спілка, 2005. 32 с.

⁵⁹³ Книгиницька О.В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 224 с.

війні: «Чи вона має бути фронтовиком різних видів зброї – піхотинцем, кіннотником, гарматником, телефоністом, розвідником, сапером, санітаром, чи сестрою-жалібницею; чи може, вона має зайняти місце в тилу і бути на складах, інтендатурі, шпиталі; чи має зайняти у зв'язку з війною місце в цивільній адміністрації чи на фабриці і заводі; а може, бути скрізь відповідно до здібностей і бажань»⁵⁹⁴. Авторка пише про роботу жіночої чети з перших днів війни – працювали у таборовій комісії, збирали й зустрічали добровольців, супроводжували їх до команди, опікувалися створенням січових кухонь. Щодо участі у військових діях мала відбутися офіційна нарада, що була зірвана (причини авторка не навела). Участь самої ж О. Степанів у військових формаціях дослідниця поділила на такі етапи: участь у формуванні українського стрілецтва на завершальній стадії; перебування у бойовій групі УСС; перебування у російському полоні; повернення в бойову формування УСС і звільнення.

Ще однією жінкою-героїнею, яка була вихованкою «Пласту», членом жіночої чоти УСС-ІІ в історії залишилась Ольга Левицька-Басараб. Після офіційної заборони жіночій чоті вступати до війська УСС, дівчина вибрала шлях харитативної допомоги пораненим українським воякам у Відні, куди переїхала під час війни. Щодо дослідження життя й діяльності О. Басараб, досить ґрунтовно висвітлено період її членства в УВО та загибель у в'язниці. А такі напрямки її роботи, як участь у різних допомогових організаціях під час Першої світової війни, особисте життя розглянуті фрагментарно.

У першій половині ХХ ст. практично не було праць, які вивчали історію героїчної жінки. Після Другої світової війни діаспорні дослідники розпочали висвітлювати роль українських жінок, зокрема й Ольги Басараб, у ході національно-визвольної боротьби українського народу на поч. ХХ ст. Серед публікацій, які розкривають сторінки з життя О. Левицької-Басараб під час

⁵⁹⁴ Книгиницька О. В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. С. 92.

війни, варто назвати роботи Олени Залізняка-Охримович, Анни Жук, Олени Федак-Шепарович, які опубліковані у збірнику за редакцією І. Книш⁵⁹⁵.

Зокрема, Олена Залізняка-Шепарович у статті «Моменти з життя Ольги Басараб» згадує про роботу Ольги в «Українському Жіночому Комітеті Помочі Раненим Жовнірам», членкині якого розшукували поранених українців, виконували функції посередників між ними і шпиталем, роздавали часописи, книги, допомагали листуватися з рідними. О. Басараб, у спогадах подруги, вела у військовому шпиталі у Грінцігу курси грамоти, якість яких відмітив директор шпиталю професор Віденського університету⁵⁹⁶. А у будівлі комітету вона організувала читальню, до якої, як згадувала О. Залізняка тричі на тиждень приходили поранені. Унікальною є інформація про діяльність О. Басараб у комітеті, який розпоряджався благодійними коштами від американської організації «Кристіен Гералд» та допомагав постраждалим українцям південно-західної Волині. Ольга входила в контакт з жінками, листувалася з ними, надсилала грошову допомогу і посилки, співпрацювала з стрільцями, які проводили там культурно-просвітню роботу⁵⁹⁷. Також авторка подала відомості, що після розпаду Австро-Угорської імперії українські військові з італійського фронту поверталися до Галичини, але шлях був перекритий. Всіх, то їхав через Краків забирали до лав польської армії Галера. О. Басараб на вокзалах розшукувала демобілізованих українців, інформувала їх про небезпеку, направляла до створених «перехідних станиць, де збиралися ці вояки і творили українські військові відділи»⁵⁹⁸.

Віденському періоду життя О. Басараб присвятила короткі спогади Анна Жук⁵⁹⁹. Вони разом працювали в Українському комітеті помочі раненим жовнірам у Відні. О. Левицьку-Басараб вона називає найдіяльнішою. Свої

⁵⁹⁵ Книш І. Незабутня Ольга Басараб. Вінніпег, 1976. 240 с.

⁵⁹⁶ Там само. С. 49.

⁵⁹⁷ Там само. С. 50.

⁵⁹⁸ Там само. С. 51.

⁵⁹⁹ Книш І. Незабутня Ольга Басараб. Вінніпег, 1976. С. 73-77.

враження про знайомство з Ольгою у Відні, виклала стрільчиня Гандзя Дмитерко⁶⁰⁰.

Про О. Басараб у збірнику І. Книш опубліковано доповідь Олени Федак-Шепаровичп. Жінки були колегами по роботі у Жіночому Комітеті Помочі Пораненим Жовнірам з 1915 року. Вона відмічає дисциплінованість О. Басараб: «коли ми приходили перед відвідинами ранених в означений час – все було приготоване: і поділ шпиталів з названими салями, де правдоподібно були вояки українці (вона вишукувала укр. прізвища з офіційних листів шпиталів) і приділ для кожної з нас в книжках, молитвенниках, цигарках тощо»⁶⁰¹. О. Федак наголошує, що завдяки зв'язкам О. Басараб із австрійським ЧХ і Комітетом, членам Комітету було дозволено відвідувати шпиталі з російськими полоненими, спілкуватися з ними, щоб через них вишукувати українців.

У збірнику також опубліковано чимало спогадів про арешт, ув'язнення, смерть та події, що були пов'язані з життям і загибеллю О.Басараб.

Але тільки з часу проголошення незалежності України розпочалася масштабна наукова робота з дослідження біографії, громадсько-політичної діяльності О. Басараб. Такі автори, як Я. Лялька, І. Гловацький, М. Богачевська-Хом'як, М. Дядюк та низка інших, у своїх публікаціях охарактеризовували різноманітні етапи життя та діяльності Ольги Левицької.

Як згадувалось вище, О. Бежук присвятила дисертацію та ряд статей і монографію постаті відомої українки. Дослідниця у своїх роботах висвітлює маловідомі факти, зокрема діяльність О. Левицької-Басараб під час війни. Після початку військових дій, як член УСС дівчина долучилася до роботи Мобілізаційного комітету: «займається поставкою харчів для Гаєвської сотні, оформленням документів, приготуванням їжі у Народному Домі. Окрім того, дівчина веде агітаційну роботу серед української молоді щодо вступу в Легіон

⁶⁰⁰ Книш І. Незабутня Ольга Басараб. Вінніпег, 1976. С. 80-82.

⁶⁰¹ Там само. С.83-84.

УСС»⁶⁰². У листах до чоловіка дослідниця знайшла, що О. Басараб відвідувала санітарні курси, які проходили в народній Лічниці під головуванням Євгена Озаркевича та Софії Морачевської.

Детальніше харитативну роботу героїчної жінки О. Бежук розглянула в окремій статті «Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні»⁶⁰³. Власне у ній, вона подала розгорнуту інформацію про курси, які викладала О. Басараб: граматику, арифметику, німецьку мову (для бажаючих), а також соціальні науки (історія, політекономія, культура). У бібліотеці вона організовувала доповіді-дискусії на патріотичні теми, а також вистави: «В такий спосіб Ольга Левицька-Басараб цілеспрямовано готувала поранених до майбутнього цивільного життя на Батьківщині, виховувала з них свідомих громадян вільної України»⁶⁰⁴. «Гігантську роботу» виконувала діячка на користь таборів для біженців – забезпечувала культурно-просвітницьку роботу, навчання, надсилання літератури, пробудження національної свідомості серед полонених. Жіночий комітет організував допомогу січовим стрільцям. О. Басараб завідувала канцелярією, приймала листи і прохання від стрільців, сприяла виконанню їх запитів. О. Бежук називає О. Басараб ініціаторкою чергувань членкинь Комітету на залізничних станціях. Вони аргументовано переконували жовнірів залишитись у Відні, отримати їжу, одяг, відпочинок: «В такий спосіб О.Левицька-Басараб своєю агітаційною роботою вела активну підготовку кадрів для розгортання національного руху під час повернення українців на Батьківщину»⁶⁰⁵.

Ще одним аспектом дослідження О. Бежук стало приватне життя відомої українки. Вона дослідила листування подружжя Басараб, виділяючи у ньому гендерні аспекти: сприйняття жінкою війни та її ролі у тогочасних подіях, а

⁶⁰² Бежук О.М. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1295.

⁶⁰³ Бежук О.М. Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2008. № 612. С. 43-47.

⁶⁰⁴ Там само. С. 45.

⁶⁰⁵ Там само. С.46.

також боязке ставлення чоловіка до емансипації дружини. Дослідниця пише, що Ольга Басараб із початком війни пережила духовний розкол жіночої особистості: вибір між громадською діяльністю та чоловіком⁶⁰⁶. З одного боку, вважає О. Бежук, феміністичні гасла, національна ідея спонукали дівчину до активності, а з іншого «жінки тієї епохи зовсім не відкидали ні сім'ї, ні материнства, ні відданості, присутність яких передбачають ці дві функції»⁶⁰⁷. На думку, дослідниці, нереалізоване бажання О. Басараб мати дітей, піклуватися про них, знайшло вихід у фізичній праці, роботі у харитативних та громадських інституціях. Цікаві спостереження висловила О. Бежук про те, що жінка, навіть під час війни, здатна втішати, проявляти нежіночу мужність, підтримувати і заряджати оптимізмом, так, як це робила О. Басараб підтримуючи свого чоловіка: «Дмитрунчику мій коханий, не дивися Ти так чорно в будучність. Не кидай в апатію, не дайся біді взяти під ноги, скоріше Ти її возьми...»⁶⁰⁸. Аналізуючи ставлення чоловіка до громадської праці дружини, О. Бежук дійшла висновку, що Д. Басарабу було важко сприйняти нову роль жінки. Він сприймав її, як дитину, якою потрібно керувати, наставляти, схилити до покори. Але, водночас, був змушений визнати, що він повинен шанувати свободу вибору дружини.

Діяльність члена підрозділу УСС-ІІ Катрі Гриневичевої вперше з'ясовано О. Книгицькою⁶⁰⁹. «Женщины в составе украинских сечевых стрельцов: теоретико-исторические аспекты». Жінка відзначилася не участю у військових діях, а своєю підтримкою українців у таборі для виселенців у Гмінді. Вона навчала дітей, надавала медичну допомогу та інформувала журнал «Вісник визволення України» щодо звірств над українцями. Катря надіслала матеріали

⁶⁰⁶ Цю внутрішню боротьбу і неспокій, шукання і блуканину, самоаналіз і сумніви М. Рудницька називала «проблематизмом нової жінки».

⁶⁰⁷ Бежук О.М. «Ти мені одинокий лишився...»: гендерний епістолярій О. Левицької та Д. Басараба у період Великої війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Том 2. С. 24.

⁶⁰⁸ Бежук О.М. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1297.

⁶⁰⁹ Книгиницкая О. В. Женщины в составе Украинских сечевых стрельцов: теоретико-исторические аспекты. *Leges si viata*. 2017. № 2. С. 41–43.

про табір відомому літератору М. Возняку, який опублікував їх у «Літературно-науковому віснику». Інформація викликала обурення суспільства, і табір був закритий⁶¹⁰.

Науковий доробок про інших учасниць бойових дій УСС становлять повідомлення в енциклопедичних виданнях або замітки в порталах, присвячених історії краю або січовим організаціям. Наприклад, про Ольгу Підвисоцьку знаходимо замітку в Тернопільському енциклопедичному довіднику⁶¹¹.

Членом жіночої чоти УСС-II, сестрою милосердя під час боїв на горі Маківка була Софія-Зоня Монджейовська. Вона більш відома як медсестра, що доглядала в останні дні Івана Франка. А от про її будні у легіоні УСС інформації майже немає, віднайдені замітки про неї опублікував в електронному виданні письменник О. Горобець: «Завдяки медичній спеціальності, вже на початку 1915 року Зоня Монджейовська з загоном січових стрільців потрапляє в Карпати, на оборону гори Маківка, де українці ведуть запеклі бої з російськоімперськими військами. Тут молода сестра милосердя пройшла перше бойове хрещення, витягуючи з поля бою, надаючи невідкладну допомогу своїм побратимам. Вона не раз рвалася в саму гущу бою і на початку травня 1915 року була важко поранена»⁶¹². На жаль, автор не зазначив посилань на джерела чи іншу літературу про неї. Відомо, що після одужання вона працювала у шпиталі УСС разом з Іриною Домбачевською, а потім входила до складу УГА.

Отже, про жінок у військових формуваннях УСС матеріали активно друкувалися ще під час Першої світової війни. Міжвоєнний період позначився публікацією самих учасників подій. Друк спогадів і біографічних розповідей

⁶¹⁰ Книгиницкая О. В. Женщины в составе Украинских сечевых стрельцов: теоретико-исторические аспекты. *Legea si viata*. 2017. № 2. С. 43.

⁶¹¹ Весна Х. Підвисоцька Ольга // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3: П — Я. С. 72.

⁶¹² Горобець О. Жінки, які оберігали і надихали Івана Франка. URL: <https://uainfo.org/blogosphere/kultura/1453606172-zhinki-yaki-oberigali-y-nadihali-ivana-franka-liga-blogi-.html>

продовжився в еміграції у США, Канаді, куди виїхала значна частина стрільців. Сучасний період відзначений зростанням інтересу дослідниць до феномену жінки на фронтах Першої світової війни. Найактивніше вивчаються постаті С. Галечко і О. Степанів, але ведеться пошук джерел і матеріалів, які б пролили світло на всіх 34 учасниць жіночої чоти УСС-П.

4.2. Наукова розробка питання ролі жінок в армії Російської імперії

З початком Першої світової війни всі країни-учасники розпочали активну кампанію героїзації з метою реклами патріотизму, боротьби проти воюючої сторони, виконання свого громадянського обов'язку, захисту Батьківщини. Преса активно подавала відомості про героїв. Вплив героїчних історій на молодь, зокрема на дівчат, дослідив Т. Герасимов⁶¹³. Автор наводить низку прикладів втечі на фронт дівчат, незалежно від соціального статусу та походження. Так, зокрема, «намагалася втекти на фронт в січні 1915 р. 12-річна вінничанка І. Пеленгер з двома однолітками. У вересні 1916 р. вирішила відправитися на бойові позиції й племінниця депутата Державної думи К. Григорович-Барського. Дядько дізнався про її витівку, коли вона рухалася Києво-Ковельською залізницею, будучи вдягнутою в шинель»⁶¹⁴. Він також знайшов дані тогочасного анкетування населення і з'ясував, що, за підрахунками, 52 % дівчаток полюбляли гратися у «війну»⁶¹⁵.

Київська дослідниця О. Оніщенко присвятила своє дослідження українським жіночим батальйонам в Російській імперії. Вона пише, що у 1917р. українки підтримали призив Марії Бочкарьової в Петрограді формувати жіночі батальйони⁶¹⁶. Вже влітку у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві розпочався запис у жіночі військові підрозділи. Використовуючи повідомлення місцевої

⁶¹³ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис...доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

⁶¹⁴ Там само. С. 120.

⁶¹⁵ Там само. С. 120.

⁶¹⁶ Оніщенко О. В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби? Література та культура Полісся. 2009. Вип. 49. С. 13-17.

преси, дослідниця визначила, що в Києві записалося 400 жінок, в Одесі – 100⁶¹⁷. О. Оніщенко також висвітлила соціальний статус бажаючих: жінки-солдатки і вдови, робітниці і курсистки, медсестри, монахині, дворянки. Дослідницею розкрито також і процедуру запису: «Жінки проходили медогляд, щоб виявити вагітних. Потім їх коротко підстригали, видавали форму, формували роти та взводи»⁶¹⁸. Жінок із вищою освітою направляли для підготовки до офіцерського звання, а з середньою освітою – на військову підготовку⁶¹⁹. Серед причин запису до військових формувань історик також називає невдачі в коханні, прагнення втекти від насильства та приниження в родині, побутових проблем, бажання помститися за загиблих родичів і коханих⁶²⁰. Незважаючи на те, що формування жіночих батальйонів згодом було призупинено через збільшення фактів насильства на фронті, дослідниця вважає, що для жіночої половини отриманий дозвіл воювати означав визнання, зміну гендерних стереотипів, підвищення суспільного статусу жінок у 1917 році⁶²¹.

Частково розкрито участь українок у жіночих батальйонах армії Російської імперії в розвідках харківської дослідниці Ж. Тітовської⁶²². Вона зазначила, що на 1917 рік у регулярних військах російської армії значилося 2 жіночі команди зв'язку в Києві. Перша команда розвідників-добровольців із жінок існувала в Полтаві. На жаль, не було досліджено долю і діяльність згаданих формувань.

Публікації містять короткі згадки про жінок, які добровільно відправилися на фронт. Так, Є. Джумига, аналізуючи одеську пресу, в газеті

⁶¹⁷ Оніщенко О. В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби? *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 49. С. 14

⁶¹⁸ Там само. С. 14.

⁶¹⁹ Там само. С.15.

⁶²⁰ Там само. С. 14.

⁶²¹ Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К.,2019. Вип. 40. С. 49.

⁶²² Тітовська Ж.В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Вісник Луганського Національного Університету імені Тараса Шевченка*. 2011. №11 (222). Ч. 1. Історичні науки. С.52-60.

«Маленький одеський листок» за 1916 рік, виявив згадку про Євдокію Чернявську, яка під виглядом і псевдонімом чоловіка (Йосип Глущенко) не тільки воювала, а й отримала два Георгіївські хрести. Виявили, що вона жінка, лише коли Євдокія потрапила до шпиталю, отримавши поранення. Та й то з другого разу, бо зі своїм першим пораненням вона впоралася сама. Після одужання їй було заборонено повертатися на фронт, незважаючи на бойові заслуги⁶²³.

Спробу комплексно підійти до питання жінок у лавах армії зробив В. Пархоменко⁶²⁴. Він розшукав приклади як жіночої участі в армії Російської імперії в роки війни, так і включив у свій розділ про «Жінок-воїнів» три короткі історії представниць січових стрільців – Софії Галечко, Олени Степанів, Анни Дмитерко⁶²⁵. Більшість його прикладів про жіночий досвід в армії Російської імперії стосуються жінок-добровольців російських губерній. В його роботі лише декілька відомостей про подвиги українок. Йому вдалося віднайти історію вихованки Київської гімназії Л.П. Тичиніни. Вона у битві під Опатовим виносила поранених і отримала поранення, за що була нагороджена Георгіївським хрестом IV ступіня⁶²⁶. У військово-автомобільному загоні несла службу Дарина Колесниченко з с. Подліповки Київської губернії⁶²⁷. Але автор не вказує на використані ним джерела.

Про Л.П.Тичиніну знаходимо згадку і в статті російської дослідниці Ж. Абашевої⁶²⁸. Вона посилається на публікації в журналі «Нева» 1915 р (№8). Історію киянки авторка подала як ілюстрацію факту, що жінки, втікаючи на фронт, переймали чоловічу культуру: «В частности, киевлянка

⁶²³ Джумига Є.Ю. «Я замість багнета дію прикладом»: одеситка отримала два Георгіївських хрести під час Першої світової війни. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_a-zamist-bagneta-diyu-prikladom-odesitka-otrimala-dva-georgiyivskih-hresti-pid-chas-pershoyi-svitovoyi-vijni/466868

⁶²⁴ Пархоменко В. А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой. Николаев: ННУ им. В. А. Сухомлинского, 2011. 180 с.

⁶²⁵ Там само. С. 37-38.

⁶²⁶ Там само. С. 18.

⁶²⁷ Там само. С. 28.

⁶²⁸ Абашева Ж.В. Участие женщин в воинских формированиях российской армии в период Первой мировой войны. *Метаморфозы истории*. 2014. Вып.5. С. 24-42.

Л.П. Тычинина, прежде чем попасть на фронт, основательно подготовилась к будущей службе, научилась выражаться, ходит по-солдатски»⁶²⁹.

Питання жіночої інклюзії у воєнне співтовариство на основі щоденника військового лікаря В.П. Кравцова вивчала дніпровська дослідниця В. Лавренко⁶³⁰. Кравцов очолював санітарно-медичну службу при штабі армії, а пізніше був корпусним лікарем. У рамках своїх поїздок з інспекцією по фронту він стикався з великою кількістю жінок, які прибули на війну. Авторка одразу відзначає, що лікар мав досить патріархальні погляди на статус прекрасної половини людства і засуджував будь-які прояви жіночої емансипації – на його ставлення впливали особисті знайомства⁶³¹. У його щоденнику В. Лавренко визначила такі типажі жіноцтва: «фронтowa подруга» – дружини офіцерів, які супроводжували своїх чоловіків на війні. До них лікар ставився негативно, оскільки офіцер жив у «домашньому затишку», а сіра солдатська маса страждала в окопах⁶³². «Героїнями» для лікаря, зазначає історик, були сестри милосердя. Вони могли одомашнити фронтovu обстановку: «з ними можна підтримати дружню бесіду, випити чаю і провести свято», разом із цим жінки надавали медичну допомогу. Дослідниця визначила у щоденнику ще один тип «жінок-жертв», які за свою нелегку працю не були удостоєні медалей, а, навпаки, подавалися на нагороди сестри титуловані або «по симпатичніше»⁶³³. Наступний тип жінок у щоденнику – «бойові подруги», які принесли в офіцерське середовище розпусту. Авторка навела цікаве спостереження, що лікаря турбують не статеві стосунки на

⁶²⁹ Абашева Ж. В. Участие женщин в воинских формированиях российской армии в период Первой мировой войны. *Метаморфозы истории*. 2014. Вып.5. С.34.

⁶³⁰ Лавренко В.С. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравцова). *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 84-89.

⁶³¹ Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К.,2019. Вип. 40. С. 49.

⁶³² Лавренко В.С. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравцова). *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 85.

⁶³³ Там само. С. 86.

фронті, а «усвідомлення солдатською масою права на жінку як виключно офіцерського. Польові дружини збільшили прірву між солдатами і офіцерством...»⁶³⁴. А от «жінка-боєць» викликала у лікаря злість і скепсис, жіночі ж батальйони він вважав несерйозними. Незважаючи на критичне ставлення В. Кравцова до жінок на фронті, В. Лавренко відмічає примирення лікаря із жіночою присутністю на фронті, позитивні оцінки їх виконаної ролі у військовий час.

Висновки до розділу.

Отже, здійснений історіографічний аналіз стану висвітлення феномену жіночої участі у військових формуваннях дає підстави виділити наступні особливості. Перші публіцистичні роботи почали з'являтися ще під час війни. Газети друкували повідомлення та статті про подвиги жінок. У міжвоєний період активно публікувалися спогади січових стрільців, жінок, що приєдналися до війська УСС. Після Другої світової війни частина учасників Легіону УСС опинилася в еміграції, де вони продовжили наукову розробку історії українського січового війська, а також публікували збірники-спогади на пошану українських діячів, у тому числі жінок-уссусок.

Тема жінок у війську почала вивчатися сучасними істориками на початку 1990-х років. Спершу наукове зацікавлення темою жінки на війні проявили історики пластового руху в Західній Україні на початку ХХ ст. Вони вказали, що до спортивних скаутських товариств входили дівчата, які отримували належну підготовку і проявили себе під час Першої світової війни. Слід зазначити, що висвітлення проблеми в історіографії пов'язане з історією самих жінок-воїнів. Особливо плідно розгорнулося вивчення постаті Олени Степанів. Суттєво менше досліджено життя і військовий шлях С. Галечко, А. Дмитерко. У краєзнавчих роботах знаходимо лише епізодичні згадки про

⁶³⁴ Лавренко В.С. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравцова). Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 87.

деяких дівчат з жіночої чоти УСС-П. Серед усусок, які не потрапили на фронт, а працювали на ниві милосердя, найбільше приділено уваги Ользі Бассараб. Але наукова полеміка стосується здебільшого повоєнного періоду її життя та трагічної долі.

На сьогоднішній день дослідників цікавлять причини та наслідки жіночої участі у війську, повсякденне життя у фронтових умовах; взаємодія з чоловічим середовищем, значення їхнього вчинку для жіночого руху загалом.

Тема жінок Наддніпрянської України в армії Російської імперії зовсім недосліджена. Наявні декілька статей, які вказують, що тема може бути предметом окремого наукового розгляду. Залишається відкритим питання кількісних, вікових, соціальних характеристик жіноцтва як у лавах УСС, так і в армії Російської імперії; напрямків їхньої служби; цілісної картини військової служби жінок на фронтах Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Жіноча історія – невід’ємна частина історії України. Не стала виключенням Перша світова війна. Вона докорінно змінила життя міщанок і селянок, представниць знаті, інтелігенції, робітниць. Спільним для багатьох жінок стала боротьба за виживання родини, власну землю та оселю. Одним війна дала можливість проявити свій талант у сфері соціальної, гуманітарної допомоги, а інших змусила покинути дім та звичне життя. Зміни торкнулися традиційної сфери зайнятості жінок. Вони замінили чоловіків на підприємствах, у міському транспорті та комунікаціях. Нестача кваліфікованого молодшого медичного персоналу на фронті вирішувалась за рахунок навчання і випуску сестер-милосердя. Деякі молоді патріотично налаштовані дівчата взяли зброю і відправилися до лав діючої армії. Ці трансформації фіксували документи того часу, спогади сучасників і відгуки преси. Аналіз наукових праць з теми повсякденності, благодійництва, сестринського руху, військової та економічної історії під час Першої світової війни дозволяє відновити в усій повноті зазначений образ жінки.

– У дисертації з’ясовано процес нагромадження знань про жіноцтво в роки війни 1914-1918 рр. та виокремлено три історіографічні періоди: 1) перший (1914-1939 рр.); 2) другий (1939-1991 рр.); 3) третій (1991-2019 рр.). У рамках запропонованої періодизації кожен із них має особливості. Перший період позначений інтересом до революційних подій. Накопичений під час війни матеріал не становив цінність і не був використаний для дослідження соціальної історії війни. Водночас, західноукраїнські історики, які часто були очевидцями подій, вивчали Першу світову війну, як час боротьби українців за незалежність і свободу. Вони збирали, публікували чимало спогадів, біографічних матеріалів відомих стрільців, у тому числі і жінок. Окремою багаторічною дискусією стала тема австро-угорських репресій і таборів. Але все одно в історіографії переважали соціально-економічна, державницька проблематика. Другий період не позначений змінами в історіографії жіночої історії. Тема Першої світової війни розвивалася в рамках радянського

історичного дискурсу. На відміну від західноєвропейської науки, яка в результаті антропологічного повороту зосередила увагу на соціальних проблемах війни, українські дослідники продовжили вивчати військову, економічну, партійну складову війни, робітничі та селянські рухи. Але, слід відзначити, що з історією народних рухів та промисловості під час війни пов'язана жіноча проблематика, яка істориками виокремлювалась і аналізувалась.

Лише з початком третього періоду ситуація почала змінюватись. Постали нові дослідницькі напрямки, серед яких – біженство, жіночий рух, благодійна діяльність, Червоний Хрест, повсякденне життя. Останні роки позначені розвитком мікро історії Першої світової війни, яка суттєво розширить розуміння життя жінок в 1914-1918 роках.

Дисертаційне дослідження базується на комплексі історіографічних джерел, які було поділено на такі групи: документальні джерела, які уточнюють фактологічну основу наявних праць та відображають маловідомі аспекти проблеми; узагальнювальні праці та монографії присвячені Першій світовій війні, військовій історії, соціально-економічному розвитку, історії повсякдення, робітничому та селянському рухові, таборам і біженцям; статті в наукових журналах і збірниках; матеріали наукових конференцій; дисертації та автореферати дисертацій; довідкова та навчальна література; джерела особового походження, спогади, автобіографії; інтернет-ресурси, як джерело інформації. З кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбувається збагачення комплексу історіографічних джерел з теми через залучення нових документів та матеріалів у конкретно-історичні дослідження окремих аспектів життя жінок України під час Першої світової війни.

Виконанню поставлених завдань сприяли загально- та спеціально наукові методи дослідження джерел та літератури. Розгляд обраної теми опирався на принципи системності, об'єктивності та всебічності, історизму, наступності. Аналіз інтересу українських істориків до різних сторін життя жінок під час

Першої світової війни на теренах України дозволив констатувати актуалізацію соціокультурного і гендерного підходу до теми.

Серед істориків, які внесли значний вклад у розробку проблеми, варто назвати Л. Смоляр, М. Байдак, О. Бежук, Л. Жванко, Н. Загребельну, Ю. Джумигу, Т. Герасимова, О. Бетлій, О. Винник, О. Вільшанську, Т. Курінну, О. Оніщенко, К. Світич, Т. Іссу, В. Кармалюка, В. Оріховського та ін.

– Сучасні дослідники розглядають повсякденне життя під час війни через призму жіночого досвіду. Науковці констатують, що жінки становили більшість у містах, тому без врахування історії прекрасної половини картина буденного життя міста чи села не буде повноцінною. У сучасній українській історичній науці є низка ґрунтовних публікацій, що висвітлюють життя різних категорій жінок: селянок і міщанок, робітниць, дружин мобілізованих, інтелігенток і дворянок. Дослідники (М. Байдак, Т. Герасимов, Н. Шапошнікова, О. Павлишин) повсякдення та економічної історії в роки війни однастайні, що війна кардинально змінила сфери жіночої зайнятості – жінки були змушені опанувувати важкі, чоловічі професії, замінити чоловіків на підприємствах, заводах, залізницях та в інших сферах. Досліджуючи умови життя жінок у місті і селі, М. Байдак, О. Павлишин, прийшли до висновку, що селянка опинилися в більш вигідному положенні. Але водночас В. Качмала, Б. Заброварний розповідають про тяжкі обов'язки селянки в умовах окупаційного режиму чи на прифронтових територіях. Низка авторів (Є. Джумига, О. Павлишин, М. Вороніна, В. Заброварний, О. Михайлюк, М. Байдак, Т. Герасимов) досліджували соціальні виступи і демонстрації населення під час війни і акцентували увагу на численних фактах жіночих бунтів. Вони відзначили активність жінок, що відстоювали свої земельні наділи або ж вимагали обіцяну допомогу від держави. Слід зазначити, що це одна із жіночих тем, що розглядалася радянськими істориками (Є. Маленко, О. Кошик, Ю. Кір'янов, А. Гриценко і К. Шиян) як одна із причин революції 1917 р. Також жіноча тематика висвітлюється в контексті

деструктивного впливу Першої світової війни на суспільство, а саме таких явищ, як девіантна поведінка, шахрайство, самогубства. Автори (Т. Герасимов, О. Винник, О. Бетлій, О. Кирієнко) намагалися поглянути на проблему з точки зору соціально-економічних проблем, які виникали під час війни, і в яких опинилися жінки.

Перша світова війна призвела до появи мільйонів «переміщених осіб», виникнення біженства, як нової соціальної групи. Аналіз літератури свідчить, що на сучасному історіографічному етапі комплексно вивчається питання біженецького руху з територій Галичини, Буковини, Волині та інших прифронтових територій на теренах українських губерній Російської імперії та в глибині Австро-Угорської імперії. Дослідники (Л. Жванко, Т. Лазанська, Т. Лихачова) одностайні у думці, що переважну частину біженців становили жінки та діти. У їхніх наукових студіях розкриваються причини і масштаби біженецького руху, діяльність органів опіки біженців, транспортування і влаштування переміщених людей.

Тема австро-угорських репресій і таборів для біженців знайшла висвітлення у роботах західноукраїнських істориків до та після Другої світової війни. Але цілісного осмислення проблема почала набувати в останнє десятиліття. У працях С. Попика, І. Береста, О. Бежук вивчаються і аналізуються умови життя у таких таборах як Гмінд, Вольфсберг, Гредіг та ін. Не оминається питання життя жінок. У наукових студіях зазначається, що жінки в таборах дбали про духовне життя, освіту дітей, займалися вишивкою.

–Науковцями переконливо доведено, що благодійність стала сферою, в якій жінки змогли проявити себе повною мірою. Радянськими істориками благодійність фактично не вивчалася, адже трактувалась як «явище буржуазного суспільства». Тому, тема стала досліджуватися істориками у новітній час. Сучасна історіографія благодійної діяльності представлена декількома як загальними роботами про організації допомоги військовим, біженцям, дітям, так і спеціалізованими публікаціями про вклад жінок у добротну справу під час війни. М. Байдак, О. Бежук – вивчали діяльність

львівських жіночих благодійних організацій; Л. Смоляр, Є. Джумига – одеських; О. Донік, Н. Загребельна та Є. Маковей, О. Ткаченко, Д. Сергієнко – внесок жінок родини Терещенків; Т. Ісса, Т. Клименко, Н. Гончарова, К. Потіцкая – розглянули благодійну діяльність представниць дворянських родин; К. Світич, І. Гребцова, С. Нижнікова – благодійність освітянок; Л. Жванко, Н. Сейко – діяльність Тетянинського комітету.

Сучасними дослідниками активно розробляється тема сестер милосердя в общинах й осередках Товариства Червоного Хреста. У центрі уваги дослідників особливості служби сестер, напрямки діяльності окремих общин, як організувалась допомога у військовий час на фронті і в тилу, курси сестер милосердя, умови перебування їх на фронті, ставлення до них населення та військових. Нечисленними є дослідження, які б розкривали досвід роботи сестрою милосердя самими жінками, як складалося їх життя, коли вони потрапили на фронт і з чим їм довелося зіткнутися. Цілий комплекс питань даної теми з'ясовують К. Світич, Т. Моїсеєва, С. Кармалюк, В. Оріховський, К. Недря, О. Силка, Т. Герасимов. Науковці дійшли до висновку, що рух сестер милосердя набрав чималих розмірів, жоден шпиталь чи госпіталь не обходився без жіночої допомоги. Сестрами милосердя ставали як представниці різних соціальних верст, так і з різних причин. Їх праця і умови на фронті були важкими, жінки часто гинули під час військових дій чи перевтоми, а ставлення населення і військових змінювалось протягом війни: від образу «милосердного ангела» до символу розпусти.

– Новітньою ділянкою досліджень стало висвітлення теми феномен жінки на війні. Слід відзначити, що першість у дослідженнях тримають історикині Львова (М. Байдак, О. Бежук), які вивчають образи жінок у лавах УСС. Використовуючи методологію західних колег, дослідниці вивчають причини їхнього вчинку, їх життя на фронті і військовий обов'язок, сприйняття жінок-воїнів самими чоловіками. Дана тема характеризується наявністю пласту мемуарної літератури, яка видавалася одразу після війни або публікувалася в еміграції. Чималий внесок у дану тему внесли публікації діаспорних вчених,

які були свідками подій. Питання формування жіночих військових підрозділів в українських губерніях Російської імперії у науковій літературі вивчається окремими дослідниками О. Онищенко, Ж. Тітовською. Науковцями доведено, що жіночі батальйони почали формуватися у Києві, Харкові, Полтаві і чимало українок бажали воювати.

–Попри те, що на сьогоднішній день з'явився масив публікацій, присвячених жінкам у Першій світовій війні, чимало проблем і надалі залишаються малодослідженими, чи не з'ясованими взагалі. Потребують вивчення щоденні виклики, з якими стикалися жінки під час війни. Відчутною є потреба додаткового пошуку та аналізу праць про харчування, медицину, моду, щоденні виклики для жінок. Окремого дослідження та залучення широкого комплексу джерел особливо потребує жіноча праця у Товаристві Червоного Хреста. Поза дослідницьким полем залишається сприйняття війни звичайними жінками, їх емоційний стан, питання стосунків жінок і чоловіків на фронті і вдома. Більш глибокого осмислення також потребує питання впливу війни на жіночий рух та емансипацію. Необхідно продовжити вивчення теми участі жінок у військових одиницях, що формувалися у Києві, Полтаві у 1917 році. А також пошук праць, які б розкрили інформацію про жінок у штабі, лікарнях УСС. Недостатньо охоплені увагою питання жіночих благодійних організацій, що діяли під час війни. А саме їхні цілі, напрями, методи, досягнення, а також імена жінок, які працювали в даних товариствах.

На часі постає видання комплексної роботи, яка б узагальнила жіночий досвід війни українських земель, як Російської, так і Австро-Угорської імперій, широко презентувала всі сфери жіночого життя під час Першої світової війни.

Роль жінок у суспільстві на сьогодні актуальна як ніколи, тому вивчення жіночого минулого, подолання андроцентризму в історії Першої світової війни, залишається пріоритетним напрямком для сучасних дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Отчет Волынского отдела Особой комиссии Комитета помощи русским военнопленным за время с 11 июля 1916 года по 1 июля 1917 года. Житомир: Волынская губернская типография, 1917. 40 с.
2. Пржевальский, Б.Г. Медицинская часть отчета о лазарете для раненых воинов Харьковского медицинского общества и Всероссийского союза городов № 4. Харьков, 1916. 16 с.
3. Комитет Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий. 14 сентября 1914 г.-январь 1916 г. Т.1. Пг. 1916. 509 с.
4. Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 года). Выпуск II: областные и городские комитеты. М: Городская тип., 1916. 89 с.
5. Огляд діяльності Київського губерньського земства за 1914–1917 роки. Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. К., 1918. 33 с.
6. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. К., 1916. 27 с.
7. Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г. [б.м.], [б.и.], [б.г.].
8. Отчет общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания с 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. К., 2016. 32 с.
9. Отчет Киевской Мариинской общины сестер милосердия за 1914 год. Киев, 1917.
10. Отчет Полтавской общины сестер милосердия за 1914 год. Полтава, 1915.
11. Сборник распоряжений по службе сестер милосердия в учреждениях РОКК и военного ведомства при армиях Юго-Западного фронта. Киев, 1916.

12. Список лиц, состоящих на службе Российского общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта к 1 января 1916 года. К, 1916.
13. Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц: составлен по сведениям, имеющимся в Канцелярии Главного управления Российского общества Красного Креста к 1-му августа 1915 года. Петроград: Гос. тип., 1915. с.35

Спогади, мемуари, щоденники

14. Баб'юк А. Утеча УСС з глибини Росії. Вісник Союзу визволення України. Відень., 1916. - 23 лип. - Ч. 108. - С. 483–484. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Льтературна агенція «Піраміда». 2009. С. 149–150.
15. Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями (спомини з 1914–1915 рр.). Львів., 1934. С. 70–71.
16. Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис. Торонто., 1968. 95 с.
17. Горбовий М. О. Невже тільки випадки. *Літопис Червоної Калини*. Львів., 1934. Квітень. Ч. IV. С. 6–7.
18. Горбовий М.О. Степанівна як командир сотні. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів., 1931.
19. Дети и война: сборник статей. Киев: Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. 120 с.
20. Дівчата-героїні. Маківка. Одноднівка в дволітну річницю боїв на Маківці Львів, 1917. 29 квітня. С. 16–17. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда». 2009. С. 142–143.

21. Дмитерко-Ратич Г. Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій... (Жмут спогадів про Олену Степанів). *Свобода*. Нью Джерсі; Нью-Йорк, 1963. 2 серп. Ч. 145. С. 2.
22. Дмитерко Г. Під Лисовичами (уринок із щоденника). *Нова хата*. 1934. Листопад. Ч. 11. С. 4.
23. Дмитерко Г. Тайний «Пласт» перед війною. *Нова хата*. 1936. 15 листопада. Ч. 22. С. 2.
24. Домбачевська І. У шпитальній, військовій службі. *Наше життя*. Листопад. 1952 р. Ч. 11. С. 3.
25. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки). Мюнхен, 1969. 543 с.
26. Залізник О. Дещо з діяльності українських жінок. *Календарик для Січових Стрільців і жовнірів українців 1917*. Відень, 1916. С. 102.
27. Кабаровська С. Олена Степанів. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню «Українського жіночого комітету» помічі для ранених у Відні дня 15 січня 1915 р. (на спомини). *Українське слово*. 1916. 30 січ. Ч. 21. С. 3–4; 31 січ. Ч. 28. - С. 2–3.
28. Кедрін І. У межах зацікавлення. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1986. 525 с.
29. Книш І. Життя і легенди Олени Степанівни. *Свобода*. Джерзі-Ситі; Нью-Йорк, 1965. 15-18 черв. С. 111-114.
30. Книш І. Незабутня Ольга Басараб. Вінніпег, 1976. 240 с.
31. Курах М. Олена Степанівна (Фрагмент спогадів про події з-перед 50 років). *Шлях перемоги*. Мюнхен, 1963. 8 вересня. Ч. 36. С. 4; 15 верес. Ч. 37. С.4, 6.
32. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914-1918. Л., 1928. Ч.1-2. 500 с.
33. Лугова Л. Жмуток спогадів про О. Степанівну-Дашкевич. Календар Нового Шляху на 1964 р. Вінніпег, 1964. С. 121–124.

34. Луцький О.Л. Олена Степанівна. *Наша мета*. Львів, 1919. 2 листопада. Ч.19. С. 6–7.
35. Любович У. (Старосольська У.) Бойові подруги. *Наше життя*. Нью-Йорк, 1973. Липень-серпень. Ч. 7. С. 6–8. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. С. 274–277.
36. Мольнар Ф. Дівчата–бойовики у розстрільній. Звіт воєнного кореспондента із галицького фронту. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 185-188.
37. Назарук О. Зі споминів Олени Степанівної, хорунжої УСС. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 20–29.
38. Навроцький О. Олена Степанівна і скандинавські жінки. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 33–34.
39. Поритко І. Наше жіноцтво на передодні нової доби. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 95-97
40. Рудницька А. Per asperum ad astra. Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / за ред. О. Шаблія. Львів, 2003. С. 568–574.
41. Станимир О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917—1920. Торонто, 1966. 192 с.
42. Степанів О. Гандзя Дмитерко. *Нове життя*. Львів, 1932. 10 жовтня. Ч.11. С. 1.
43. Степанів О. Жінка-воєк. *Назустріч*. Львів, 1934. Ч. 12. С. 3.
44. Степанів О. З воєнних усмішок. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів: Червона Калина, 1934. С. 17–19.
45. Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / за ред. О. Шаблія. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2003. 608 с.
46. Степанів О. Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Веланюк. Львів, 2009. 632 с.

47. Степанів О. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. *Календар «За народ» на рік 1944*. 22 серпня. С. 40–42.
48. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. *Україна. Наука і культура*. 1990. Ч.1. Вип.24. С.412-559.
49. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. *Україна. Наука і культура*. 1991. Ч.2. Вип.25. С. 215-301.
50. Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських січових стрільців. Рогатин; Львів; Київ, 1923. Ч. 1. С. 33–35, 81.

Монографії

51. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). М.: Изд. соц.-эк. лит., 1962. 360 с.
52. Берест І.Р. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти. Львів: Вид-во УАД, 2015. 322 с.
53. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. Львів: Український католицький університет. 2018. 520 с.
54. Богачевська М. Дума України жіночого роду. К., 1993. 109 с.
55. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Удвох книгах. Книга 1. Історичні нариси. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 784 с.
56. Верба І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884– 1973). Ніжин, 2008. 324 с.
57. Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця. Торонто: Світова Федерація Українських Жіночих Організацій, 1965.125 с.
58. Гельмгольц Е. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств 2-е изд. Київ: Б. в., 1916. 272 с.

59. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. 224 с.
60. Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX - начало XX ст.). Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. Исторический факультет. Одесса: Астропринт, 2009. 504 с.
61. Доброжанський О. В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.): до 90-річчя Буковинського віча 1918 р. Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.
62. Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918. Львів: Червона Калина, 1936. 375 с.
63. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів. 2011. 368 с.
64. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 568 с.
65. Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни : Навч. посіб. Луцьк: Надстир'я, 2002. 148 с.
66. Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.
67. Иваницкий-Василенко С.М. Киевская Мариинская община сестер милосердия: Исторический очерк. Киев: Тип. А.И. Гроссмана, 1913. 101с.
68. История женщин на Западе: в 5 т. Т. V: Становление культурной идентичности в XX столетии / под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под ред. Ф. Тебо; науч ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб.:Алетейя, 2015. 624 с.
69. Ідзьо В. Австрійський полк «Українські Січові Стрільці» (1914-1918), німецька дивізія «Галичина» (1943-1945) - військові бойові формування

- з українців у часи першої та другої вітових воєн та їх участь в українському державотворенні у першій половині ХХ століття. Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігіон», 2016 р. 38 с.
70. Заповловський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914 – 1918. Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Золоті литаври, 2003. 242 с.
71. Зленко П. Українські Січові Стрільці: (матеріали для бібліографічного покажчика). Варшава: Накладом Укр. воєн.-історич. т-ва, 1935. Ч.1. 36 с.
72. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.
73. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 - октябрь 1917 г.). Л., 1985. 384 с.
74. Кобельська О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець ХІХ - перша половина ХХ ст.). Тернопіль: Мандрівець, 2007. 234 с.
75. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ – ХХ ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 420 с.
76. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
77. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
78. Кос А. Героїня України Олена Степанів. Львів: Галиц. Вид. Спілка, 2005. 32 с.
79. Коцур В. П. Історіографія історії України: Навч. Посібник. Київ, 1996. 214 с.
80. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці, 1999. 519 с.

81. Круковська І.М. Медична освіта на Волині. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. С. 376-418.
82. Кукурудзяк М.Г., Кармалюк С.П., Волошина В.П. Місіонери добродійності і милосердя. Кам'янець-Подільський, 1994. 82 с.
83. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005. 592 с.
84. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль, 2016. 626 с.
85. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ, 2003. 486 с.
86. Маковський В. Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934. 260 с.
87. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
88. Монолатій І. Українські легіонери. формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914-1918. К.:Темпора. 2008. 85 с. (Militaria Ucrainica).
89. Недря К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2013. 159 с.
90. Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. Х.: Майдан, 2018. 244 с.
91. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). Львів, 1970. 276 с.
92. Орлик С.О. Фінансова політика російського уряду на окпованих територіях Галичини та Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква, 2018. 719 с.
93. Орлова Т.В. Теоретико-методологічні засади історіографії ролі жіноцтва в історії України. К., 2010. 60 с.

94. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Л., 1949. 188 с.
95. Пархоменко В. А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой. Николаев: ННУ им. В. А. Сухолинского, 2011. 180 с.
96. Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. 235 с.
97. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
98. Реєнт О., Патер І. Світова війна 1914–1918 рр. і українське селянство. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. Київ., 2006. Т.1. 499 с.
99. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью Йорк: Червона калина, 1956. 360 с.
100. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 278 с.
101. Савчук Б. Український Пласт: 1911-1939. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 1996. 267 с.
102. Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.
103. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух кін. XIX ст.- поч. XX ст. Одеса, 1998. 408 с.
104. Срибная А.В. Сестры милосердия в годы Первой мировой войны. М., 2017. 192 с.
105. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920) рр. К.: [б.в.], 1999. 296 с.
106. Старик, В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921: Між націоналізмом і толерантністю: наукове видання. Чернівці: Прут, 2009. 168 + 184 с. : іл.

107. Стражнікова І. Іванна Петрів: педагог, громадський діяч, письменник: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 132 с.
108. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України., 2009. 269 с.
109. Ступак Ф.Я. Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XXст.). К, 1998. 87 с.
110. Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб. М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.
111. Темницький В. Українські січові стрільці (думки і уваги з приводу укр. мілітарного руху). Відень, 1915. 40 с.
112. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно - визвольному русі Галичини (друга половина XIX ст. - перша половина XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.
113. Українські жінки в горнилі модернізації / під заг.редакцією Оксани Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. 304 с.
114. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.). НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2002. 174 с.
115. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 р.). Київ, 2002. 174 с.
116. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. Москва, 1956. 332 с.
117. Щербина Й. «Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках». Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 363 с.
118. Щербина Й. «Перша світова війна і Лютнева революція». Історія селянства Української РСР. Розділ XVII. Київ: Наукова думка, 1967. 525- 536 с.

Статті, матеріали конференцій

119. Абашева Ж. В. Участие женщин в воинских формированиях российской армии в период Первой мировой войны. *Метаморфозы истории*. 2014. Вып.5. С. 24-42.
120. Багас Л. Вирішення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни. *Наук. зап. Сер.: Історія*. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. 2007. № 12. С. 171-174.
121. Байдак М.С. Втеча і повернення: українки в лавах Січових стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. №6. С. 1286-1293.
122. Байдак М.С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). *Українознавчий альманах*. 2015. Вип.18. С. 119-123.
123. Байдак М.С. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 23: Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja. Rzeszów, 2016. S. 496–509.
124. Байдак М.С. Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск '2017. Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого*. Львів, 2017. С. 329–356.
125. Байдак М.С. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* /відп. ред. М. Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип.6–7. С. 118–133.

126. Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.*
127. Бежук О.М. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип.30. С.44-52*
128. Бежук О.М. Благодійна діяльність самаритянської секції Українського горожанського комітету у Львові. *Держава та армія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2011. № 693. С.142- 147.*
129. Бежук О.М. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки» [Ювілейний збірник на пошану С.Гелея]. 2011. Вип.10. С. 271-278.*
130. Бежук О. М. Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2008. № 612. С. 43-47.*
131. Бежук О.М. Культурно-освітня праця “жіночого комітету” у таборі українських біженців та виселенців м. Гмінд (1916–1918 рр.). *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2013. Вип.15. № 1 (3). С. 61-67.*
132. Бежук О.М. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити. 2016. № 6 (132). С. 1294-1302.*
133. Бежук О.М. «Ти мені одинокий лишився...»: гендерний епістолярій О. Левицької та Д. Басараба у період Великої війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип.45. Том 2. С. 23-27.*

134. Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2006. № 571. С. 201- 206.
135. Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2007. № 584. С. 52-57.
136. Берестень Ю.В., Мороз В.І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). *Проблеми політичної історії України: зб.наук. пр./редкол.: О.Б.Шляхов [та інші]. Дніпро: «Грані», 2019. Вип.14. С. 117-138*
137. Бетлій О. Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. № 1. С. 56-66.
138. Бетлій О. Культура доносів та винайдення «внутрішнього ворога» у Києві в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 194. Історичні науки. С. 65-72.
139. Бетлій О. Перша світова війна та Україна: неперехрещені шляхи історії та пам'яті. *Україна модерна*. №23/2016. С. 15-22.
140. Білобровець О.М. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. С. 21-30.
141. Бурмага В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип.12. С. 39-45.
142. Бурмага В. П., Світич К. С. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Вопросы германской истории*. 2015. С. 57-64.
143. Бурдяк В. Становище галицьких українців на початку Першої світової війни: соціологічний ракурс. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнародної наукової*

- конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998). Чернівці, 2000. С. 286-292.
144. Великочій В. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2010. Вип.17. С. 373-389.
145. Великочій В. Перша світова війна і проблеми репресій та біженства в Галичині: українська історіографія. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* Вип. 19. С. 116- 121.
146. Визначні українські жінки. Матеріали і гутірки. Упор. Софія О. Бура – Д. Чайковський. Нью-Йорк. 1967. Ч. 24. 116 с.
147. Винник. О. Регламентация щоденних практик у публічному просторі Львова (1914–1918 рр.). *Магістеріум. Історичні студії.* Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2010. Вип.41. С. 16-21.
148. Винник О. Діяльність міських кухонь під час російської окупації Львова (1914-1915). *LWÓW miasto - społeczeństwo – kultura.* 2010. Том VII. 2010. С. 431-439.
149. Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Жіноча доля.* Коломия, 1939. 1-15 трав. Ч. 9–10. С. 14–15.
150. Вільшанська О.Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип.6. С. 245–254.
151. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал.* 2004. № 4. С. 56-70.
152. Вороніна М. Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20–30-ті роки 20-го століття. Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії». Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. Київ, 2015. С. 22-29.

153. Вороніна М.С. Гендерно-ментальні особливості Сумщини як одна з передумов розповсюдження більшовизму (1861-1917 рр.). *Studia Slobozhanica*. 2019. С. 18-28.
154. Вороніна М.С. Специфіка жіночого питання в маскулінному регіоні в першій третині ХХ століття (на прикладі Катеринославщини). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди. 2009. Вип. 37. С. 10-16.
155. Гвоздик В. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915-1916 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. XXXIV. С. 70-74.
156. Герасимов Т. Загострення квартирного питання в Києві в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Уманська старовина: Науковий журнал*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві. 2017. № 3. 56-61.
157. Герасимов Т.Ю., Романюк І.М. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Історичні науки. 2016. Вип.9. С. 244-254.
158. Герасимчук О. Виступи селянства Чернігівської губернії проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни (серпень 1914 – червень 1917 р.). *Сіверянський літопис*. 2012. С. 102-110.
159. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. *Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium)*. СПб., 1999. С. 112-128.
160. Гончарова Н.О. Благодійна підтримка армії дворянством південноукраїнських губерній у військових діях початку ХХ ст. *Військово-історичний меридіан*. 2016. № 3(16). С. 32-43.
161. Гончарова Н. О. Дворяни Херсонської губернії в діяльності Російського Товариства Червоного хреста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

- Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 71-76.
162. Грибан О.Г. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в українських губерніях в кінці XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки., Київ. 2013. Вип.10. С. 111-118.
163. Гриценко А. П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1958. № 4. С. 76–85.
164. Гук М.С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. 2019. Вип.39. С. 104-113.
165. Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип.44. С. 137-143.
166. Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*. 2019. № 12-25.
167. Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. 2019. Вип.40. С. 46-52
168. Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України у Першій світовій війні: сучасна історіографія. *Вісник Київського національного університету*. Історія. 2019. Вип.140. С. 15-18.
169. Гук М.С. Історіографія жіночої благодійності у Першу світову війну. *Шевченківська весна – 2019: історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. К, 2019. С. 170-173
170. Гук М.С. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. *«Каразінські читання (історичні науки)»: Тези доповідей 72-ї*

- Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30-31
171. Гук М.С. Жінки у товаристві Червоного Хреста у роки Першої світової війни у вітчизняних дослідженнях. Матеріали XIII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2019: Історія». К, 2019. С.119-122
172. Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119-131.
173. Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. №3. С. 23-37.
174. Донік М.О. Громадська благодійність в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2005. Вип.9. С. 61-86.
175. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип.IV. С.155–182.
176. Драч О.О. Гендерний вимір Великої війни: фінал емансипації жіноцтва. Гендерна політика міст: історія і сучасність. *Гендерна політика міст : історія і сучасність*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції 6 - 7 жовтня 2015р. Харків. 2015. С. 58-62.
177. Дудко О. Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 -червень 1915 року). *Україна модерна*. 2016. Число 23. С.45-76
178. Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету. *Історичний журнал*. 2005. №4. С. 106-109.
179. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії? *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2008. Вип.18. С. 380-392.

180. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 листопада 1995 р. НДІ «Проблеми людини». Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1996. 107 с.
181. Жук Є. Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні). *Визвольний шлях*. 1963. Кн. 6/112 (186) Червень. Річник X (XVI). С. 643-649.
182. Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип.4. С. 255-269.
183. Загребельна Н.І. Роль Тетянинського комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання допомоги постраждалим від війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип.9. С. 87-91.
184. Загребельна Н.І., Маковей Є.О. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип.20. С. 220-228.
185. Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158-166.
186. Качмала В.І. Соціально-економічні проблеми Лівобережжя в період Першої світової війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип.12. С. 118-130.
187. Кирієнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. С. 467–481 с.
188. Кліменко Т.А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 5-23.
189. Кліщинський К.В. Евакуація навчальних закладів Правобережної України влітку-восени 1915 р.: планування і проблеми реалізації. *Вісник*

- Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2016. С. 266-277.
190. Кметь В. Олена Степанів: школа боротьби та гідності / передм. А. Садового (Серія. «Будівничі державності». Вип.1.). Львів.2015. 24 с.
191. Кошик О. К. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни. *Український історичний журнал*. 1959. № 3. С. 37.
192. Комаренко О.Ю. Ставлення пролетаріату до Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. -С. 68-76.
193. Книгиницкая О.В. Женщины в составе Украинских сечевых стрельцов: теоретико-исторические аспекты. *Leges si viata*. 2017. № 2. С. 41–43.
194. Козуля О. Хорунжий української армії. *Рідна школа*. 1996. № 5-6. С. 27- 33.
195. Комаренко О.Ю. Становлення пролетаріату України до першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1989. Вип.8. С. 68-76.
196. Корміч А.І., Корміч Л.І. Жінки у визвольних змаганнях в Україні на початку ХХ ст. *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність*: Міжнародна науково-практична конференція. Одеса. 1994. С. 83 – 85.
197. Купченко В.П., Серга В.І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 24-34.
198. Курінна Т.М. Благодійницька діяльність на Черкащині в І період першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.* 2003. Вип.6. С. 280-291.
199. Курінна Т.М. Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.* 2005. Вип.10. С. 221–227.
200. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. *Вопросы истории*. 1999. № 8. С. 128–129

201. Кучера І. В. Добровільна і примусова міграція населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. 2009. Вип.19. С. 10-17.*
202. Лавренко В.С. Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравкова). *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД» . С. 84-89.*
203. Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип.16. С.196-240.*
204. Лазечко П. Зброю взяли дівчата. *Літопис Червоної Калини. 1993. №12. С.18-22.*
205. Лазечко П. Участь галицького жіноцтва в стрілецькому русі. *Наукові записки. Львівський історичний музей. 1993. Вип.1. С. 143-149.*
206. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип.13. С. 8-22.*
207. Лисенко О.В. Проблеми взаємостосунків між західними та східними українцями під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. №4. С. 40-44.*
208. Лихачова Т.М. Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2015. № 24. С. 153-158.*
209. Лихачова Т.М. Культурно-просвітницька робота серед біженців- поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. 2007. Вип.10. С. 86–94.*
210. Лихачова Т.М. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.). *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Olszyp; Charków, 2010. S. 33-50.*

211. Лихачова Т.М. Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни. *Вісн. Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут»*. Сер.: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 25 (1068). С. 70–81.
212. Ліончук Р. Виховна діяльність молодіжних товариств на західноукраїнських землях у першій половині ХХ століття: гендерний аспект. *Нова пед. думка*. 2011. № 4. С. 9-12.
213. Лозинська І.Г. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспективи досліджень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634: Держава та армія. С. 139–144.
214. Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2016. Вип.4. С. 4-16.
215. Маленко Є.Ю. Більшовики Сумщини в період Першої російської революції (1905–1907 рр.). *Вісник Харківського університету*. Серія: Історія КПРС. 1975. № 133. С. 13–20.
216. Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини», присвяченої 125-ій річниці з дня народження Ольги Басараб, 23-24 вересня, 2014, м. Львів, Україна. Львів.: СПОЛОМ, 2014. С. 143.
217. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів: Історичні нариси*. 1996. С. 302-324.
218. Мазур О. Міське населення Східної Галичини у воєнному лихолітті 1914-1918рр. *Україна культурна спадщина національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Випуск 16. С.265-274.
219. Моїсеєва Т.М. Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелігенція і влада. Серія Історія*. 2013. Вип.29. С. 165-175.

220. Недря К.М. Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908-1917). *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3-4. С. 137-144.
221. Олійник О. Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Вип.23. С. 270 - 278.
222. Оніщенко О. В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби? *Література та культура Полісся*. 2009. Вип.49. С. 13-17.
223. Реєнт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3-37.
224. Орлова Т. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2008. Вип.27. С.136–144.
225. Оріховський В. Міжнародна діяльність Російського товариства Червоного Хреста в останній третині ХІХ ст. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип.14. С. 158-167.
226. Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип.23. С. 152-170.
227. Павлова Т.Г. Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902–1919 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2014. № 1119. С. 44-49.
228. Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 гг.). *Международный медицинский журнал*. 2006. № 4. С. 139-146.
229. Потічка К. С. Жіноча приватна благодійність у роки Першої світової війни. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія «Історія та археологія». 2016. Випуск 24. С. 83-88.

230. Родионова Н. А. Портрет жены А. А. Брусилова: Н. В. Брусилова на Родине и в эмиграции. *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*. 2016. Вып. 1 (68). С. 71–88.
231. Рожкова Л.І. Благодійність в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини). *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип.8. С. 248-253.
232. Саранча В. І. Діяльність земств і громадських організацій Полтавської губернії у справі допомоги біженцям Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44, том 1. С.102-105.
233. Саранча В. Полтавские епархиальные ведомости” як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 223 - 239.
234. Саранча В. Соціально-демографічні процеси в Полтавській губернії під час Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2016. Вип 3 (4). С. 202-211.
235. Світич К.С. Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип.47. С. 96-98.
236. Світич К.С. Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія. Серія «Гендерні дослідження»*. 2017. Вип.3. С. 148-155.
237. Світленко С.І., Мирончук В.Д. Діяльність громадських організацій на Катеринославщині періоду Першої світової війни. *Питання німецької історії: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. С. 296-304
238. Сейко Н.А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація Першої світової війни. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. 2003. Вип.13. С. 164-166.

239. Сенявская Е.С. «Без бабы и без вина и война не нужна». *Историческая психология и социология истории*. 2013. Т.6. № 1. С. 32-48.
240. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX-поч. XX ст.* 2002. Вип.4. С. 111-132.
241. Силка О.З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні України. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2014. Вип.23. С. 234-246.
242. Сергієнко Д.В. Меценатська діяльність жіноцтва родини Терещенків (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип.44(1). С.87-90.
243. Смоляр Л.О. Жінки України в роки Першої світової війни. Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. Вип. 39. С. 229-236.
244. Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905-1916 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. №3. С. 92-100.
245. Срибная А.В. Организация деятельности сестер милосердия в годы Первой мировой войны. *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*. 2014. Вып. 5 (60). С. 70–87
246. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2001. Вип. III. С. 234–235.
247. Сурнін В. Терезин і Талергоф – табори смерті Першої світової війни. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*. 2014. Вип.1 (32). С. 79-89.
248. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С. 111-113.

249. Суляк С. Талергоф и Терезин: забытый геноцид. *Русин*, 2008. № 3-4 (13-14). С. 69-75.
250. Тітовська Ж.В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Вісник Луганського Національного Університету імені Тараса Шевченка*. 2011. №11 (222). Ч.1. Історичні науки. С.52-60.
251. Тітовська Ж. В. Діяльність жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни (1914-1917). *Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». Харків, 2010. Вип.40. С. 23-26.
252. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (від поч. 30-40х рр. ХІХ ст. – до 1939 р.). *Визвольний шлях*. 1997. Вип.10-12. С. 1247-1260.
253. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 54-81.
254. Турченко Ф. Г, Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХст.–1921р.). *Історичні нариси*. К.: Генеза, 2003. Вип.62. С. 104.
255. Цымлякова Т.Н., Архипова Т.А. Реликвии Первой мировой войны в собрании Днепропетровского национального исторического музея. *Вопросы германской истории*. 2015. С. 166-179.
256. Шиян К. К. Боротьба селян Харківської губернії проти Столипінської аграрної реформи. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди*. 1951. Т. XII: Історична серія. С. 39–65.
257. Huk M. Interpretation of the «women's issue» in the first world war by the contemporary ukrainian historiography. *Politický a právní diskurz*. Praha, 2019. Svazek 6 (5). S. 68-76.

258. Huk M. The status of refugee woman during the first world war: essays to the contemporary ukrainian historiography. *Eevropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2019. Svazek 5 (4). S. 6-12.

Енциклопедії, довідники, словники

259. Весна Х. Підвисоцька Ольга // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3 : П — Я. С. 72.
260. Жінки України. Біографічний енциклопедичний словник. Укладачі: Л. Г. Андрієнко та ін.; редколегія: М. А. Орлик (гол. редактор) та ін. Київ: Фенікс, 2001. 560 с.
261. Коцур А. Благодійність // Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т.В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. С. 67.
262. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» [Л. А. Копійченко, Д. Я. Самолук, Є. Р. Тіміряєв]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії. Житомир: Полісся, 2010. Кн.3. 807 с.
263. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир: Вид-во ЖДУім І. Франка, 2014. 416 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

264. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 308 с.
265. Гайсенюк В. В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2016. 240с.
266. Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... доктор. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

267. Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ - 30-ті роки ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2001. 211 с.
268. Грицик Л.Ю. Студенство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2017. 254 с.
269. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних організацій на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ...канд.іст.наук: 07.00.01. Київ, 2004. 241 с.
270. Дем'янюк, О.Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2004. 225 с.
271. Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015.160 с.
272. Донік О.М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 211 с.
273. Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. 217 с.
274. Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867- 1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 с.
275. Качмала В.І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2010. 215 с.
276. Книгиницька О. В. Громадська, військова та науково-педагогічна діяльність Олени Степанів.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2018. 224с.

277. Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917 р.: історіографія. дис. ...док. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.
278. Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Чернівці, 2005. 19 с.
279. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Харків, 2010. 220 с.
280. Мазур О.Я. Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918) :автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22. Львів, 1997. 22 с.
281. Мамроцька О.А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2010. 194 с.
282. Оніщенко О.В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.
283. Оріховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці,1997. 247 с.
284. Орлик С.О. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. 806 арк.
285. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ткаченко Олеся Віталіївна. Київ, 1998. 220 с.

Електронні ресурси

286. Адаменко Д. І сталося на тім світі. Режим доступу: <http://ah.milua.org/i-stalos-na-tim-sviti-zhinki-v-ukraïnskomu-dobrovolchomu-legioni>. _____ (дата звернення: 30.05.2020).

287. Байдак М. Жіночий досвід війни (на прикладі участі жінок у збройних формуваннях ЗУНР). Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2014_25-26_36. (дата звернення: 01.04.19)
288. Бетлій О. В. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2016_182_11. (дата звернення: 13.02.20).
289. Бойко О.Д. Товариство допомоги населенню півдня Росії, що постраждало від воєнних дій // Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 668 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=tovarystvo_dopomogy_naslennju_pivdnja_rossiji_shcho_postrazhdalo_vid_vonnykh_dij (дата звернення: 30.05.20)
290. Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. Режим доступу: http://makeevdon.narod.ru/pages/files_sbor/Terezin.i.Talergof.pdf. (дата звернення: 11.02.20).
291. Горобець О. Жінки, які оберігали і надихали Івана Франка. Режим доступу: <https://uainfo.org/blogosphere/kultura/1453606172-zhinki-yaki-oberigali-y-nadihali-ivana-franka-liga-blogi-html>. (дата звернення: 22.02.20)
292. Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_12
293. Джумига Є. Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914 – 1916 рр.). Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_46. (дата звернення: 18.03.20).
294. Джумига Є.Ю. «Я замість багнета дію прикладом»: одеситка отримала два Георгіївських хрести під час Першої світової війни. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_a-zamist-bagneta-diyu-prikladom-odesitka-

otrimala-dva-georgiyivskih-hresti-pid-chas-pershoyi-svitovoyi-vijni/466868
(дата звернення: 26.03.19).

295. Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=tovarystvo_dopomogy_naslennju_pivdnja_rosiji_shcho_postrazhdalo_vid_vonnykh_dij. (дата звернення: 30.05.2020)
296. Жванко Л.М. Судьба женщины-беженки по документам Первой мировой войны. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-mirovoy-voyny> (дата звернення: 20.03.20).
297. Колоницкий О.Б. Образ сестры милосердия в российской культуре эпохи Первой мировой войны. Режим доступу: <https://military.wikireading.ru/3179>. (дата звернення: 19.03.2020).
298. Лазанська Т.І. Добročинність, благодійництво // Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 668 с Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Dobrochynnist>. (дата звернення: 30.05.2020).
299. Оніщенко О.В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/zinki-v-suspilno-politicnomu-zitti-ukraini-1917-rik-33727.html>. (дата звернення: 18.05.2020).
300. Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2014_3. (дата звернення: 09.02.20).
301. Реєнт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_4_3 (дата звернення: 07.07.2020).

- 302.Симонова О. А. Образ сестры милосердия в русской литературе конца XIX – начала XX века: диалог с традицией. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sestry-miloserdiya-v-russkoy-literature-kontsa-xix-nachala-xx-veka-dialog-s-traditsiey/viewer>. (дата звернення: 19.03.20).
- 303.Срібняк І. Створення та діяльність Комітету культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.). Режим доступу: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/77>. (дата звернення: 09.02.20).
- 304.Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. Т.1 Київ-Ляйпциг. 1919 р. Режим доступу:<http://diasporiana.org.ua/ukrainica/terleczkyj-o-ukrayinczi-v-nimechchyni1915-1918-t-1-istoriya-ukrayinskoyi-gromady-v-rashtati/> (дата звернення: 11.02.20).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Huk M. Interpretation of the «women's issue» in the first world war by the contemporary ukrainian historiography. *Politický a právní diskurz*. Praha, 2019. Svazek 6 (5). P. 68-76. (Index Copernicus, International Scientific Indexing).
2. Huk M. The status of refugee woman during the first world war: essays to the contemporary ukrainian historiography. *Eevropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2019. Svazek 5 (4). P. 6-12. (Index Copernicus, International Scientific Indexing).
3. Гук М.С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 39. С. 104-113. (Index Copernicus).
4. Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 137-143.
5. Гук М.С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання (Історичні науки)*. 2019. № 12-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4 (ПІНЦ, SIS, IBI).
6. Гук М.С. Участь жінок України у військових формуваннях у Першу світову війну: сучасна історіографія. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 40. С. 46-52. (Index Copernicus).
7. Гук М.С. Повсякденне життя жінок у містах України в роки Першої світової війни: сучасна історіографія. *Вісник Київського національного університету*. Історія.К., 2019. Вип. 140. С. 15-18. (Index Copernicus, Google Scholar Metrics).

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Гук М.С. Історіографія жіночої благодійності у Першу світову війну. *Шевченківська весна – 2019: історія: матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. К, 2019. С. 170-173.
9. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. *«Каразінські читання (історичні науки)»*: тези доповідей 72-ї Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30-31.
10. Гук М.С. Жінки у товаристві Червоного Хреста у роки Першої світової війни у вітчизняних дослідженнях. Матеріали XIII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених *«Дні науки – 2019: Історія»*. К, 2019. С. 119-122.